

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena vprašanja

leto III., 1965

K A Z A L O

PROZA

Božič Peter: Na robu zemlje	705
Debič Dane: Likvidator	1
Oglas	335
Dolenc Mate: Prijatelj	375
Fičfirič	377
Pes	380
Habjan Vlado: Pidrova smrt	549
Hace Matevž: Biki se selijo	529
Sekretar Mozoljec odhaja	762
Kavčič Vladimir: Onkraj in še dlje 658, 870, 1023, 1223,	1381
Knap Otmar: Praznik	367
Milič Jolka: Pravljica	772
Novak Bogdan: Krokari svoja poguma	405
Srce izgubljenega polža	555
Novak Jaroslav: Otroški dodatek	200
Partljič Tone: Samo oblaki jadrajo	391
Paš Boris: Iz ka — sveta	1005
Rozman Smiljan: Stefan, Tila in Andrej Plečko	305
Pogrebna svečanost	833
Rupel Dimitrij: Pogovor z Leverierom	1221
Krava	561
Smolnikar Breda: Iskanje	30
Suhadolčan Leopold: Norec iz mesta D	68
Poševni stolp	961
Seligo Rudi: Mlaji	898
Vuga Saša: Ko je bog ptičke barval	356
Zagoričnik Franci: Odsevanje daljave	997
Zidar Pavel: Zetev	177

DRAMATIKA

Božič Peter: Dva brata	13
Kavčič Vladimir: Termopile	44
Vuga Saša: Rekviem za heroji	975

POTOPISI

Grabner Boris: Dramatični New York	672
Klinar Biba: En dan v Istanbulu	1403

PREVEDENA PROZA

Akutagva Riunosuke — A. M.: Uši	574
Pajčevina	577
Brecht Bert — P. S.: Ranjeni Sokrates	1050
Ukrepi zoper oblast	1060
Najljubša žival gospodar K.	1061
Čingo Živko — Jože Plešej: Odlikovanje	1313
Dery Tibor — Štefan Barbarič: Hvalnica blagodatim civilizacije	425
Grass Günter — Darko Dolinar: Mačka in miš	805
Ibrišimović Nedžad — Jože Plešej: V naglici povedal Samilov mlajši sin	1317
Majdak Zvonimir — Jože Plešej: Ena noč	1320
Ščepanović Branimir — Jože Plešej: Pred resnico	1326
Soljan Antun — Jože Plešej: Nikola Šubič Zrinski	1345
Špoljar Krsto — Jože Plešej: Izdaja	1352
Urošević Vlada — Jože Plešej: Zgodba o možu, ki je znal izvrstno risati dim	1362

P E S M I

<i>Asejev Živa: V soboto zvečer,</i>	
Komu zvoni	1407
Noč je že, Ne sprašuj	1408
<i>Brvar Andrej: Krik</i>	1109
Jutro, April	1110
Popevka	1111
<i>Cundrič Valentin: Rja</i>	351
Legenda 65	863
<i>Flišar Evald: Symphonija poetica</i>	749
<i>Fritz Ervin: Ko sem bil še otrok</i>	970
Legenda	971
Obisk v bolnišnici	972
Kako ti rečem	973
Pesem	974
Sonet, Navodilo nataricam	1373
Betlehem	1374
Naši profeti	1376
<i>Gjašek Vladimir: Zgodba o kipu</i>	328
Roženkranc	330
Pesmi iz cikla blaznost	1112
<i>Gošče Marija: Penelopa II</i>	216
Beg	348
Zlato jabolko	759
Krog	1040
Poti	1414
<i>Grafenauer Niko: To kar živiš</i>	64
Elohim	724
<i>Hvalica Daro: Nespečnost</i>	325
Jezna razmišljanja 891, 1121,	1416
<i>Košuta Miroslav: Zeleno grlo,</i>	
Vrnil se bom	8
Zmeraj znova	9
Ne iz golega kamna, Tukaj počivajo	10
Pesem o morju	11
Beg	12
Štiri pesmi za Uroša	332
<i>Kovič Kajetan: Črna molitev</i>	322
Zlate ladje	323
Glas	324
<i>Krasnik Marija: Vročina, Počitnice</i>	1418
Pierot, Čisto zgodaj zjutraj,	1419
Ofelija	1419
<i>Kuntner Tone: Čudno, Optimistična pesem</i>	558
Sedem živih resnic	1412
Breg, Bil je plevel, Bila si grabljica	1413
<i>Milič Jolka: Vsak človek</i>	1409
Malomestna kronika	1410
<i>Miškot Rudi: Rdeča glina</i>	192
Slutnja, Živiš	897
<i>Olaj Jože: Tisa</i>	38
Vrtenje	754

In nenehno preti jesen	775
Zidovi	756
Ko pride črna plesen	757
<i>Plamen G. I.: Samostan na gori</i>	565
<i>Pučnik Irena — Tul Maja: Ro-</i>	
bijašu	563
Smeh	564
Bes	564
<i>Rotar Braco: Prostor</i>	28
Karavana	570
Trčenje	571
Tok	573
Die Ehre des Hercogtums	
Kraains	1369
<i>Rudolf Franček: No 27</i>	559
No 38	559
No 40	560
Pesem v rožah	994
<i>Snoj Jože: Gneča</i>	735
<i>Salamun Tomaž: Stvari</i>	212
Slike	740
<i>Vegri Saša: Prijateljica</i>	744
<i>Vogel Herman: Zasedovanje</i>	
jutra	195
Časa prihodnjega ne bo	895
Don Kihot	895
V mesto grem po poezijo	896
Od zgoraj dol	1378
To ni tako preprosto kakor	
na trgu	1379
Menjajmo igro	1380
<i>Zagoričnik Franci: Prvi kvartal</i>	
Splavi	342
Zgodnje obleganje	728
Mariae Carmina	1016
Parolet	1305
<i>Zagorski Cvetko: Treba bo</i>	547
Variante	1002

P R E V E D E N E P E S M I

<i>Andrejski Peter — Taufer Ve-</i>	
no: Ogenj	1211
Kje si se učil te čarovnije,	
prijatelj, Igre v mraku	1212
Gluih čas	1213
<i>Cummings e. e. — Taufer Veno:</i>	
Vsa v zelenem je odjezdila	
moja ljubezen	417
Moja draga stara itd.	418
Tule je drobna miška in	419
Vzdolž krhkkih izdajavskih	
jasnih ulic	420
Ptice	421
Nekje kamor nisem ni-	
koli potoval, Če je svoboda	
zajtrk	422

ČLANKI IN ESEJI

Ne pomilujte te marljive pošasti, narobe	423	<i>Ahačič Draga</i> : Moderno gledališče in njegov izraz	444, 660
Vsa nevednost se v vednost sanko	424	<i>Bernik Stane</i> : Odprta vprašanja spomeniškega varstva slovenskih obmorskih mest (Koper, Izola, Piran)	682, 814
<i>Djuzel Bogomil — Taufer Venno</i> : Epika, Baladi o Steni Krapoš	1218	<i>Blatnik Vinko</i> : Razvoj odnosa med trgom in planom v sovjetskem gospodarstvu	124
Potepanje po deželi Karavlaški	1219	<i>Dokler Janez</i> : Umetnost in svet tehnike	1097
<i>Einzensberger Magnus Hans — Grafenauer Niko</i> : spanje, konvencionalna vojna	1172	Razvoj koncepcij filozofije v jugoslovanski filozofski publicistiki 1945—1965	1521
na grob nekega mirnega moža, tožba za ingom ledermanom, zgodovinski proces	1173	<i>Dolinar Darko</i> : Proza Günterja Grassa	798
na kamniti mizi	1174	<i>Gradišnik Janez</i> : Zweigova studija o Balzacu	78
zavzetje dežele, srce grönlanda	1175	Naglica ni prida	528
doomsday	1176	<i>Hribar Tine</i> : Odtujenost in dialektika	461
Klic ribe	1177	Obstoječe in Marxova eksplikacija temeljev razrednosti in slojevitosti	1436
Ne pozabiti	1178	<i>Jerovšek Janez</i> : Kontrola v industrijskih podjetjih	1076
<i>Eliot S. T. — Venno Taufer</i> : Iz »štirih kvartetov«	73	<i>Kermauner Taras</i> : Svet žive smrti	1452
<i>Eluard Paul — Kajetan Kovič</i> : Brez starosti	1420	<i>Kirn Andrej</i> : Pregled zgodovine religij	686
Naslikane besede	1421	Nekateri dosežki filozofskih raziskav v SSSR	958, 1094
Nepretrgana pesem	1423	<i>Kmecl Matjaž</i> : Kritična opazka k Svetinovi »Ukani«	924
<i>Góngora de Luis — Capuder Andrej</i> : Male romance	1042	<i>Kogej Pavel</i> : Neenake možnosti šolanja	1447
Pisemce	1045	<i>Kralj Lado</i> : Dolina neštetihi radosti	262
Soneti	1046	<i>Kralj Vladimir</i> : Slovenska dramatika zadnjih dvajsetih let Sodobna antidrama	254, 593
Samote	1047	<i>Levec Peter</i> : Lov na mušice, ne pa na kozle	440
<i>Gotovac Vlado — Taufer Venno</i> : Te zgodbe ne obljublajo	1166	<i>Mlinar Zdravko</i> : Komuna kot predmet sociološkega raziskovanja	270
Za in proti	1167	Prijateljski sosedski in sorodstveni odnosi v Velenju	914, 1074, 1271
Raport stražarja iz Pompejev	1170	<i>Možina Stane</i> : Socialna diferenciacija med vodilnimi in strokovnimi kadri v industriji	1427
<i>Maurique Jorge — Andrej Capuder</i> : Stihii ob očetovi smrti	579	<i>Paternu Boris</i> : Povojna lirika Antona Vodnika	220
<i>Mikulašek Oldřich — Ivan Minatti</i> : Razmišljanje v bifeju	909	<i>Lojze Krakar</i> , Med iskalci biseroov	434
Nekaj je v zraku	910		
November, Gorje	912		
<i>Nedeljkovski Mile — Taufer Venno</i> : Avantura	1214		
<i>Pavlovski Radovan — Taufer Venno</i> : Maja	1216		
<i>Tadijanovič Dragotin — Ivan Minatti</i> : Kaj govore usta Tina Deona, Nasmeški Lema Kamena	1062		
Zlatim pticam	1063		
Srce mečem pod tuje noge	1064		
Pozni žanjec, Prstan	1065		
Ko me več ne bo	1066		
<i>Iz Dantejeve božanske komedije — Andrej Capuder</i>	161		

<i>Piravec Dušan</i> : Tragična komedija	103
Zločin Julijana Sorela	1124
<i>Pirnat Janez</i> : Odnos arhitekture do slikarstva in kiparstva	627
<i>Plamen I. G.</i> : Živa pesem	782
<i>Plešnar inž. Vilko</i> : Nova etapa v razvoju sovjetskega kmetijstva	290, 518
<i>Polak Franci</i> : Samoupravljanje in vodenje	1567
<i>Rus Velko</i> : Vodstvena praksa in oblastniška struktura v delovnih organizacijah	1248
<i>Snoj Jože</i> : Osnutek poetike za lastno uporabo	774
<i>Ščepanović Ratko</i> : Delavci in blagovna produkcija	489
Objektiviranje in uničevanje	1491
<i>Urbančič Ivan</i> : Sartrov Hudič in dobri bog v filozofiji	1193
Filozofska misel Karla Jaspersa	1498
<i>Zdravec Franc</i> : Srečko Kosovel, Moja pesem in Ekstaza smrti	1092

PREVEDENI ČLANKI

<i>Buch Christoph Hans</i> — P. S.: James Bond ali malomeščan z orožjem	1295, 1567
<i>Eizensberger Magnus Hans</i> — <i>Grafenauer Niko</i> : Nastanek pesmi	1180
<i>Hegeduš Andreas</i> — <i>Barbarič Stefan</i> : Strukturni model madžarske socialistične družbe in njeno razslojevanje	143
<i>Heidegger Martin</i> — <i>Urbančič Ivan</i> : Kaj je to — filozofija?	613
<i>Jeremilov V.</i> — <i>Železnov Dušan</i> : Pogoji resnosti	653
<i>Jovičić Miodrag</i> — <i>Plešej Jože</i> : Problem velikosti komune	507
<i>Parkinson Northcote C.</i> — <i>Dokler-Grosman Meta</i> : Parkinsonov zakon ali prizadevanje za napredkom	933
<i>Poulantzas Nikolas</i> : Marksistično preučevanje sodobne države in prava ter vprašanja »alternative«	1546
<i>Shan Ben</i> — E. U.: Biografija neke slike	90

<i>Silone Ignazio</i> : Srečanje z Mussolom	827
<i>Soboljev S.</i> — <i>Železnov Dušan</i> : Da, to je popolnoma resno	648
<i>Suvar Stipe</i> — <i>Plešej Jože</i> : Nekaj misli o institucionaliziranju vaškega življenja in o sodelovanju kmetov v družbenih zadevah	495
<i>Zám Tibor</i> : Iz 15-letne dejavnosti državnega gospodarstva Hortobagy	945
<i>Zupanov Josip</i> — Š. R.: Podjetje in lokalna skupnost	283
<i>Novi roman in resničnost</i> — <i>Košir Niko</i>	784
<i>Novi roman in resničnost</i> — <i>Robar Filip</i>	637

OCENE IN POROČILA

<i>Ferly Edmont</i> — A. C.: »Četrto stoletje« Edonarda Glissanta, pomembni mejnik v literaturi »francoskih« antilj.	159
--	-----

BRUŠENO OGLEDALO

<i>Milič Jolka</i> : Apoteoza dejanja	303
---	-----

LIKOVNA PRILOGA

<i>Cerne Peter</i> : Skulptura XX., Skulptura XIX; Figura XX; Skulptura XVII; (bron in les 1965) Pr. 32
<i>Jemec Andrej</i> : Pejsaž XXVI; Risba; Pejsaž 39; Risba (olje-platno, z ogljem 1964) Pr. 33—34;
<i>Knez Janez</i> : Rudarjeva oporoka; Stari rudnik; Rovi; Kolona Pr. 31;
<i>Laurentič Avgust</i> : Colni 1965; Čeri 1964; Siva pregrada 1965; Bariera 1964, Pr. 27—28;
<i>Oblak Floris</i> : Dvojica 1964; Cinije 1964; Nena 1964; Preprostost III. 1964 (olja) Pr. 26;
<i>Sedej Maks ml.</i> : Kompozicija VIII. 1965; Puščava raste 1964/65; Kompozicija III. 1965; Kompozicija IX. 1964, Pr. 35—36;
<i>Shahn Ben</i> : Alegorija (olja); Kjer je meč, za knjigo ni prostora; Avtoritratto; Mojzes Pr. 25;
<i>Zvest Apollonio</i> : Mediteranski pejsaž II; List I; Nočna regata; Colni barvne jedkanice 1965) Pr. 29.

PROBLEMI

25

DANE DEBIČ: LIKVIDATOR (1)

MIROSLAV KOŠUTA: PESMI (8)

PETER BOŽIČ: DVA BRATA (13)

BRACO ROTAR: PROSTOR (28)

BREDA SMOLNIKAR: ISKANJE (30)

JOŽE OLAJ: TISA (38)

VLADIMIR KAVČIČ: TERMOPILE (44)

NIKO GRAFENAUER: TO, KAR ŽIVIŠ (64)

LEOPOLD SUHODOLČAN: NOREC IZ MESTA D (68)

T. S. ELIOT: IZ »ŠTIRIH KVARTETOV«, prevedel Veno Taufer (73)

JANEZ GRADIŠNIK: ZWEIGOVA ŠTUDIJA O BALZACU (78)

BEN SHAHN: BIOGRAFIJA NEKE SLIKE, prevedla E. U. (90)

DUŠAN PIRJEVEC: TRAGIČNA KOMEDIJA (103)

VINKO BLATNIK: RAZVOJ ODNOSA MED TRGOM IN PLANOM
V SOVJETSKEM GOSPODARSTVU (124)

HEGEDŰS ANDRAS: STRUKTURNI MODEL MADŽARSKE SOCIALISTIČNE
DRUŽBE IN NJENO RAZSLOJEVANJE, prevedel Štefan Barbarič

OCENE IN POROČILA:

EDMONT FERLY: »ČETRTO STOLETJE« EDUARDA GLISSANTA,
POMEMEBEN MEJNIK V LITERaturi »FRANCOSKIH« ANTILJ,
prevedel A. C. (159)

LIKOVNA PRILOGA:

BEN SHAHN: ALEGORIJA (OLJE); KJER JE MEČ, ZA KNJIGO
NI PROSTORA; AUTORITRATTO; MOJZES

— MAREC 1965 —

194245

194245
+

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, marec 1965, leto III.,
št. 25

Ureja uredniški odbor: Vinko
Blatnik, Barbara Breclj, Bo-
židar Debenjak, Janez Dokler,
Ervin Fritz, Tine Hribar, Savin
Jogan, Vladimir Kavčič (glavni
urednik), Andrej Kirn, Viktor
Konjar, Zdravko Mlinar, Janez
Pirnat (odgovorni urednik),
Franci Polak, Stane Saksida,
Ratko Ščepanović

Lektor: Janez Gradišnik, ko-
rektor: Samo Savnik

Uredništvo: Ljubljana, Tomši-
čeva 12. Telefon: 20-487. Nena-
ročnih rokopisov ne vračamo.
Naročila pošiljajte na CK ZMS,
Ljubljana, Dalmatinova 4, te-
lefon: 31 00 33, tekoči račun:
600-14-608-28 z oznako: za Pro-
bleme. Celoletna naročnina
1200 dinarjev. Za študente in
dižake 900 dinarjev. Cena po-
sameznega izvoda 150 dinarjev

Izdajata CK ZMS in UO ZŠJ
v Ljubljani. Tisk, izdelava kli-
šejev in vezava: tiskarna »Jože
Moškrič« v Ljubljani

PO 1303/1966

Likvidator

Dane Debič

Nekoč se je znašel v našem kraju in se pokazal v mojem razumu; vse do nekega nepomembnega dogodka pa je bil neopazen, je bival v mojem razumu kot »nebitven človeški delec«, kot »neangažiranec«, kot »okolje« in kot »gibanje okolja«. Potem sem nekega dne, imeli smo sestanek osnovne organizacije našega kraja, pregledal njegov obraz, njegovo utelešenost morda, gledal sem ozke ustnice, rahlo naprej pomaknjeni podbradek, ploščati, nad gornjo ustnico padajoči nos, toda ne orlovski pa sive oči izbočene, in spet poglabljene v lobanjo, da se niso posebno izrazile z izbočenostjo, pa čelo nad njimi, pomaknjeno naprej; znenada misel iz njih pomaknjena vame, misel, ki me je zmrazila, ki me je prešla kot tujeroden delček, in prevzelo me je občutje, da si ne bova mogla nikdar uglasiti bivanj, o nikdar ...

Moral bi reči o sebi, da sem potuhnjen dvomljivec in iskren dvomljivec, pač takšen, kot se morem izraziti v simpatiji ali antipatiji družbene odvisnosti, kateri žal pripadam, čeprav načelno, o, povem to, rad bi se umaknil, izginil, usahnil, se ukoreninil, spet pognal, vzbrstel in izvzvetel v drugačni družbi ljudi, pa v istem, pa morda v enakem svetu, v enakem okolju ... to okolje ljudi mi je nekoliko pretrdo, zanj sem jaz, povsem brez krivde, morda trnjev grm, nekako pikajoč, bodeč, sitnaren človek, o večš govorjenja nevšečnega, pa razkrinkavanja tečnega, pa že z očmi predirnimi, upornimi, takimi umetniškimi, vsemu v napoto, vsemu nakljub ...

Po tistem sestanku sem šel na sprehod, lunin svit je lil na poti naše doline: v luninem svitu se naša dolina povsem spremeni in meni je zato sprehod posebno ugajal; pokrajina se je čudežno oblikovala v svetlobah in sencah in zdelo se mi je, da sem se približal svoji duševnosti, kar najbolj približal, ji podal mehko ležišče v svetlobah, jo spremljal k zgubljenim koščkom oblakov, ki so se kot poredni otroci valjali v luninem svitu, mehki, pohlevni, naslikani v nebo ... Tam pa je moje srce, še srce, kar

smiselno srce, toplina, žar, mehkoča, pravičnost, smiselnost, trajanje... vsekdar iščem v teh svetlih nočeh trajanje, medtem ko se v deževnih skrijem v svoj najskrivnejši kotic bivanja, k ustvarjalnosti še, se v tem mesečnem lesku predam iskrivosti, snujem in snujem vse najboljše ljudem in pomenu njih bivanja...

Toliko o meni za zdaj, ker nisem povsem dober in nisem povsem zloben, krivičen morda...

Toda lunine obrise — rad imam luno, ker morem gledati vanjo, ker se samo toliko leskeče, da veš, da je lepa, da je voljna pregnati temne noči, da daje domačnost temnemu gozdu in svetli cesti in iskrivemu potoku in listu rogoza in žametnemu plodu rogoza — je zdaj prekrival njegov izraz, bil je kot pajčolan prek svetlobe, drsel je, motil moja čustva, mojo zbranost tudi, in zato sem se nejevoljen vrnil proti domu; a dom seveda me čaka s skrbmi prenekaterimi, moram jih spet vzeti na rame svoje utrujene duševnosti, se opreti na trhlo moč svojega bivanja in si z mnogimi zvijačami obvarovati moč, ko vprežen v svoj jaz komaj še premorem vsakdanje gibanje v steze za jutri, v jutri, pa jutri med ljudi...

Utrujen sem že, kar precej, in tudi razloge morem navesti za to...

Bila je nekoč velika vojna, veliko sovraštva, veliko morije in veliko hudobnih ljudi in veliko dobrih ljudi: človeški um pa je morda nedeljiv, ko ga jemljemo v njegovi celotni dejavnosti; ker je bila vojna, je bil človeški um razjarjen, pohlepen razdejanja, spodnašanja, hitrih ostrih gibov, udarjanja po svojem lastnem organizmu, kar malo zmeden in kar malo nor... Še žival se grize le ob prevročih dnevih, pa ob lakoti hudi, pa je morda človeku bilo lakote preveč, ali vročine sveta, kar besnel je, in ogrizen, oklan strašno, dočakal svojo izčrpanost, se ulegel na posteljo razmetano, priprl svoje utrujene veke; in tamkaj v očesu motnem sem morda tičal jaz, tudi rahlo oklan, tudi zmeden, utrujen, oslavljen in pa zaradi tveganja, »ker smo se klali v vojni za vso resnico, za vso čistost, za vso pravičnost našega organizma«, kar pdrzren, kar nesramen, kar oponašajoč vse, kar ni »čista delitev«, »čista resnica«, »čista enakost« in: fraternité, égalité, liberté... Tam v očesu oklanega človeka sem skupaj s še nekaterimi, nimam sicer posluha, imam pa srce pevca, prepeval: Hej tovariši, internacionalo, Avanti popolo in še kaj...

Ko zdaj, čeprav je čas te pravice že prerasel človeške možgane, so trave prerastle vojno, pa vihro, pa pravico tisto, pa nujnost tisto, pa ihto tisto, pokleknem ob vojnem spomeniku, pa pričnem čistiti plevel na svojem grobu; del mojih bitij je umrl, tako sem tudi pokopan, zato nesramen v očitkih, zato, po mojem pojmovanju seveda, tudi upravičen v očitkih, se zdim sebi beden, že odmrli, že počenjajoč tisto, kar pripada vojnim muzejem, učbenikom, pa kot osnova pridigarstvu o morali; jaz osebno pa počenjam že neumnosti, vse celice vojne so odmrle, le jaz jih še nosim v sebi, ker še sem bil globlje ranjen, ker sem prenašal bolečine iz starih na mlade celice s svojo voljo, s svojim hotenjem... Sem kot obronek v rani človeškega organizma, tega absolutnega, o neumnež...

Zdaj pokleknem, zdaj vstanem, pa spet pokleknem, ker me kaj prizadene, ker je moj um ranjen še, preobtežen, ker v vpregi ne zmorem,

tu pa si odpočijem, si lažem, kako je ta počitek opravičljiv zaradi tega spomenika, kako razumno ravnam; samo da ne bi ravnal čustveno; ko tukaj počijem seveda...

Ta človek ne bo obšel mojega voza, sem pomislil... Kar nikamor ni bilo sestri v luninem svitu; moja vas je kot izumrla, luči so že pogašene, ali pa le utesnjene silijo iz ozkih špranj za zagrnjenimi zastori; nekoč pred vojno so ljudje le poredkoma zagrinjali zastore, so dopuščali, da je svetloba polno uhajala skozi mala, linam podobna okna, najčešče še križana s kovanimi železnimi križi, in duri so bile skoraj vedno odprte, včasih do takrat, da so ljudje napojili družino in odšli spat, in včasih vso noč, ker navadno ni bilo kaj ukrasti... zdaj pa so večja okna in skrbno zagrnjena okna, morda le ta večer, ko sem šel potlej ob potoku, kjer je gobovjek, le v mojem razumu, miroval pod vodno gladino in med njim debele ščuke; potok je že leto dni reguliran, čisto korito in dno tlakovana s kamnom...

Toda ON ne miruje pod mojo gladino; neprijetno je, da se je srečal z menoj, da se je moral srečati z menoj; ne po naključju, gotovo po zakonitosti gibanja in časa, po zakonitosti predmetnosti; ni mi moč, da bi pregnal njegovo bivanje, gladek je kot ščuka, prav tako prežeč med gobovjekom moje duševnosti; in ta večer me utruja...

Pripovedoval mi je nekatere dogodke iz svojega življenja, kot da se pred menoj opravičuje, kot da se nujno mora opravičiti, kot da slutiti, da jaz vem za njegove duševne zablode, njegovo obremenjenost in način njegove angažiranosti, njegove hotnosti, njegove voljnosti; slutiti sem nekaj o neuravnovešeni divji sli njegove duševnosti po moči in vladanju; opazoval sem ga pozorno med pripovedovanjem, kot anatomist sem spremljal njegov obraz, sleherno spremenjeno liso, ali prepreženo žilico ali davno zamrlo sled mozolja, ali dlačico; spremljal med samim gibanjem njegovih čeljusti, med samim govorjenjem njegov obraz, ko sem mu tako do nadrobnosti včasih pa tudi le površno preletel njegove izmikajoče se oči, je izgubljal svoj človeško smiselnost in se spreminjal v gibanje snovne predmetnosti: potlej se mu je povrnila smiselnost, toda tega, kar mi je ta smiselnost izražala, ovrednotenosti, ki mu jo je dajal moj razum, mu ne bi mogel povedati z besedo. Kar odrinjale so moje duševne roke njegove poteze, njegov smehlaj, njegov izraz: kot da ni kaj pričakovati od te pohojene človeške vesti, te nespokojne bolestnosti, ko se razgrinja bitje, o bitje človeško, v dejavnosti seveda takšni, ki je skovala zaroto proti človeški družbi, taktiko napredovanja in strategijo, prehod mimo ovir k uspehu in »obstoju« in pohod k »avtoriteti«, zato ker je nekoč tudi nekako svoeglavo ravnala z istimi prizadevanji v nekem sovražnem »odredu mladine«; toda opravičuje se s posiljenostjo sovražne taktike, z nedoraščenostjo uma otroškega; vojni greh, ki ga nikakor ni storil, ki ga nikakor ni bilo... Vojnega greha ni bilo, nikakor ni bilo; krivca si je izmislil prizadeti človeški razum, del človeškega razuma;

krivec je celotni miselni človeški organizem... Nekoč so ga izključili iz organizacije, pa po krivici seveda, nihče ni niti vedel zakaj, kar tako, kar zaradi ne vem česa...

Zdelo se mi je, da je potlej, po tistem pripovedovanju, nekako razbremenil moj voz, da se je umaknil, se pogreznil v del podzavesti; ki miruje, ki ne potrebuje zavestnega razpredanja, ne potrebuje spremljave njegove dejavnosti, opazovanja njegove dejavnosti; tamkaj je obtičal morda, se prikazal le ob posebno ostri prizadevnosti uma ob razčlenjevanju situacij, se prikazal, se smehljajl makiavelistično, skoraj otemnjeno seveda, skoraj kot podoba sovražnega svetnika v mračni cerkvi; vendar srečanja s pritajenim strahom, ker se bo nekoč vzdignil, vzvalovil površino, pritegnil dejavnost mojega razuma, mojih premišljanj, mojih ocenjevanj, slabosti in dobrot, kar vstopil bo nekoč, zamahnil s svojim neronskim obrazom; slišim rahel švist njegovega čudnega pogleda v gibanje mojih svetlob, odrinil bo druge angažirane obraze v ozadje, me prisilil, da opustim vse druge dvoboje seveda, pa se posvetim le njemu, ker bo zdaj on osrednji kazalec v mojo pogibel, v moje uničenje, ker sem po zvrstitvi vseh mogočih naključij le odvisen, povsem odvisen od položaja, od svojih lastnosti, tako prisiljen, da se obrnem proti njegovemu sunku; vem, da je s svojim pogledom obtipal moj značaj, moj obraz; zmrazilo me je v podzavesti s čudno slutnjo sovražnega naklepanja...

Naše mesto je majhno, skoraj nemogoče je, da se ne bi kdaj srečala; pa je ta srečanja onečaščala čudna neprijetnost, da bivava v istem kraju, da uporabljava isti zrak, isti čas, isto prostornino med našimi baročnimi in secesijskimi hišami utesnjenege dela starega mesta, kamor pač morava oba v službo; ni nama bilo mogoče, da bi se izognila srečanju na sestankih, da bi se izognila pogledom; pa sva, izkušena življenjska, pokramljala morda o vsakdanjih rečeh, se trudila dokazati, da sva se pobotala, da ni prav ničesar, kar bi nama preprečevalo običajno človeško shajanje in razhajanje v družabnih odnosih. Potlej je napredoval, kajti napredovati je želel njegov razum; rekel sem si, da njegov razum pohlepno želi napredovati, da moj razum »tudi« želi napredovati, še napredovati...

Ne vem, mogel bi bil glasovati proti njegovi izvolitvi; o tem sem premišljal precej tisto noč pred glasovanjem. To mesto, ta položaj je višji organ že namenil meni; toda rekel sem sekretarju, da si tega položaja ne bom mogel zagotoviti, da naj se najprej pomeni z vsemi v občinskem komiteju, da se prav gotovo mora pomeniti z vsemi; sedel sem v usnjenem fotelju, sekretarju nasproti, zrl sem v njegov ozki obraz, v njegove oči; zdelo se mi je, da potok njegovega življenja curlja mimo mene, da ne more doumeti, kar mu naj bi bilo doumljivo iz mojega posrednega namigovanja, to, kako se obraz »nekoga«, prav sedaj morda, giblje v ostrih

konturah mimo mojega bivanja, se nagiblje prav do mojega razumskega dela, ki pripravlja sklepe in mu mirno izreka svoj NE, da me ne bodo mogli izbrati, da predloga ne bo mogoče uveljaviti... Rekel sem sekretarju, naj vpraša vse tam...

Organizacija mi daje zavest TOVARISTVA, zato, morda samo zato — verujem v to izjavo, ki je izkristalizirana — sem še uveljavljal svoje bivanje v njej po nezaupanju, po odklonitvi; poznal sem izvir nezaupni in mogel bi jo bil razkrinkati, mogel bi to bil storiti že poprej, že pred samo pogojenostjo situacije, ki je to nezaupanje dopuščala, ki je omogočila to nezaupanje. Dejali so mi, da sem bolan, da sem jetičen, da sem rahlega zdravja... Uprl sem oči svoje domišljije v »njegove«: Videl sem pogled in premrazilo me je, spet me je premrazilo... s samogibno kretnjo sem si popravil lase, si popravil svoj videz, sedel sem nasproti okrajnemu sekretarju in govoril neumnosti: Seveda o škodi, ki jo bo utrpela partija ker ne bom jaz postavljen za sekretarja, ker ne bom jaz izvoljen ker bi to bilo nekako, ko so me že spodbujali k temu, izražanje naklonjenosti »staremu borcu« pa »zanesencu«, ki je kar vztrajal v organizaciji kar vedno, tudi takrat, ko so mu kazni pred izključitvijo zapisali v anketni list, ko so ga priprli, da bi ugotovili njegovo pripadnost, češ informbirojevec je morda. Jaz pa sem takrat še obiskoval šolo, bil študent, jedel koruzni kruh in sovražil ameriške avtomobile morda, limuzine bleščeče in široke, zavese modre; in tako redki so bili ti avtomobili na slovenskih cestah, pa tako za gotovo so jih uporabljali le funkcionarji iz ministrstev; tokrat sem vztrajal v organizaciji, nisem omahoval, nisem pobegnil strahopetno, čeprav sem moral potlej marsikatero grenko slišati marsikdaj dvomiti o sebi...

Zdaj sem mislil o tem, da bi ne volil osovraženega značaja, o, ne človeka, ne zato ker drug človek zavzema meni namenjeni položaj, preprosto le zato, ker mi je spodnesel to možnost, ker me je onemogočil. Vsa leta mojega članstva v organizaciji mi formalnost članstva ni ničesar pomenila; zdaj sem volil osovraženi značaj; klečeplazneš, sem ji dejal, ko sem se vračal v toploti mehkega večera domov; noč z oguljenimi liki nejasnih predmetov se je sprožila kdaj pa kdaj v mojo zavest; nisem si želel dojemanja zunanjega sveta: spet sem se v svojem zavestno-pod-zavestnem svetu hotel ustaviti ob takem času, ki bi mi dopuščal snovanje rahlih, toplih podob; ni mi bilo za ženske zdaj, gotovo morda, rajši bi stopil h kakemu partizanskemu tovarišu v spominu, se rokoval z njim, ga naprosil za poslušanje, da se kaj pomeniva o krivicah tega življenja, da posediva na pragu kakšnega hribovskega hleva, da nama pod nogama leži sesekljana smrekovina, da nekaj toplega zraka, osončenega, s pomladnimi sapami odetega, zdrsi mimo naju, da pokadiva »eno« cigareto, zvito iz najinega tovariškega hotenja po delitvi te materialne dobrine, tega dima, ker naju to očlovečuje, najino plemenitost izkazuje, da potlej pokramljava prav o tem primeru, ki muči zdaj mene: Tako sem utrujen v tem vozu

vsakdanjem, v tej zapregi svojih dolžnosti, v tej spremenjeni sodobnosti, kar star že, sem komaj prav pričel moževati, kar odrinjen od »sposobnejših«, ki bolj znajo vsakdanjo »diplomacijo«, od »molčečih« kadar je treba povedati kaj zamerljivega, od »hotljivih« po funkcijah... Moj bog, sem si dejal, tudi ti si »hotljiv« funkcij, prav zato si sedaj toliko prizadeven, da bi onečastil lik drugega človeka, da ga v sebi ponižuješ, o še ponižuješ, da se kar nekje spremeni v mrko zlobnost; morda ni tako, kar vselej, potlej ko je bil izvoljen, ima tako mesto v mojem početju, ki to početje zanikuje, me odrinja, me izključuje iz vseh mogočih položajev, me odrinja tako, da nimam več možnosti preprečiti njegov vzpon, njegovo rast; toda tako počne tudi z drugimi, ki mu nasprotujejo, ki si dovoljujejo nasprotovanje; ko so bile volitve, je stopil za moj hrbet, pričakoval sem kaj podobnega, izrekel je prijazno opazko, da bi mogel tudi jaz kaj »diskutirati« na tem sestanku, ter gledal modro črto, s katero sem prečrtal njegovo ime, potlej tega volilnega listka nisem oddal; prosil sem za nov volilni listek, in zdaj njegovega imena nisem prečrtal; porgljiivo se mi je potlej smehljaj; zdaj skoraj v nobeni organizaciji ni zame več prostora, ni položaja, tudi ni možnosti, da bi se srečala tako, da bi mogel kaj naklepiti proti njemu, kaj povedati, ga odrinjati kot škodljivca organizaciji; vsako govorjenje, ki bi ga pričel o njem kjerkoli in s komerkoli, bi bilo obrekovanje; zrl me je, se smehljaj, jaz pa sem vedel, da tudi on ve, da nisem kos obrekovanju...

Utrujeno gledam svojo člansko izkaznico; gledam zasnežene strehe našega mesta; drzno se pogovarjam z NJIM, kar nič skromen, kar nič pohleven se smehljaj; vem, da čuti moj drzni, moj nesramni, pa morda odkritosrčni smehljaj; nisem premagan: kjerkoli se srečava v mojem razumu, sem zmagovalec, čeprav mu je uspelo, zdaj vidim, da bo moral ravnati pošteno, slabi nagibi mu vseeno ne dovoljujejo slabe dejavnosti, morda bo slaba, pa ne škodljiva. Ker se je hotel znebiti starejših članov, je vključil mlajše, njemu manj nevarne, organizaciji bolj koristne, še neizrabljene, še voljne poštenja, še voljne drzne besede: Čaka ga manevriranje v času, dokler ne poteče mandatna doba, potlej bo brezdvomno zlezel na drugo funkcijo, pripravljaj bo teren, sleherno besedo obračal tako, da si pridobi naklonjenost, se pazil še čvekanja o nekaterih nespametnih dejanjih v preteklosti; izkušnja z menoj mu je gotovo v pouk, čeprav nisem vrgel aduta v najini igri, nisem izzigral zaupanja; sem zato zmagovalec, ali zato ker sproščeno ljubim operno glasbo, ker rad gledam modro nebo, ker rad vozim avto, ker se navsezadnje »po tem razočaranju ne bom ločil od izkaznice svoje organizacije«?...

Izkaznica moje organizacije — kakor nekoč se je tudi zdaj oklepam, jo hranim v listnici na svoji srčni strani, jo hranim, kdaj pa kdaj gledam svoj upadli obraz, slikan v prvih mesecih po vojni; povsem deški obraz,

menjale so se izkaznice in jaz sem trgal ven svojo podobo, to podobo z vnetimi očmi zagrizenca, ter jo lepil v nove izkaznice; le v tej podobi žarečih, kar nekam naprej, pa kar nekam slepo zročih oči je moje zaupanje; le tej podobi gre moč revolucije, gre moč preobrazbe človeškega družbenega reda. Počenjali smo drzne reči, preobračali miselnost človeških razumov, prikrajševali to miselnost, jo oblikovali, utesnjevali in razširjali, da bi ji vcepili vero v »boljšo prihodnost«, da bi jo naučili pravice, spokojne ustvarjalnosti za skupnost, sožitje iskrenega... Umikam se s položajev, moj partizanski tovariš me zre, kako se valim z okopa, kako se smehljam pod okopom, spokojen, umirjen; on že sedi na smrekovem štoru, šteje denarce pokojnine, zre na paličice leskove, ki bi podprle hojo utrujenemu telesu; morda je kaj gob med grmičjem za spokojno starost; jaz pa se kar obotavljam pod okopom, še se obotavljam, še bi se vrnil na okope, še bi počel kaj povsem smiselnega, se s čim ukvarjal, da bi še oblikoval družbene odnose, še sodeloval; morda mi, veteranu, premišljam tako, ne odvzamejo »šarže borca«, mi dopustijo, naj se bojujem s svojo žilavostjo, s svojo trmoglavostjo, s svojo iskrenostjo, dokler me čas ne pregaži, takega človeškega seveda, ne pohodi, ne uniči mojega jaza... Zrem ga na okopu, njegov štrleči podbradek, še štrleči, nizko čelo, naprej počesane lase, prinesli so mu fotelj na hrib... in zre na drug hrib, na drug hrib morda, ali je kaj prostora za fotelj morda, za noge sprožene, za besedo možato, tako organizacijsko, in jaz kar nič več ne obremenjujem njegovega razuma morda...

MIROSLAV KOŠUTA: PESMI

Zeleno grlo

Zeleno grlo cvete kakor cev,
ko jo raztrešči krogla.

Odkod prihajajo ti bosí dnevi,
čisti akvamarini v soncu?

Poznam, sem rekel in lagal,
poznam besede
ko tiha radost, ko večer iz protja,
ko tisoč upov, kot ena sama želja.

Poznam, sem rekel in lagal,
Zdaj čutim nohte kakor strup.

Odkod prihajajo ti bosí dnevi,
čisti akvamarini v soncu?

Vrnil se bom

Vrnil se bom z obrazom
večernega sonca, zmučen
in čist od poti. Besede
bodo dišale po kruhu
in domačem vinu,
ko si boste podajali mojo dlan
kakor drag spomin — tu
je bilo vse zapisano,
boste rekli.

Mrmram staro pesem, ki jo bomo
peli, in vem:
tudi zdaj jo pojete, žilavi
in nepomirljivi, težki
od zemlje in od gneva, zbrani
kakor vselej
ob prijateljski besedi
in pošteni kletvi.

Zmeraj znova

Zmeraj znova se vračaš,
luna z domačega dvorišča,
obala zmučenega proda,
zemlja ilovnatih koral,
tišina, nad katero se sklanjam
in od katere ostanem sam.

Zmeraj znova me vabiš
z glasom, ki ga poznajo
jegulje in otroci izgnancev.

Klečim ti na širokih plečih,
diham presušene alge,
motrim tvoj zadržani srd.

In čutim, kako prihajaš
zmeraj znova in znova
z nožem, ki ga ostrijo
mračne in pritajene vode,
ti ljubljena in edina,
do zadnje kaplje krvi.

Ne iz golega kamna

Ne iz golega kamna, ne
iz bičevja in trave,
z duhom zemlje in krvi, globok
ko žalost in želja
po vrnitvi, mračen
ko voda, ki jo jez uklepa,
oživljam tvoj obraz.

Pod prsti, ki poznajo prah
na urah brez kazalcev
in dušijo njih zamolkli glas,
je tvoj smehljaj grenkejši,
pogled moten
in lica in čelo in lasje,
ko da sem te izkopal
iz prsti.

In si iz golega kamna,
iz bičevja in trave,
ampak taka polješ v meni, taki
iščem ime.

Tukaj počivajo

Tukaj počivajo obnemogli
vojaki. Rjasto listje
prekriva grobišče
odvrženih pušk. Kriki
lebdijo v zraku
kot odmevi rafalov. In še
in še prihajajo, z drobovjem
iz prsti, z žilami
iz močvirskih alg, z očmi
in usti in prsmi, polnimi
zelenih žabic
in njih nemirne pesmi.

Stojim na mrtvi straži.
Zima bo. Čutim
žvepleni zrak. Veke
se povešajo, ko da snežni sen
lega nanje. Kdo govori
o poslednjih nabojih,
in kaj?
Naj zavpije. Naj zatuli.

Pesem o morju

Kadar zaspiš izmučena,
mehka voda, ki so jo ukrotile
trave bregov, kadar zaspiš
s senco strogega vrbja
in z globokim čelom, sanjaš, da je morje
blizu, da se v tolmunih peni
galebji krik.

Tedaj razvijem od časa sprano jadro,
čakam veter od juga, čakam
veter od vzhoda,
božam mrtvi jambor.
In ni vetra od severa
in od zahoda ga ni.

Kje je moje morje, kje si,
prekleti veter, tulim
s pijanim glom kakor vsi stari mornarji
in iščem po obzorju. Vidim
le tvoje tolmane.

Božam mrtvi jambor.

Razparam staro jadro.

Beg

Bežiš čez golo jaso, bežiš
čez črno prst, čez grozo in svoj odmev:
nisi sam. To čutiš.
Tisoči oči strepijo vate od vsepovsod,
kakor iz trave noži, od neba
bodala, iz temne lise, gozda tam na dnu,
med oči naperjene cevi.

Bežiš kakor košuta, kakor ranjen volk,
bežiš in jezik se med zelene nože trga,
bežiš in čakaš strel —
a strela ni. Od vsepovsod
le ozke lovske oči.

Dva brata

Peter Božič

Komedija

OSEBE:

1. brat
2. brat
- Mrtva žena
- Mrliški oglednik
- Telovadna učiteljica
- Krojač
- Prodajalka telovadnih potrebščin
- Dekle oziroma nevesta
- Svatje
- Pogrebci,
in drugi meščani

Kraj dogajanja: *Tukaj*

Čas dogajanja: *Zdaj*

I. DEJANJE

OSEBE: *Mrtva žena, oba brata, telovadna učiteljica, mrliški oglednik*

1. BRAT: Jutro je.

2. BRAT: Jutro. Že spet.

1. BRAT: Pripraviti se bo treba.

2. BRAT: Da, na dan. Že nekaj časa se skrivaj pripravljam nanj. Ko ga še sploh ni bilo. Tega jutra. Tega današnjega jutra (*nejevoljno*). Ostal bom seveda lačen toda razgibal se bom vseeno. To me nekako zaposli. Ne mislim več na materino smrt.

1. BRAT: Jaz pa. Pa ne vem več, če so to sploh še misli. Misli o tem se mi znova in znova izkažejo za preohlapne.

2. BRAT: Prezgodaj je umrla ta naša mati. Veliko prezgodaj. Pa še pokopali smo jo prepozno. Preveč smo se obotavljali. Vso stvar smo morali prej seveda natanko preveriti. Kaj je mrtvo in kaj živi. K sreči je po našem obotavljanju to stvar hitro in zanesljivo opravil mrliški oglednik. Zanesljive metode ima. Takoj ve, pri čem je.

1. BRAT: Zakaj pa je pravzaprav umrla?

2. BRAT: Preprosto. Premalo kruha je bilo na mizi. Ta večni glad. Toda razgibamo se vseeno lahko, ali ne? Kaj pa gledaš kar naprej skozi okno? Ali imaš že spet kaj za bregom?
1. BRAT: Imam. Mislim, da mi bo to kaj pomagalo. Da z mano ne bo tako, kot je bilo z materjo, staro materjo ... kot je bilo z ... kot je z vsemi skupaj.
2. BRAT: Zaupaj mi vendar, kaj imaš za bregom. In kje ga imaš ... no, ta breg. Kaj si tam skrtil in pred kom.
1. BRAT: Kaj imam tam. Življenje brez lukenj. Življenje, ki ne bo tako rešetasto, kot je ta naša bajta, ko moramo dan na dan krpiti luknje.
2. BRAT: Z glavami zelja, krompirjem in repo. Potem pa seveda umiramo od gladu. Ko sem opazil, da ji je izpadlo nekaj las, sem se z vso silo obvaroval misli, da je mrtva, češ saj tudi meni izpade kateri. No, potem pa je prišel mrliški oglednik, izmeril in preveril. Mrtva je bila. Kako neutolažljivo, kako neutolažljivo.
1. BRAT: Še danes ne vem, ali je res. Tisti mrliški oglednik je bil videti tako pedanten, da mu prav nič nisem verjel. In če zamudiš trenutek, ko bi moral verjeti ... ne verjeti ... ostane taka stvar. Še zdaj je pri meni. In vse kar misliš pozneje, je preohlapno. Napak je bilo, ker smo jo pokopali, ne da bi se prikopali do resnice. Morali bi bili grebsti naprej ... Do kraja bi bili morali grebsti ... ali je živa ali ni.

Drugi brat skoči pokonci v hipu, ko se sliši glas iz zvočnika na trgu

GLAS: Tri, štiri ...

Ta glas se ponavlja. 2. brat telovadi, 1. brat sede za mizo.

1. BRAT: Nisva ji dajala jesti, zato je umrla mati, če je. Če pa ni, smo jo zakopali zato, ker ji nismo hoteli več dajati jesti, da smo lahko polnili to rešetasto bajto ... Kaj se pa zvišaš? Ali ti je tako hudo?
2. BRAT: Hudo? Ne! Kar prav mi je ... Ali ne slišiš?
1. BRAT: Slišim.
2. BRAT: Zakaj pa ne telovadiš? Predpisano je, naj človek ne občepi v eni sami stvari in naj po njej ne razgreba naprej. Zato meni ni hudo, tebi pa bo še. O še kako. Zmeraj bolj.
2. BRAT: Jaz bom rajši jedel. Korenja in krompirja je še nekaj ostalo, pa bom rajši jedel. Res je. Imam nekaj za bregom. Tam skozi okno se vidi tisti breg in za njim je vse, kar imam. Za zdaj. Zato moram biti pri močeh.
2. BRAT: Ali veš, da to nikomur ne koristi? Drugačen postajaš od drugih, ker ne telovadiš. In ljudje to začutijo kot večše luč. Zaletovati se bojo začeli vate. In zdaj po materini smrti naj zgubim še tebe? Ljubim te, moj brat. Kako bova pa skrbela za tvojo ženo, če bom zgubil še tebe? Ali naj za vse skrbim sam? Ali še spi?
1. BRAT: Še spi.
2. BRAT: Ne živita prav. Treba se je izmotati iz ene same stvari, treba je nehati razgrebati zdaj po tej, zdaj po oni stvari. Do dna. Potem se živi ... Vidva pa ... Ona še spi ... ti pa praviš, da si nabiraš moči, in to zdaj ... ali ne slišiš?

GLAS: Tri, štiri ...

2. BRAT: Pa še meni boš vse požrl. Niti olupek od krompirčka ne bo ostal zame. Saj sem vendar tvoj brat... ali ne? Daj vendar tako kot jaz, daj vendar tako kot vsi...
- Izvaja proste vaje. V presledkih, kadar umolkne, se sliši glas: tri, štiri*
- GLAS: Tako, postavite se na glavo... Ponavljam... na glavo. Potrebno je... morate prekrvaviti možgane, odplaviti tisto vrtajoče... pa sami veste kaj.
2. brat stoji na glavi.
- GLAS: Tako, zdaj pa se na glavi počasi obračajte na desno, zdaj počasi na levo... Potrebno je... tri, štiri...
1. BRAT: Je!
2. BRAT (*stoječ in vrteč se na glavi*): Uh... vseeno... kako se ti je vendar posrečilo tisto z bregom... Ali je manj naporno kot tole?
1. BRAT: Bolj!
2. BRAT (*še vedno vrteč se na glavi*): Ne verjamem. Vse mi boš požrl! Lačen bom!
1. BRAT: Prav. Pa saj si rekel, da me ljudje zavohajo... in... ali ni to bolj naporno kot tvoje odplavljanje vrtajočih... misli iz možganov?
2. BRAT: Ne vem. Ne bi rekel. Pokaži mi, da bom vedel, kaj je boljše. Kje imaš tisto, kar imaš za bregom? Kje imaš tisti breg? Vsaj vide bi rad, da bi vedel, kaj je pametnejše. Pravzaprav bi to rad videl že od nekdaj, da bi vedel, kaj je pametnejše in lažje. Povej mi že! Ni komur ne bom nič pravil. Molčal bom kot riba.
- GLAS (*mного glasneje*): Tri, štiri...
2. BRAT (*obupano in izmučeno*): Kje je?
1. BRAT: Poglej tjale skozi okno.
2. BRAT (*se po rokah splazi do okna*): Tako, pri oknu sem.
1. BRAT: Poglej skozenj. Ali kaj vidiš?
2. BRAT: Ničesar ne vidim.
1. BRAT: Zakaj vendar ne?
2. BRAT: Dobro me poglej! Ali gledaš?
1. BRAT: Gledam te... Pa...?
2. BRAT (*popolnoma obupano*): Ali ne vidiš? Dobro me poglej. (*Stoji na glavi in moli pete skozi okno*). S kurjimi očesi na petah vendar ne morem nič videti. Ne morem gledati tistega brega, cilja mojih hrepenenj, mojih sanj, mojih želja... Kar je zame oblak, ptica... je zate res. Od kod taka krivica. Tebi vse, meni pa... še moje hrepenenje je obloženo s kurjimi očesi.
1. BRAT: Zakaj pa stojiš na glavi?
- GLAS: Tako, ali stojite na glavi? Pozabite na prejšnji položaj... Zaradi skupnosti je treba. Kaj ne veste, kaj je skupnost? (*Glas kriči*). Tristo hudičev, če ne veste, potem je sploh prav, da stojite na glavi. V vsakem primeru je ta vaš najnovejši položaj pravilen. Če to veste ali ne.
2. BRAT: Ali si slišal?
1. BRAT: Slišal... pa?
2. BRAT: No, in zdaj enostavno molim pete skozi okno... in.

GLAS (*močneje*): Tri štiri... včasih je potrebno vztrajati na glavi. Potrebno je navaditi se na to...

1. BRAT: Jedel bom, kar mi je ostalo od včeraj.

2. BRAT: Srečnež. Pusti mi nekaj v loncu. Vsaj da postrgam.

1. BRAT: Mogoče...

2. BRAT: Pusti vendar.

1. BRAT: Pa zakaj vendar stojiš na glavi?

2. BRAT: Ali ne slišiš?

1. BRAT: Ne slišim.

2. BRAT (*pristuhne*): Pa res... nič ni slišati...

1. BRAT: No...

2. BRAT (*še pristuškuje*): Pa res ni nič več slišati. Pa res, zakaj vendar še zmeraj stojim na glavi. Moj bog... ali je sploh mogoče stati na nogah...

1. BRAT: Poskusi.

2. BRAT: Res je. Poskusiti je treba.

1. BRAT: Ali gre...

2. BRAT: Gre... kako sem srečen. Saj gre... (*Se počasi postavlja na noge*)

GLAS: Nekoliko vztrajnosti nikoli ne škoduje. Tako si naši občani krepijo značaj. Počasi nazaj...

2. BRAT: Moj bog... preslišal sem. Kaj bo z menoj? (*se v hipu postavi spet na glavo*)

GLAS: Počep na eni nogi.

2. BRAT: Zamujam, moj bog...

GLAS: Počep na drugi nogi, počasi... počasi navzdol. Tako! Dotaknite se z nosom poda, upognite levo koleno, ali pa hkrati oba, kakor je primerno vašemu značaju.

2. BRAT (*kleči na obeh kolenih*): Pa še značaj...

Kratek odmor. Še zmeraj kleči.

2. BRAT: Vse si mi pojedel.

1. BRAT: Zakaj pa klečiš pred menoj?

2. BRAT: Rad te imam.

1. BRAT: Hvala za tvojo ljubezen. Prepičila je za to življenje. No, zakaj še zmeraj klečiš pred menoj?

2. BRAT: Zakaj... no... saj si slišal.

1. BRAT: Vprašam te, zakaj klečiš pred menoj. Vse sem ti požrl, ti pa me povrhu še ljubiš. Fej, spaka. Že zdaj si na pol mrtev... Hrepeniš, da bi videl tisti breg... Studiš se mi. Žal mi je, ker sva se rodila iz istega telesa. Kje pa so zdaj materine muke, bolečine... ali misliš, da te stojijo tako lepo na glavi kot zdaj ti? Ali misliš, da klečijo pred krompirjevimi olupki?

GLAS: Vaje je konec. Vstanite. Najprej na levo, potem pa na desno nogo. In komur dovoljuje značaj... na obe hkrati. Lahko poskočite, če ne gre drugače. Vaje je za zdaj konec. Zdaj pa premišljajte, kako boste telovadili ob devetih.

2. BRAT (*stoji*): Neznansko sem utrujen.

1. BRAT: Sedi na stol.
2. BRAT: Kdo bi si bil mislil... Jasno, jasno, na stol... Vidiš, zato te ljubim, ker se vsega domisliš. Tako... je že bolje. (*Sedi na stolu*) No, zdaj mi pa pokaži tisti breg.
1. BRAT: Poglej skozi okno.
2. BRAT: Ne morem... sede ne morem... vstati ne morem, hoditi tudi ne... preveč sem utrujen. Spočiti se moram, pa misliti, premišljati o tem, kako bom lahko ob devetih... Pa res... ali je daleč?
1. BRAT: Je.
2. BRAT: Koliko? Dva ali tri metre.
1. BRAT: Štiri.
2. BRAT: O, jaz sem pa naskrivaj upal, da je samo dva. Bolje bi bilo samo dva metra. O, to je pa zelo daleč.
1. BRAT: Seveda. Če nič ne ješ in če pol dneva stojiš na glavi in se obračaš, potem je zelo daleč. Skoraj nedosegljivo je. Kar nekakšno povajljano hrepenenje ostane.
2. BRAT: Ali potemtakem ne bom nikoli... No, pa mi vsaj povej, kako je tam.
1. BRAT: To je tako, kot da bi svojo glavo opolnoči naskrivaj nesel za tisti hrib. V njej nekaj skuhal, nekaj, brez česar ni mogoče živeti, potem pa bi se proti jutru blaten in utrujen vrnil v to rešetasto bajto, krpal luknje, pokopaval mrtvo mater, gledal svojega norega brata, kako vsak dan posebej sebi in drugim dokazuje, da ni nič storil, kar bi bilo drugače, kot je izmerjeno, preverjeno... in čakal, da tisto vzklije, zalival vsak dan, se vsak dan vračal, utrujen, neprespan, blaten... ali vidiš, kako je to?
2. BRAT: In ko bo... ali me vzameš s seboj.
1. BRAT: Ne vem, preveč se mi smiliš... Ne bi prenesel, ko ne bi nič vzknilo.
2. BRAT: Ali je to tako hudo.
1. BRAT: Hudo... to pa sploh ne.
2. BRAT: Če pa ni hudo... Zakaj se potem mučiš? Zanamarjaš dom. Ženo. Ja, kaj pa pravi tvoja žena na vse to? Ali si tudi njej vse to prikri! Tudi njej si! Ti verolomnik. In jaz te imam rad. Zakaj pa naj bi te imel? Požreš mi vse, in še do svoje žene, ki te ljubi, si verolomnik. Ona se muči, trudi v tej hiši, ti pa kar nekaj za tem bregom. Povedal ji bom, da veš. Ali misliš, da si ne upam? Zbudil jo bom... Žena, žena mojega brata (*vpije na ves glas*) Žena mojega brata, zbudi se... zbudi se že vendar...
1. BRAT: Moja žena te ne sliši.
2. BRAT: Pojdiva ponjo.
1. BRAT: Če misliš... pa lahko. Jutro je že minilo. Minil bo dan.
2. BRAT: Pojdiva ponjo, ti pravim.
1. BRAT: In večer, in noč...
2. BRAT: Nič ji ne bom pripovedoval... kaj me briga. Samo ponjo pojdiva. Marsikaj je potrebno urediti za ta dan...

Odideta

2. prizor.

OSEBE: *Mrtva žena na nosilnici, oba brata.*

V sobo prineseta nosila, na katerih leži negibno telo žene.

2. BRAT: Se od najine matere so ta nosila. Najbrž ji ni posebno prav, ko mora ležati in spat na istih nosilih.

1. BRAT: Moja žena ni zadnje dni niti malo izbirčna.

2. BRAT: Res je. Človek mora biti zadovoljen z vsem. Težki časi so. Človek mora na moč paziti na to, kaj dela, kaj govori. Povrh vsega pa imajo še tebe na sumu. Ali veš, da te imajo že na sumu?

1. BRAT: Zakaj?

2. BRAT: Zdaj pa še vprašaj! Pa ... saj to je vendar samo ob sebi umevno, da te imajo na sumu, če živiš tako noro, kot živiš. Saj te vendar morajo imeti na sumu! Kaj pa je bilo, ko bi ti ne? Vse bi bilo napak. No, zdaj pa še vprašaj. Saj sem te imel tudi jaz ... no, danes si mi pa razkril ... In jaz sem zaradi tebe navaden lažnivec. Hodim po mestu, se pogovorim s tem, potem z onim, in se vedem, kot da je vse v redu, ko vendar ni bilo ...

1. BRAT: Nehaj že čvekati!

2. BRAT: Rešujem čast naše hiše ... in ne čvekam. Da boš vedel!

1. BRAT: A tako, za čast ti gre ... pa še kaj. Zaradi mene, zaradi žene ... Poglej jo ... Niti malo ni izbirčna ... Nič ji ni za čast in ugled naše hiše. No, nič hudega ji ni več ... ali ne žena, nič hudega ti ni več?

Mrtva žena molči.

2. BRAT: Mogoče pa le, ker je kar naprej tiho.

1. BRAT: Prav. Molči zato, ker meni, da dokončne reči ni mogoče nič več predrugčiti.

2. BRAT: Kaj pa, ko bi ji jaz le povedal? Ti si snedel obljubo in vse si mi požrl. Zdaj jo bom še jaz. Bot si bova. Pomagal ji bom, da ne bo še naprej živela v temi.

Mrtvi ženi

Ali veš, kaj je z mojim bratom, tvojim možem? Ponoči se potepa po nekakšnem hribu, in glavo je zakopal tja. Pa vrta in vrta, pa misli, da bo kaj izvrtal, pa vse mesto ga ima na sumu, pa telovaditi noče, pa ves zajtrk mi požre, pa blaten je, ko se vrača, pa moči mora nabirati, pravi ... in, ali veš, kaj je to?

Nič ne zaleže, če jaz še tako vestno ob določenem času v mestu opravi to in ono, da se s kom na primer kaj prijazno pogovorim o tem in onem, samo da obvarujem mojo, tvojo, njegovo in sploh čast vse naše rešetkaste hiše ... Tako, kaj praviš na to?

Mrtva žena molči.

2. BRAT: A tako, tudi ti nič. Ti je prav? Prav, pa naj ti bo. Ampak povem vama obema, da bo meni samo še nekaj časa.

Nekaj časa vsi molčijo.

2. BRAT: No, prav. Pustimo jezo. Bolje je, da si napravimo načrt za današnji dan. Razdelimo si vse večje in manjše opravke, ki so predvideni za današnji dan. Jaz bom počel vse kot običajno.

1. BRAT: S čevkanjem boš varoval svojo, mojo, njeno in sploh čast.
 2. BRAT: Potrebno je.
 1. BRAT: Prav... Jaz bom pred hišo kopal v zemljo... nekaj sežnjev globoko in nekaj sežnjev široko, da bo pri hiši krompir, repa, korenje. Pol za luknje v bajti, pol zato da ne bomo vsi pocrkali od gladu, in če bo kaj ostalo, bo zate, ker pač za našo hišo opravljaš prepotrben posel. Varuješ čast. Kot da bi bil stražnik... da ne bi vsak dan v potokih lilo na naše pograde.
 2. BRAT: Pač ne razumeš... razlagati ti vse to je jalov posel. No, kaj bo pa žena?
 1. BRAT: Če se bo še kdaj zbudila, to kot vsak dan.
 2. BRAT: Seveda, seveda... Ali ne bo lepo pripravila otroka za v šolo, to se pravi telovadnico? Lepo jih bo umila, počesala, oblekla v telovadni kroj in jih peljala v šolo, to se pravi v telovadnico.
 1. BRAT: Seveda, natanko tako. To dela že od pamtiveka, že od takrat, ko se še rodila ni... No, pa lahko tudi zdaj, če vam je prav. Tebi in vsem... tam.
 2. BRAT: In kaj bo še počela?
 1. BRAT: Si bo že kaj izmislila...
- Odideta. Mrtva žena ostane nekaj časa sama na odru.*
1. BRAT: *Vrže, kar je izkopal s svojimi rokami iz zemlje. 2. brat se pri-tuli nazaj v hišo.*
 2. BRAT: Pobrisal sem jo ob pravem času. Čast je rešena. Videti smo kot vsi drugi.
 1. BRAT: Seveda, zakaj ne bi?
 2. BRAT: Ali... *(se obotavlja)*... pa je tvoja žena storila vse, kot smo si zamislili, kot smo si opravke razdelili?
 1. BRAT: Seveda, zakaj ne?
 2. BRAT: No...
 1. BRAT: Nič ne namiguj...
 2. BRAT: No... saj...
 1. BRAT: Rečem ti, da ne namiguj. A tako, zdaj boš pa še ti sumničil, in še v moji hiši! Ali je to tisto, po čemer naj bi se zgledoval neki... Šele zdaj razumem, na kak način varuješ našo hišo časti. Sumniče-nja... no, mene to ne stane nič. Kvečjemu tebe.
 2. BRAT: No... ta nosila.
 1. BRAT: Ali bi lahko začel kakšen stavek drugače kot z »no«? Vsaj v tej hiši. Tukaj ni treba varovati časti pred nikomer. Vsak vrabec lahko gleda skozi te luknje noter, če se mu zljubi, in vidi vso našo čast in ugled.
 2. BRAT: Vseeno... ta nosila... in tvoja žena... Sploh se ne zgane.
 1. BRAT: Moja žena je storila vse, kar je bilo treba. V tem času, ko sem jaz kopal iz zemlje in ko si ti v mestu varoval ugled naše hiše. Mlajšemu fantku je počesala lase v čop, deklici spletla kito, zlikala je telovadno krilo, fantu hlače... prav vse... ali razumeš?
 2. BRAT: Razumem... razumem. Vendar ta nosila naše umrle matere.

1. BRAT: Vedno sem mislil o tebi, da si nor. In nisem se motil. To prihaja od vsakdanjega postajanja na glavi.
2. BRAT: No, prav... ah... naj bo, kakor je. Dajmo, šalimo se nekoliko. Malo se odpočijmo in nasmejmo. Vem nekaj njnovejših šal. Slišal sem jih v mestu.

PRVA: Če dolgo stojiš na glavi, ne veš več, kje je, spodaj ali zgoraj. Ali ni imenitna šala? Vse mesto se ji smeji. Ali se ji tvoja žena tudi?

1. BRAT: Poglej jo od blizu.
2. BRAT (*dolgo gleda*): Videti je, da se ji smeji. Ti, najbrž se ji smeji na vsa usta. (*Gleda v njena odprta usta*). Tako, odpočili smo se. Nasmejali in odpočili.

Nastopi telovadna učiteljica.

UČITELJICA: Nič si ne boste. Ura bo kmalu devet in vi...

1. in 2. BRAT: Dober dan, tovarišica telovadna učiteljica.

UČITELJICA: To reč moramo enkrat do konca urediti. Že ves dan hodim okoli, ker ljudje kratko malo nimajo nikakega čuta dolžnosti do skupnosti več. Seveda, seveda. Če nimajo tega čuta niti sami do svojih otrok, kako naj potem človek pričakuje od njih še kaj več? Prosim vas, ali naj kar naprej iz dneva v dan, danes tukaj, jutri tam, prosim, da storite, kar je vendar samo po sebi umevno? Prosim, pošiljajte vendar otroke redno k telovadbi.

2. BRAT: Kolikor jaz vem, mi iz naše hiše jih pošiljamo. To dela bratova tovarišica soproga.

Bratu

Saj sem rekel... ta nosila in žena na njih... to ni tako, kot bi moralo biti.

1. BRAT (*udari po mizi*): Rečem vam, da jih je poslala. Jaz sem kopal in kopal, do srede zemlje in izkopal krompir in korenje. Medtem pa je ona počesala fantu lase na čop in spletla deklici kito. Zlikala je telovadno krilo, fantu pa hlače. In to vse medtem, ko sem bil jaz na polju, brat pa v mestu.
2. BRAT: Jaz pa še nikoli nisem videl v tej hiši nikogar, ki bi kakim otrokom spletal lase v kito in jih česal na čop.

1. BRAT: Ali boš molčal?

2. BRAT: Bom, no prav, pa bom, čeprav...

UČITELJICA: Otroke je treba pošiljati k telovadbi ne glede na to, ali so ali niso. Nič me ne briga. Vse sem storila, vse premislila, posvetovala sem se z mestno šivalnico in mestno krojačnico zaradi krojev. In tudi v to hišo kot v vsako drugo sem vam natanko prišla povedat, kakšni morajo biti telovadni kroji za otroke, da bojo enotni in da bojo njih gibi skladni.

1. BRAT: Tovarišica učiteljica...

UČITELJICA: Telovadna učiteljica, prosim... Posvetovala sem se tudi z orodjarjem, konja in mizo sem lastnoročno prevlekla z usnjem. Napravila sem nove kroge, dušo za žogo sem tudi sama napihnila... Vse je sveže prepleskano. Angažirala sem zidarje, pleskarje, usnjarje... položili smo nov parket. Otroci seveda ne smejo hoditi v čevljih v

telovadnico. Torej... kaj sem storila... zamislila sem si zanje nove črne copate.

Ali ste jim napravili nove črne žametne copate?

1. BRAT: Tudi to je storila moja žena.

2. BRAT: Še nikoli nisem videl črnih žametnih copat.

UČITELJICA: Vprašam vas torej še enkrat, ali ste jih napravili ali ne?

1. BRAT: Ja napravila jih je.

UČITELJICA: Ne verjamem vam. Prav tako, kot vam je težko verjeti, da je vaša žena sploh poslala otroke k telovadbi.

Se obrne k mrtvi ženi na nosilih

Žena, ali ste oskrbeli namesto čevljev črne žametne copate?

Prvemu bratu

Seveda molči, ker je kriva, ker ni storila nič...

Kaj naj vendar storim s takimi ljudmi, ki jih družbena vzgoja nič ne skrbi? Jaz pa... še take skrbi zraven. Ob 6. uri zjutraj oddaja, ob 9. uri dopoldne ponovno, ob 12. uri že spet, pred kosilom in po njem, pred večerjo in po njej. Zjutraj za značaj, opoldne za prebavo, zvečer za spokojen sen.

Zenska, rečem ti, in sicer poslednjič, da nemudoma oblečeš otroke in jih pošlješ v telovadnico.

Pokličite otroke... No, pokličite jih vendar!

Vsi molčijo

UČITELJICA: Otroci, otročki zlati, kje pa ste?

Vsi še vedno molčijo

UČITELJICA: Ne utegnem čakati, priključite jih sami. Kakorkoli že. Vi pa, (1. bratu) prepričajte vendar že ženo, brž ko se bojo otroci prikazali — na moj glas gredo kot čebele na med — naj jih nemudoma preobleče, počese in pošlje — jaz imam ob devetih razgibalno oddajo. Potrebno je... za nas vse skupaj je potrebno. No, uredite že to stvar, žametne copate in vse drugo.

Odide

1. BRAT: Kakšna norost.

2. BRAT: Saj sem ji hotel povedati, da imaš vse drugačne težave... pa je govorila kot dež. Navsezadnje sem se še ustrašil, da ji tega nikakor ne bi znal povedati sam, saj sam komaj razumem vse to. Kadar sem v tej hiši, se vse tako čudno zamota, zaplete, da nič več ne vem, nič ne razumem. V mestu pa je vse tako preprosto. Ta pove to aktualno šalo, oni drugo, in nasmejemo se do solz, včasih ta to nesrečo, drugič drugi drugo, pa se razjokamo do solz in se razidemo. Tako preprosto je tam, zmeraj so na koncu le solze. Vidiš brat, rad te imam, pa sem ji hotel povedati, da so v tej hiši tako čudne nerazumne težave...

1. BRAT: Nehaj, kaj pa veš ti o tem? Živiš od oblakov in hrepenenja in šal in nesreč, ki se jim nasmejiš ali najočes do solz. Vsemu si se odpovedal, vsega te je strah, vsega groza... vse občuduješ...

GLAS: Tri, štiri... Dopoldanska vaja za krepitev delovne zmožnosti...

2. brat molče telovadi

1. BRAT: Ali boš vendar nehal... Kaj pa naj ti to pomaga... Komurkoli? Ti se boš zapletel, zavozljal... Vrgel te bom iz hiše, pa telovadi na gnojišču.
2. *brat obstane na mestu*
1. BRAT: Ali si že videl v tej hiši kakega otroka? Deklico, ki ima lase spletene v kito in fanta na čop? Ali si že kdaj videl?
2. *brat hoče telovaditi naprej*
2. BRAT: Ustrašil si me, pa saj... moram, moramo...
1. BRAT: Nehaj, ali pa pri priči izgini! Dokler bom v tej hiši jaz, ne bo nihče telovadil. Si razumel?
2. BRAT: Saj to je zoper nas vse.
1. BRAT: Kaj je zoper nas? Mene ne šteje med te »Nas«. Pa ali si mi že odgovoril na vprašanje? No, ali si že kdaj videl v tej hiši otroke... ali ne?
2. BRAT: Res še ne.
Vidiš, ali naj bojo zato tukaj, da bojo potrebni meni, da bom imel mir pred temi učiteljicami, ker učiteljice brez njih ne morejo živeti? No, pa to je v mojem primeru postranskega pomena. Še eno vprašanje je: zakaj se moja žena na nosilih ne smeje tvojim šalam? Ali misliš, da je gluha? No, povej, ali misliš, da je od tega kričanja po vseh javnih trgih nenadoma oglušela?
2. BRAT: To vendar ne. Človek od tega vendar ne oglušči, še bolj posluša in še bolj je poslušen. To vem iz lastne izkušnje.
1. BRAT: Torej ni oglušela? Zakaj pa se tvojim šalam ne smeji več?
2. BRAT: Saj se. Poglej, odprta usta ima in se sploh ne more nehati smejati.
1. BRAT: A tako, ali jo morda celo slišiš?
2. BRAT: To... tega pa ne.
1. BRAT: Torej se ne smeji!
2. BRAT: No, na glas ne, vendar...
1. BRAT: Hinavec. Tako si se navadil, da kar naprej komu lažeš v obraz. Ne smeji se.
2. BRAT: Če bi jo požgečkal po podplatih, pa bi se, da veš...
1. BRAT: Daj, požgečkaj jo vendar... Ali jo boš? Pri priči te treščim skozi vrata, če je ne boš... Ali jo že...
2. BRAT: Saj jo že. (*Jo žgečka po podplatih*)
1. BRAT: No in kje je zdaj tvoj smeh.
To vse skupaj ni niti več okrutno. To je opolzko. To zmešano bebavo žensko naj poslušam: tri, štiri... in se postavljam na glavo ali na zadnjico, saj ni nikake razlike. Na glavi na desno, na glavi na levo. Tebe, norega brata, naj gledam, kako žgečkaš truplo in mu pripoveduješ šale, kako se potikaš po mestu in pleteničiš in vežeš otrobe v sveti veri, da tako varuje čast in ugled naše hiše. In jaz naj se zapredem v te opolzke sanje in verjamem, kot verjameš ti, da je v resnici le truplo, samo zaradi tega, ker se ne smeji tem bebastim šalam, pa čeprav jo žgečkaš... Vem, vem, zate je mrtva, zame živi...

2. BRAT: Prav. Pa vendar le jaz vem za resnico, in če že hočeš, ko si me že prisilil, ti jo bom povedal: Tisti tvoj breg in pokopana glava za njim in blatne poti... to je samo izgovor: Res pa je: obseden si od tega trupla tukaj na nosilih, obseden in blazen. To vejo vsi, ne samo jaz.
1. BRAT: To ni truplo!
2. BRAT: Navsezadnje je to le truplo. In ugotovili bomo, ali je to truplo ali ne!
1. BRAT: Z mrliškim oglednikom?
2. BRAT: Ne, ne boš mi podtikal.
1. BRAT: Že spet si izmeril obseg življenja in smrti, navsezadnje ga boš celo do pičice premeril kot oglednik pri materi.
2. BRAT: Toda navsezadnje boš moral le nekemu verjeti.
2. *Brat odide*
1. BRAT (*obrtnjen k ženinemu truplu*): Ali naj zdaj pozabim na prejšnji položaj samo zato, ker me hoče nekdo z besedami prepričati? Vpričo tebe naj se postavim na glavo se veselim današnjega dne, ker je vse popolnoma v redu. Tvoja smrt me boli, toda bolečina je premalo, človek hoče vedeti zakaj. Ni je reči na svetu, ki bi lahko za trenutek premaknila ta ZAKAJ v pozabljenje. Ni nadomestila, ki bi lahko preplavilo eno samo resnično dejstvo in to dejstvo je, da si živela in da zdaj ne živiš več. Brat pa je daleč od življenja, zato ne ve, kaj je življenje in kaj je smrt. Ubit oče je ubit. Mrtva mati je mrtva, ti si truplo. Oče ga je spočel, mati rodila, ti si živela, ni te več. Preveč dokončno je vse to. Koliko življenja je v tem, ne ve. V spočetju, v rojstvu in navsezadnje tudi v tvoji smrti. Mrliški oglednik bo prišel in natanko povedal samo to, da si mrtva. Če ne verjamem njemu, naj torej komu drugemu, ali pa mnogim drugim? Čemu... zaradi praznih besed?
2. *brat pripelje s seboj sosede.*
2. BRAT: Tako, to smo mi vsi in vsem boš vendar...
1. BRAT: Vidim, vi vsi...
1. SOSED: Tvojo mrtvo mater smo, ne ve se kako že, pokopali. Ali smo jo prezgodaj, ali pa smo pogreb zavlačevali. Na koncu koncev, mrtva je bila in treba jo je bilo pokopati. In kaj misliš zdaj? Ne domišljaj si, da svojci kratko malo ne umirajo... o, tudi moji, in skratka svojci vseh. Umrli mi je hči... malo bolečine, malo solz, malo žalosti... toda zemlja je zemlja in hoče nazaj, kar da... Čas ji ni pomemben. Ali ni tako, sosedje?
2. SOSED: Tako je. Žalovanje je žalovanje, toda polje je polje in zemlja je zemlja. Tele zredim zato, da ga ubijem in da živimo. Ko je naša mati dogarala, je umrla, in nihče si tega ni jemal k srcu delj, kot je bilo potrebno. Z zemljo je toliko dela, da je tudi čas žalovanja preračunan. Tri dni za svatbo, tri dni za sedmino. Drugo je norost.
3. SOSED: Pobrli in požrli so mi vse. Niti za pogreb nisem imel niti za zdravnika, kaj hočeš, vdal sem se. Zdaj izkopljem kakšen krompir tukaj, kakšnega tam. Ne maram, da bi mi v hiši še kdo umrl zaradi

gladu. Malo sem norel od bolečine, ob vsakem pogrebu mi je bilo huje, zdaj pa me lahko vlečete za ovratnik, kamor je koga volja, da imamo kaj jesti, da ne bo že spet kakega pogreba, da ne bo že spet huje in huje. Premisli, sosed, pošten človek si, toda kar počneš ti, je zoper vsako človeško pamet.

2. BRAT: Sovražim ga, mati je umrla od garanja in gladu... vse za to hišo, zdaj pa bi rad še mene uničil. On, on je kriv njene smrti. Zdaj bo s tem truplom še do kraja zasmradil to hišo. Zaradi ene smrti naj gre k hudiču vse. Kakšna blaznost.

SOSEDJE: Poslušaj svojega brata, dobro ti hoče, in tudi mi ti hočemo dobro. Zemlja je zemlja, ni drugače.

Nastopi mrliški oglednik.

OGLEDNIK: V tej hiši ste že spet v zagati. Mrliča oziroma bolnika sem. Videli bomo, ali je samo bolan ali je že mrtev.

Kdo pa je mrtev oziroma bolan?

Vsi molčijo, vprašanje je namreč daljnosežno.

2. BRAT: Če smem namreč pripomniti, gre za mojega brata oziroma njegovo ženo. On žaluje, mi pa bi radi... živeli. Zdaj je že tako neznosno... v tej hiši, ne morem več živeti v njej, ker...

OGLEDNIK: Vem, vem, razumem vas... Izpopolnil sem svoj instrumentarij, natančno vem, kaj je mrtvo in kaj živi. Izpopolnil sem svoje metode, svoj način dela, in prepričan sem, da nadvse uspešno. O svojih poklicnih težavah tukaj ne bom govoril, ker gre potem tudi moja avtoriteta k vragu. Kje imate mrliča, da bom lahko po svojih najnovejših izsledkih ugotovil, da je zares mrtev?

2. BRAT: To je bratova žena. Vsak dan jo moram z bratom vlačiti na nosilih iz izbe in ga poslušati, da ni mrtva in da živi. Navaja mi take in take razloge, navsezadnje pa se ne bi rad z bratom, ki ga imam rad, spričo vas sprl do smrti.

OGLEDNIK: A tako, isti primer kot z vašo materjo.

2. BRAT: Ni popolnoma isti, je pa enak.

OGLEDNIK: Seveda, tukaj je treba upoštevati specifikum. Mati ni isto kot žena.

2. BRAT: Za brata najbrž ne. Zame sta pač mrtvi obe.

OGLEDNIK: Seveda, seveda, že spet sem naletel na poklicno težavo. Vi, ki vam je do razjasnitve tega problema, ne razumete popolnoma specifikuma. Eno je mati, eno žena, eno otrok. To je torej troje različnih stvari. Naša naloga je te stvari razločevati.

2. BRAT: Že prav, že prav. Smrt je navsezadnje smrt. Truplo je truplo. Dokažite mu preprosto, da je mrtva, ko že moje in sosedov izkušnje nič ne zaležejo.

OGLEDNIK: Smrt nastopi zaradi smrti. Znanstvenih metod vam tukaj ne bi pojasnjeval.

2. BRAT: Ne zapletajte. Vzemite tisti svoj instrumentarij in preprosto ugotovite smrt.

OGLEDNIK: Olajšali ste mi delo. Termometer pod pozduho, normalna temperatura. To je toliko kot zrak, v ustih enako, telo negibno, modre

lise kot pri kom, ki so ga pretepli po vsem telesu. Mrtva je. To... je že napačen izraz... to je truplo nekega individua ženskega spola, srce je nehalo poganjati kri po žilah, kisik se ne spreminja več v ogljikov dvokis in narobe... nohti ne roženijo več... preprosto, vzrokov za njeno smrt, to se pravi, da je to tukaj res truplo, je kolikor hočete.

Mislím, da sem svoje delo opravil nadvse solidno. Bodimo si na jasnem, o tem ni nobenega dvoma, v tem primeru je prav mogoče govoriti o mrtvem človeku.

1. BRAT: Zakaj pa se vas je toliko zbralo... no... ob tem truplu? Neko »truplo«, pa privleče sem ducat topoglavcev... No, eno samo ubogo »truplo«.
2. BRAT: Žaljivke bomo seveda preslišali, ali ne, tukaj pa smo zato, ker smo pričé, da je obvezni del obvezne procedure končan. Pokopali jo bomo.

OGLEDNIK: Seveda, mrtvega človeka je treba pokopati.

1. BRAT: Prav... pokopali... poglavitno na tem svetu je seveda pogreb. Ob tem se vsi zedinemo, ob pogrebu. Ugotovimo nujnost pogreba, in vsi smo takoj zraven. Prav, torej začnimo. Vi, sosedje, niste več sosedje, temveč pogrebci. Če vam je to všeč ali ne. Jaz sem vdovec, moj brat je pa samo še brat. Torej začnimo pogreb, če smo samo še to. Kdo bo kopal in kdo bo pokopan? Dva palca globoko in dva široko. Kdo gre lahko v tako plitko jamo? Moja živa žena ne. Izmisлити si boste morali kakšen drug pogreb, da boste svojo dolžnost kot pogrebci, kar zdaj edino ste, res opravili. Kam pa bomo prišli, če ljudje ne bojo opravljali svojih dolžnosti?

OGLEDNIK: Navsezadnje ste me prisilili, da vam moram povedati resnico v obraz. Vi ste v resnici blazni.

2. BRAT: Zraven pa dolži mene, da sem blazen jaz.

OGLEDNIK: Vi ste blazni in zato torej tudi mrtvi. Za družbo. Kdor je blazen, je brez dvoma za našo družbo mrtev. Vaša žena je mrtva, ali ni to jasno kot beli dan? Še vas bi morali pokopati z njo. Predpisi bi nam tega ne prepovedovali, celo... Prekletó, s tem svojim norim početjem ste vse skupaj zamešali. Zdaj navsezadnje ne bi zmo-gel več razločevati živih od mrtvih. Zdaj naj bi ob svojem težkem delu še razločeval norce od nenorcev? Jaz sem samo mrliški oglednik in ne morem kar tako na oko določiti, kdo je samo malo in kdo čisto nor. Tega instrumentarija še nimam... in povedati vam moram: kolikor ste me spravili v zagato, toliko ste me tudi opozorili na moje pomanjkljivosti... izumiti moram za v bodoče (v strahu), da bom vedel, pri čem sem glede norcev, tudi še kaj...

1. BRAT: No, lepo smo se pogovorili, zdaj pa bi vas vse skupaj prosil, storite že vendar kaj. Stopite k truplu, ti, moj brat, vzemi levo roko, tovariš oglednik desno. Prvi sosed levo nogo, drugi desno, kdor je ta hip na levi, torej levo, kdor na desni, desno. Tako lepo si razdelite to stvar. Lepo jo bomo pospravili in vse bo že spet v redu kot doslej. Ti, moj brat, boš že spet lahko tri četrt dneva stal na glavi in klečal

na kolenih. In to vse skupaj bo na moč spodbudno. Nikomur pa se ne sanja, zakaj vse to.

Vsak dan posebej me je s svojo navzočnostjo opozarjala... na čisto resnico tega našega življenja. Na to, kakšno v resnici je, ne pa da bi sproti stojé na glavi ali pa klečé na kolenih pozabljali... In res, ni bilo mogoče pozabljati... zato je živa. Tepci, ali ne razumete, da se je smrt obrnila sama proti sebi in postala življenje. Ne, nikamor je ne boste nosili, sebe lahko zakopljete...

2. BRAT: Nehaj, nehaj... Povedal bom vsem... vse... Ali veste kaj... ne samo to truplo... Vse mesto ga ima na sumu, jaz bom zdaj razkril vse... Nekaj ima za bregom. In zaradi tega mi hoče osmraditi in pokopati vso našo hišo, vzeti pomen materinem življenju in mení streho nad glavo.

VSI: Kaj? Za bregom?

2. BRAT: Ni samo navaden norec, nevaren norec je, in kot vsi norci vidi slepo eno samo misel, stika za njo kot kokoš po ognjišču, in ni mu mar, če zraven njega ljudje cepajo kot muhe. Nič mu ni mar, nič sveto, ne življenje ne smrt.

1. BRAT: Nič takega ni tam in vendar vse... In zato zame nič drugega biti ne more. Ali lahko kdo to razume?... če hočem ostati živ... človek. Ona je nenadoma živa, čeprav se na nosilih ne zgane, vi pa ste prazne lupine, izsesane lupine... Navsezadnje me tukaj... ubijate.

1. BRAT: Mi vsi ti hočemo dobro. Vse to si si samo izmislil, fata morgana. Ali naj vse to skupaj, tole truplo in ti, vse spravi ob pamet...

OGLEDNIK: In ob življenje.

2. BRAT: Vse je mogoče še popraviti, pripravi spodoben pogreb, čas je, da sprevidiš. Vsi ti bojo odpustili, tudi jaz, in z menoj bo že spet dobro... Če pa ne sprevidiš... izobčen boš... nihče ne bo več govoril s teboj, poginil boš sam kot stekel pes... In še jaz, ker bojo izobčili tudi mene. Poslušaj vendar... vrni se in...

Ko boš takole okužen in izgnan poginil, bo treba zažgati še hišo, da se od te blaznosti ne bo okužilo še vse mesto. In jaz bom za večne čase brezdomec. Ista usoda me čaka kot tebe, tebe po lastni, mene pa po tvoji krivdi. Jaz bi rad živel, pa čeprav tri četrt dneva na glavi. Ti si morilec svojega lastnega brata. Ali ne vidiš, da jemlješ življenje ves pomen.

1. BRAT: Ubogi brat... nič ne razumeš. Resnica je kruta in živeti je vendar treba ob tej resnici, ne pa v zraku. Besede so prazne, ni je bilo še misli, ki bi povedala vsaj približno, kakšna je... to je treba sproti... In...

OGLEDNIK: Dovolj je čvekanja. Na koncu koncev imamo vendar javni red in zakone. Zakoni pa so: Mrtvo ženo je treba pokopati. Mrtvo ženo, ki ji je določil oglednik obseg smrti. Vzemite v roke nosila, in to bom storili pri priči. Edina uradna oseba tukaj sem jaz, in jaz ukazujem.

2. BRAT: Že vidim, veliko premalo je, če jo pokopljete, blaznost mojega brata se šele začinja.

Navzoči izpolnijo oglednikov ukaz. Vtem se zasliši glas telovadne učiteljice.

GLAS: Pričenjamo oddajo opoldanske telovadbe. Za krepitev duha: tri, štiri — za krepitev značaja, za vedro razpoloženje.

1. BRAT: Kaj zijate, ali boste telovadili ali ne? Zakaj imamo vendar javni red? Ali se ga vi vsi skupaj upate kršiti...

VSI: Zdaj ob tem truplu.

2. BRAT: Da, ob tem truplu. Kakšna pieteta do trupla.

1. BRAT: Da, ob truplu. Pieteta ni pomembna, pomemben je red.

GLAS: Tri, štiri... pokleknite na kolena.

1. BRAT: Ali boste pokleknili ali ne?! V kaosu vendar ni mogoče živeti, red.

Spustijo nosila in telovadijo.

1. BRAT: Tako, telovadite. Rečem vam, telovadite, kakor se kateremu zljubi in kakor je primerno njegovemu značaju. Samo da bo po taktu. Pa v čevljih ne smete, ker nimate copat, pa telovadite bosí. Ali boste sezuli čevlje ali ne? (*Sezujejo čevlje.*) Mrtvec vam ukazuje... Tako, zdaj pa lepo odtelovadite iz moje hiše. Drug za drugim. Pravila javnega reda so, ki jih prenašam jaz, mrlič, kakor je prej rekel mrliški oglednik. Norec, ki je za družbo mrtev. To je hiša mrtvega norca, in tukaj se ne sme telovaditi.

BRACO ROTAR: PROSTOR

I.

Spreminjamo se,
kakor se kamen vsako jutro
spremeni v vodo,
kakor se včasih utrga nebo
in sede na goro,
spreminjamo se
kakor glas noči in megle.
In mogoče je tu kakšen zvok,
ali pa se je zlomila luč,
tako velika je tema

II.

Skozi steno,
pojdimo vendar skozi steno,
saj so taki vsi
ti kamni moji,
saj je luč
v mojih očeh,
pojdimo,
naj nam zobje grizejo
meso,
naj nam teče
reka krvi skozi prste,
naj so
naše roke umazane.
Pojdimo vendar skozi steno
in pojmo,
pojmo tisto noro pesem.
Saj smo že mrtvi
s steklenimi očmi

kakor ribe,
saj ni nikjer mojih rok
in ne morem
držati žerjavice.
Niti žerjavice.

III.

Na tej steni
je davil svojega
orla
in senca mrtve ptice,
mu je sedla v glavo,
porogljivo
in smešno,
požrl ga je
s perjem
in kostmi,
kako mu je takrat
škrtalo med zobmi,
in senca mrtve ptice
mu je predrla oči.
Mislil je,
da mu je odleglo,
ulegel se je
kar tako,
na tla,
in senca mrtve ptice
mu je izpila kri.

IV.

Brez zvoka,
kakor besede v vetru,
brez barve,
kakor že zdavnaj
ugasel ogenj,
kakor senca v noči,
tako tiho,
da ne ostane
niti sled.

Iskanje

Breda Smolnikar

Mirko

Poklical me je po imenu. Obe sva se obrnili.

Dala se mu roko.

»O, pozdravljen!« sem vzkliknila presenečeno, čeprav sem ga bila videla že prej, ko sva šli mimo njega. — »Moja prijateljica,« sem rekla in mu, ves čas gledaje ga v oči, predstavila Tatjano. — »To je Mirko; skupaj smo bili na morju,« sem pojasnila Tatjani.

Segla sta si v roke in si povedala imeni.

»Si prišel z morja?«

»Da, ravnokar,« je rekel. — Za njim so na avtobusni postaji stali trije fantje, ki so bili verjetno njegovi tovariši, a jih zaradi pogovora z Mirkom nisem mogla pogledati. Mirko pa mi jih zaradi razburjenja, ki sem ga čutila v njegovem glasu z vsako izrečeno besedo bolj in bolj, ni mogel in menda tudi ni hotel predstaviti.

»Ste imeli lepo vreme?« sem vprašala. Imela sem čudno miren in jasen glas.

»Da, skoraj ves čas je bilo lepo. — Le v nedeljo ali menda v soboto, zdajle ne morem reči natanko, kdaj, mislim, da v soboto, je bila nevihta. — Ne, v nedeljo je bila. Da, v nedeljo,« je rekel. Bilo mu je tesno, ko je to govoril, in čeprav se je trudil, da bi skrnil svoje razburjenje, mi le-to ni ostalo skrito.

»Si dobil moje pismo?« sem vprašala z najbolj navadnim glasom, za katerega nisem vedela, odkod se mi je jemal; v njem ni bilo niti malo prenarejanja, niti malo želje, da bi bil navaden, da bi se ne tresel in ne zaustavljal; sam po sebi je bil tak, navaden, jasen in miren.

Ves čas, ko je govoril z mano, je bil proti meni obrnjen z desno stranjo telesa, da je z levo ramo lahko skrival mojim očem svojo pohabljeno roko. Bogve kolikokrat je pred ogledalom vadil to pozo. Oči so mi zašle k njegovi roki in se takoj spet vrnile k očem.

»Dobil sem ga,« je rekel in povetil pogled, »ravno sem ti hotel pisati...«

»Joj, avtobus mi bo ušel,« sem vzkliknila in se prvič ozrla po fantih, ki so stali za Mirkom, in na Tatjano, ki je stala ob strani in si površno ogledovala mimoidoče ljudi. — »Dober dan!« sem hitro in površno pozdra-

vila enega izmed stoječih fantov, ki sem ga poznala. — »Na svidenje! — Dobro se imej!« sem s trdnim glasom rekla Mirku in mu ponudila roko.

»Pisal ti bom...«

Najini roki sta se srečali in se srečali čudno nizko, samo s prstnimi konicami. Zaradi tega, zaradi Mirkove laži, zato ker je bil opazil moj pogled na svoji rami, in zaradi čudne zadrege, ki se me je začela pollaščati šele zdaj ob stisku rok, sem nekaj korakov stekla, čeprav se mi na avtobus ni tako zelo mudilo.

»Še zamudila bom,« sem rekla Tatjani, kot da bi se ji morala zaradi česa opravičiti. Nisem je pogledala, samo še hitreje sem stopila.

»Še pet minut časa imaš,« je rekla Tatjana. — »Za jutri torej velja, kakor sva se zmenili,« je rekla, ko sem stopala v avtobus.

»Da, da...« sem raztreseno prikimala. — »Na svidenje!«

»Ob osmih pridemo pote! — Boš videla, sami krasni fantje!« se je zasmejala Tatjana in z gibom glave vrgla na tilnik svoje svetle, gladke lase.

»Da, da, to je važno!« sem dopolnila njeno nagajivost, tokrat že manj raztreseno. — »Zdravo!«

»Zdravo!«

Avtobus je bil precej prazen. Sedla sem k oknu in si z levo roko podprla glavo. Rahlo sem trepetala.

Vrniti bi mi bil moral odkritost za odkritost. Da mi bo pisal, da mi je ravno hotel pisati... Pa kaj, kaj naj bi mi pisal? Saj ne čuti nič do mene; ničesar ni čutil, razen morda zadovoljstva nad gotovostjo moje ljubezni.

Čudno je bilo, da sem se zaljubila prav vanj. Po navadi mi lepi moški niso bili všeč. A Mirko je bil lep. Imel je čudovito lep obraz; morda ne ravno toliko lep v klasičnem pomenu besede, kolikor lep in poln v duhovnem smislu; lep, kakor so lepi obrazi ljudi, ki dosti trpijo; kot obrazi ljudi s skrivnostmi; kot obrazi neresničnih, dobrih in samo sanjanih ljudi. — Čudno me je privlačeval; ljubila sem ga, a samo obraz. — Ne, ne samo obraz, tudi roko, ki je ni imel. A to je bilo že usmiljenje.

»Oprostite,« se je pred menoj obrnila starejša ženska in me nagovorila, »oprostite, ali morda veste, če je semenarna popoldne odprta?«

»Mislim, da je odprta ves dan,« sem rekla.

»Hvala,« je rekla žena. »Veste, rada bi dobila čebulice tulipanov. Uvažajo jih iz Holandije, pa jih vedno takoj razprodajo.«

»A tako,« sem se razmišljeno nasmehnila. Šele zdaj sem opazila, da ženska govori in narečju, ki ga govore južno od Karlovca.

»Upam, da bom pravi čas nazaj. — Do kdaj pa je odprta?«

»Mislite semenarno? — Verjetno do osmih zvečer,« sem dejala in se spet nasmehnila.

»Veste, zdajle se peljem k zdravniku in bi rada, da...«

»Kar k vam bom sedla,« sem jo ustavila in vstala, »da se nama ne bo treba pogovarjati tako čez sedeže.«

Prisedla sem k njej. Na obrazu sem ji videla, da je bila tega zelo vesela.

»K Pepeku greste, kajne? — Ali je tudi pri vas znan? — Od kod pa prihajate?« sem jo kar zasula z vprašanji. Prevzelo me je neko čudno veselje; veselje nad tem, da sem srečala Mirka in da bom doma lahko premišljala o njem; pa tudi veselje, da si bom lahko krajšala čas do doma z razveseljevanjem te žene.

»Iz Delnic sem. — Uganili ste, k Pepeku grem,« mi je pokimala.

Znova sem se ji morala nasmehniti. Pa ne samo zaradi skrivnega veselja, tudi zaradi zadrege, ki sem jo čutila ob ženinem predirnem pogledu, sem se ji neprenehoma nasmihala.

Oblečena je bila v precej oguljen plašč s svetlo modrimi progami, pod katerim je imela črno obleko. Na levem rokavu plašča je imela črn žalni trak, na glavi črno ruto. V naročju je držala velik pleten cekar.

»Ste poročeni?« me je vprašala nepričakovano.

Smehljaje se sem ji odkimala in povsila pogled. Utihnila sva.

Avtobus je vozil mimo polj in hiš, prehiteval avtomobile, se celo nekaj časa skušal z motornim vlakom, ki je peljal po progi ob cesti, in končno kot pametnejši odnehal in dal motornemu vlaku prednost. Planine so bile skoraj nevidne, čisto svetlo sive, kakor zabrisane. Bil je lep zgodnje jesenski dan, še ves poln poletja in vendarle že dišeč po jeseni; po rumenordeče zlatih barvah listja, po sveže preorani zemlji, po zrelih jabolkah in pečenem kostanju, po gobah in orehih, po rosnih travah in slani; po večerih, mrzlih in zvezdnatih, obsijanih z rahlo lučjo od muh ponešane svetilke pred hlevom, ki osvetljuje gruče smejočih se ljudi, katerih roke ličkajo koruzo; hotelo je dišati po grozdju in po dimu zažganih krompirjevih stebel na polju; po tankem curku slivovke, ki teče iz cevke kotliča, napolnjenega z vodo; po oguljenih in suhih vejah jablan in sliv in po uvelih rožah po vrtovih.

»Kje pa izstopite?« me je vprašala ženska po dolgem premolku.

»Eno postajo pred vami,« sem rekla. »Sicer sem pa že tu,« sem dodala, ker se je avtobus bližal postaji, kjer naj bi izstopila, in vstala. — »Na svidenje in srečno!« sem rekla ženi, ji pogledala naravnost v svetle oči in se nasmehnila.

»Srečno in z bogom!« je rekla. — In izstopila sem, vsa v mislih pri Mirku.

Dr a g a

»Pridi v delavnico!« je zavpila mama iz delavnice, ko sem se s kolesom pripeljala na dvorišče.

»Tako, samo kruh še nesem v kuhinjo,« sem rekla in snela s kolesa cekar s kruhom. — Kaj pa je? me je zanimalo.

»Obisk imaš,« je rekla mama.

»Kakšen obisk?« sem vprašala. In kar s cekarjem v roki, radovedna in nepočakana, sem stekla v delavnico.

Odprla sem vrata.

»Dober dan,« sem pozdravila in široko odprla oči.

»Je prava?« je vprašala mama.

»Da, prava,« ji je odvrnil glas ženske, ki je sedela z druge strani maminega stroja in mi na pol kazala hrbet.

Stopila sem bliže.

»Vi . . .« sem zajecljala, ker nisem vedela kaj reči.

»Da, jaz,« je rekla ženska.

Pogledala sem mamu in že hotela reči, da nisem vedela, da smo si v sorodu.

»Našla sem vas. Končno sem vas vendarle našla. — Dajte, pridite bliže, da vas poljubim! — Srce zlato in mlado, daj, stopi bliže, da te poljubim!« — Iztegnila je roke.

Kot majhna punčka sem s povešenimi očmi stopila k njej in se ji dala poljubiti. Mojo glavo je vzela v svoje roke in me nekajkrat poljubila na levo in desno lice.

»Kako sem vas iskala!« je vzdihnila s solznimi očmi, me kar tako sede stisnila k sebi in pritisnila svojo glavo na moje prsi.

Zmedeno sem pogledala mamu in ji, da bi skrila zmedenost, pomežiknila, medtem ko je žena še vedno slonela z glavo na mojih prsih.

»Nisem vedela, da smo . . .« Hotela sem reči, da mi ni bilo znano, da smo si v sorodu, pa me je mama ustavila.

»Gospe je umrl mož,« je rekla, »pred dvema mesecema, veš.«

Izvila sem se iz ženinega objema.

»Kako ste me našli?« sem vprašala in stopila korak nazaj. Še vedno nisem vedela, po kaj je prišla in če si vendarle nismo v sorodstvu, zakaj veliko sorodnikov zunaj Slovenije nisem bila še nikoli videla.

»Kdor išče s srcem, ta najde,« je rekla. — »Spraševala sem, pa so mi povedali.«

»Kako?«

»Do tistega vogala, kjer ste včeraj izstopili, sem prišla peš. In tam sem tudi začela spraševati.«

»Saj vendar niste vedeli mojega imena.«

»Tega ne, a povsod sem vas opisovala. — Pri prvi hiši, kjer sem vprašala, mi je mati rekla, da njene hčere ni doma in naj počakam, da se bo vrnila. Rekla sem ji, da ste suhi, drobni, vedno veseli, svetlih las in prijazni. Taka da je njena hči, je rekla, in počakala sem; pa ni bila prava. — Pravzaprav je nisem niti videla. Ko sva se z njeno materjo pogovarjali o vas in sem rekla, da se imava veliko pomeniti, je rekla, da pri njih ne bom mogla stanovati, da pa ima soseda prosto sobo, kjer bi lahko prenočevala, in čez dan bi se z njeno hčerjo lahko pogovarjali o vsem, kar bi jaz hotela. — No, potem, ko sem vas bolj nadrobno opisala, me je napotila sem, v to vas. Nisem pri pravi poti zavila v vašo vas, in še dvakrat sem morala povprašati. — Zdaj sem tu. — Daj, srce zlato, da te še enkrat objamem! Ti si moje zdravilo, samo ti! Oh, kako sem vas potrebovala!«

»Včeraj sva se vozili skupaj v avtomobilu, veš,« sem pojasnila mami in se spet izvila iz objema ženinih rok.

»Vem, povedala mi je,« je rekla mama. — »Ne veš, koliko je pretrpela ob smrti svojega moža. — Pravzaprav pa, pelji gospo v kuhinjo! — Tam se bosta laže pomenili kot tu.«

»Kaj pa naj bi se pomenili? sem pomislila, se nasmehnila ženi in jo povabila v kuhinjo. — Odšla je za mano po stopnicah. Čutila sem poglede, tiste dolge, preiskujoče poglede njenih pametnih oči, ki so me spremljali, ko sem se vrtela po kuhinji. Pomagala sem ji sleči plašč, posadila sem jo na stol, pristavila vodo za čaj, pobrisala mizo, zložila časopis in ga spravila na polico, potem pa, ko že nisem imela kaj početi in ko je tišina postala mučna in pogledi žene pretežki, sem se obrnila k njej in jo vprašala, kako je opravila pri zdravniku.

»Rekel je, da potrebujem miru, zakaj moji živci so zelo slabi. Tako je rekel, a jaz vem, česa mi je treba. — Včeraj še nisem vedela, a zdaj vem. Potrebujem človeka, ki...«

»Hočete z limono ali z rumom?« sem jo zmotila.

»Vseeno mi je,« je rekla s presenečenimi očmi.

»Potem vam dam limono,« sem se ji nasmehnila, in da bi ne nada-ljevala s svojimi prejšnjimi besedami, sem jo še vprašala, ali je čaj dovolj sladek, in ko je prikimala, stopila še po piškote. — »V semenarni potem niste bili?«

»Ne,« je rekla. »Prespala sem pri neki gospe poleg zdravnikove hiše, ki ima lep vrt, poln rož. Dala mi jih je nekaj. — Tu jih imam, v cekarju. Če hočete, vam jih dam.«

In potem je ves dan — ko sem kuhala, med kosilom in popoldan — govorila o rožah. O raznovrstnih rožah — s širokimi in ozkimi listi; modrih, rdečih, vijoličastih in drugih barv; o rožah, ki cveto vse leto, in o takih, katerih cvet živi samo en dan; o rožah, ki se sade na grobovih; o takih, ki visijo čez okna, in o takih, ki se vzpenjajo po ograjah — ves dan samo o rožah.

In ko so moji bratje in sestre prišli h kosilu, so me naskrivaj klicali stran in začudeno spraševali, kaj dela ta tuja žena pri nas. Zmedeno sem odgovarjala, da je pač prišla k nam in da sva se spoznali na avtobusu, da pa ne vem, kdaj bo odšla.

Oče in mati sta ženi postregla z grozrdjem, potem pa sta jo vprašala, kdaj ima avtobus.

»Ne vem,« je rekla, »ali vi veste,« se je obrnila k meni, »kdaj gre kakšen vlak proti Reki?«

»Ne,« sem rekla, »ne vem. V tisto smer se nikoli ne vozim.«

Potem smo gledali po televiziji prenos nogometne tekme. Žena je gledala z nami, se z nami navduševala, ploskala in zmajevala z glavo. — Po tekmi je oče odšel v mesto po opravkih.

»Hodite srečno!« je pozdravil ženo. Ta je vstala, se neodločno ozrla okoli sebe, pogledala po nas, ki smo ji ves dan izkazovali gostoljublje, in na naših obrazih videla, česar ni hotela videti.

»Saj bom morala tudi jaz iti,« je rekla neodločno.

»Kdaj pa pravzaprav imate vlak?« je še enkrat vprašala mama, kot da bi bila pozabila, da žena tega ne ve.

»Verjetno gre zdaj zvečer,« je dejala le-ta, ko si je oblačila plašč. »Hvala vam za vse,« je rekla mami in ji segla v roko. — »Kako ste srečni!« je vzdihnila in objela mamo.

Povesila sem oči, ker sem zaslutila mamino neugodje ob ženinem objemu, katerega sem se namesto žene sramovala.

Potem je objela tudi mene in me poljubila na obe lici, kot zjutraj. Nisem se upala pogledati v njen razočarani obraz.

»Bodite srečni!« je rekla.

Smehljala sem se, ko je odhajala, in še enkrat prestregla njen globoki pogled.

»Ime mi je Draga,« je zaklicala, ko je bila že pri vrtnih vratih, in kot bi bila hotela še nekaj dodati, je čudno zamahnila z roko, potem pa zavila za vogal.

»Glej, da boš zaprla vsa okna,« je rekla mama, ko je žena izginila. »Človek nikoli ne ve, s kom ima opraviti,« je dodala, ko je zagledala moj začuden obraz.

»O človeku, s katerim sem se poljubila, ne morem misliti, še manj pa govoriti slabo,« sem tiho rekla s povešenimi očmi in stekla na balkon, da bi še enkrat vsaj za hip videla čudno žensko, ki človeku prinaša nemir, in kateri bom morda nekoč podobna.

Težko mi je bilo, a nisem ji mogla pomagati.

Potem ko se je za vedno skrila za vaškimi hišami in drevjem, sem počasi odšla z balkona po stopnicah navzdol. Skrivaj sem se ozrla okoli sebe, v skrbeh, da me ne bi kdo videl, ko sem zavijala v kopalnico, in si tam hitro in temeljito umila obraz.

Stara aktovka

Jedilnica je bila prelepa. Vse se je bleščalo: parket, lesteneč in pokali v veliki zastekljeni omari, dolgi preko cele stene. Bilo nas je pet deklet in trije fantje. Eden od fantov je bil med časom, ko sta se Tatjana in Janez peljala pome, odšel še po enega fanta, ker je bilo eno deklo po programu odveč. — Nobenega od družbe nisem poznala. Medtem ko nas je Tatjana razmeščala po stolih, in ko smo začeli z aperitivom, že seznanjeni, sta prišla še zadnja dva fanta.

Dekleta me niso zanimala. Oči sem obračala le po fantih. Prvi trije so bili simpatični; tudi četrti, ki je pripeljal celo Tatjani popolnoma neznanega fanta, je bil tak. Zadnji pa, ki je sedel na stol poleg mene, in ki sem ga sama pri sebi takoj, ko sem ga zagledala, imenovala Stara aktovka, je bil grd, miren in tih človek, prav nič podoben fantu, ki sem si ga želela v tem večeru.

Izmed vseh sem bila najglasnejša, najbolj zabavna in celo najbolj predrzna. Pila sem in jedla, kot da bi šlo za stavo. — Po obilni večerji, ki jo je Tatjana znala pripraviti na svoj meščanski način, čemur se med drugim nisem pozabila nasmehniti, smo za nekaj časa obsedeli negibni in siti.

Dva izmed fantov sta bila zdravnik, eden inženir, drugi profesor, le kaj je bil Stara aktovka, nisem vedela. — Dekleta so bile Tatjanine prijateljice in sošolke, vse tri precej preproste in naravne v svojem vedenju.

Tatjana je, ko je pospravila odvečno posodo, vključila magnetofon in na željo vseh ugasmila veliki lesteneč. Prižgano je pustila le majhno lučko, ki je stala za velikim fikusom in ga delala vsega rdečega, na sobo pa metala čudno, temno listnato svetlobo, samo v nekaterih kotih sobe svetleje rdečo.

Prve plesne je poživljala le Tatjana s svojim menjavanjem plesalcev, potem pa so se pari počasi ustalili in se niso izmenjali vse do jutra.

Sama sem — kot sem že v začetku zaslutila — dobila tisto, česar nisem želela dobiti — Stara aktovko, ki se je pred vsakim plesom tiho in visokostno priklonil pred menoj in plesal molče.

Počasi smo se začeli tikati. Stari aktovki je začela prihajati pijača v glavo, in se je razgovoril. Hotel je z bratovščino potrditi najino tikanje, le-ta pa mi je bila že od nekdaj neprijetna, zato nisem privolila.

»Kar brez bratovščine naj me tikajo,« sem mu rekla.

»Prav, če tako hočeš,« je rekel Stara aktovka.

»Tudi midva je še nisva pila!« mi je zaklical Janez, se priklonil pred menoj in me potegnil s kavča, kjer sva sedela s Stara aktovko. Zaplesala sva in kar med plesom je hotel dobiti svojo bratovščino.

»Ali dovoliš neko vprašanje?« je dejal, ko sem se vsa zvijala v njegovih rokah.

»Seveda, vprašaj!«

»Imaš fanta?«

»Imam.«

»Pridna,« me je pohvalil. »Prišla si, da se malo naplešeš in nič drugega. — Poštena si in prav je tako.«

Zasmejala sem se.

»Zakaj se smeješ?«

»Prav tako govoriš z mano, kot se govori z otrokom,« sem rekla.

»Oprosti, saj nisem mislil tako. — Hotel sem le reči, da si mi všeč, ker si tako poštena in zvesta,« je rekel opravičujoč se in me kmalu odložil na stol, saj ta večer ni želel biti pošten.

In tako mi je ostal Stara aktovka. — Tatjana se ves večer ni mogla razživeti — to je bilo pri njej zelo čudno — in je odšla iz jedilnice. Precej časa je ni bilo nazaj. Vstala sem in jo šla iskat.

Našla sem jo v kuhinji. Sedela je na stolu pri štedilniku, od koder je dišalo po kuhajoči se kavi.

»Oho,« sem se začudila, »kaj pa delaš tukaj?«

Vstala je in precej majavo zakoračila po sobi.

»Si ju videla?«

»Koga?« me je zanimalo.

»Darka in Jano,«

»Seveda,« sem pokimala in začela med smehom počepati, ker je imela Tatjana tako žalosten obraz.

»Slabo mi je, veš,« je rekla. »Skuhala bom kavo.«

»Po kavi ti ne bo nič bolje,« sem rekla. »Kaj si hotela reči s tem, ko si vprašala, če sem ju videla?« — Zasmejala sem se. — »Stojita na mestu, komaj da kdaj pa kdaj malo premakneta noge v taktu, poljub je ves čas en sam — to je vse.«

»Všeč mi je bil,« je rekla Tatjana s tako žalostnim glasom, da me je spet posilil smeh. Tudi Tatjana se je smejala, toda čudno žalostno. — »No, pa se ga je prijela Jana in ... o, bog, kako mi je slabo!«

Stekla je ven, jaz pa za njo.

Stara aktovka me je potem, ko sem se vrnila v jedilnico, kjer je sedel sam — vsi drugi so se medtem, ko sem bila pri Tatjani, porazgubili po hiši — objel in me potegnil k magnetofonu. Po mirni glasbi v taktu tanga sva se zavrtela po svetlečem se parketu, čisto sama in čisto tiho.

»Zdajle te bom poljubil,« je rekel Stara aktovka, ko sva priplesala do fikusa, za katerim je bila mala rdeča svetilka.

»Kar poskusijo naj!« sem zagrozila.

»Zakaj me tako kličeš? — Če že nisi hotela potrditi bratovščine, mi vsaj pošteno reci ti!«

»Naj se ne razburjajo,« sem rekla pomirjujoče, »jaz sem namreč z vsem srcem za ...« Premolknila sem za hip. »... za koeksistenco med narodi in za ... in za pokale,« sem dejala brez zveze, gledaje na omaro s pokali, in se vsa v smehu lomila v objemu Stare aktovke.

»Povej, kaj si?« je bil radoveden Stara aktovka, potem ko je moral molče požreti mojo koeksistenco! »Hodiš v službo ali študiraš?«

»S kmetov sem,« sem rekla smeje se.

»Hodiš v službo?« je ponovil vprašanje Stara aktovka.

»Povedala sem že. Naj jim to zadostuje,« sem rekla in se mu graciozno poklonila.

»Nisi vesela, čeprav se delaš,« je strokovnjaško ugotovil Stara aktovka. »Včasih se zamisliš na način, ki lahko človeku pove, da si morala v življenju doživeti že marsikaj težkega, čeprav tvoja mladost govori prav o nasprotnem.«

»Klanjam se njihovemu razumu,« sem se posmehnila med smehom in se res globoko poklonila, »zdaj pa naj mi samo še rečejo, da sem lepa, da hrepenijo po meni, pa počim. — Zagotavljam jim, da bom počila! — Sicer sem pa, kot sem že rekla, za koeksistenco!«

»Kako si vitka!« — Njegove roke so preiskujoče in čisto rahlo drsele po meni.

»Ho, ho! — Se že začinja!« sem se posmehnila s stvarnim glasom, čeprav mi je bilo njegovo božanje prijetno.

»Poljubil te bom.«

»Počila bom!« sem zagrozila in se zresnila, ker je mislil resno.

In plesala sva, gledaje si v oči, ravnodušno, ne da bi si karkoli pomenila.

Samo trije smo bili v jedilnici, ko sem odhajala. — Tatjana, Stara aktovka in jaz.

»Počakaj, odpeljali te bomo domov,« je rekla Tatjana. »Pogledat grem, kje je Janez.«

»Lahko te peljem jaz,« se je ponudil Stara aktovka.

»Ne, hvala! — Peš bom šla. Rada bi se malo sprehodila,« sem se nasmehnila in podala Stari aktovki roko.

»Najbolj krepostna si bila,« je dejal Stara aktovka in mi stisnil roko.

»Ko slišim besedo krepostna,« sem se zasmejala, »vedno pomislim na besede izpred nekajkrat desetih let, ki so le-tej podobne. — Solnce, pert, vert, smert, in tako naprej...« sem začela naštevati, da bi skrila zadrego, ki se me je polastila ob besedi krepostna.

Stopila sem v megleno jutro, ki še ni bilo jutro, saj se je šele rahlo nakazovalo. Ovratnik plašča sem si vzdignila do ušes, roke pa sem potisnila globoko v žepe.

JOŽE OLAJ: TISA

(Poskus naslikati sončnico na hrbtno stran plakata *Gelée Royal*)

strah me je roba pesmi
strah me je konca pesmi
strah me je

(Ottó Tolnai)

Introdukcija

(Variacije z ritmično spremljavo)

List ki se ga je dotaknila jesen	ena
pozno vzcvetanje magnolij	enajsta
davni sprehodi umrlih zaljubljenecv	enajsta
in le še trave trave so pokončne	dva
in prihaja in odhaja	a
in neprestano in neprenehoma	akati
kroži parada praznih besed	skakati
tri	
toplomer	
tramvaj tam tam	
tempera toplomer	
torony torony tiktak	
in znova bomo morali začeti pri Cezarju	štiri
saj kje pa bi drugje začeli	štej štiri
vendar neprenehoma	štej štorasta štorasta
neprestano znova topo udarja	štrukelj štrbunk

	še štirikrat
	štrbunk štrbunk
in glas se ne more roditi	pet
beseda se ne more dvigniti	petpetpetpet
iz velike molčeče gomile prahu	petnajstič pet
in le še trave trave so pokončne	pače petarda
ko veliki žolti september obarva mesto	petsto parol prileti
in spremeni drevorede v predore tišine	pet potepuhov in
	pet paranoikov pred parkom
in prav si rekel Ottó	šest
znova bomo morali začeti pri Cezarju	šivilja ščinkavec
saj kje pa bi drugje začeli	ščit šestnajstkrat
iskati svoje prašno nesmiselno lokomotivo	šelesteti šepetati
in globoko spodaj v sanjah	trepetati epetati
	petati etati etati
	ati ati ti
	iiiiiiiiiiiiii

glōboko pod tem enakomerno udarja Tisa
 Tisa z zamolklim zvonom
 v oazo tišine sem sedel
 da si povem resnico.

I. pesem

Visoki mavrični lok poletja je zgorel
 in natanko vem zakaj pojem
 zakaj polnim prihajajočo dvorano septembra
 s svojimi tēnko zvenečimi zvoki
 trgam glas iz njegove prvotnosti
 besedo obrusim z njenim lastnim prahom
 v krogu neprestano
 v krogu se vrtimo
 in le še trave so pokončne
 in v žilah me peče usmrajajoča se kri
 in grenki okus tovarn pristanišč magistral
 nosim v ustih
 in vso nesmiselnost vstajanja v zgodnjih jutrih

ko se zloba polašča mesta
in ga spreminja v kasarne
banke bolnišnice norišnice
smetišča sejmišča hinavstva
mrtvašnice oltarje podlosti
žrtvenike zlagane kurbišča
beznice odpravljalnice nerojenih
razgaljene parke urningov
sobane tribad morišča
stranišča odlagališča
iztrohnjenih zarjavelih
oskrunjenih prašnih
nesmiselnih lokomotiv
in kako velika je naenkrat beseda trave ker
le še trave trave so pokončne
molčim da bi lahko izpisal svoj krik
da bi prihajajočo golo dvorano septembra
naplnil z besedo
zato ker neprestano v krogu
za svojimi prašnimi lokomotivami
za svojimi velikimi sončnicami
včasih nenadoma katero jutro pridemo na mali trg
kjer prodajajo grozdje
in bomo morali tako rekoč vse znova izumiti
in v okvir neba privabiti sonce
za pozno vzcvetanje magnolij
in tudi za davne sprehode umrlih zaljubljenecv
molčim
zbiram in težkam besede kot
kamen ali kot
kakteje kalk kolač
kolo kol kolobar
in globoko v temnih sanjah
globoko pod vsem tem
enakomerno udarja Tisa
Tisa s pojočim zvonom
molčim
čakam da ujamem trenutek
da bi lahko zapisal krik ko bo dozorel.

II. pesem

Natanko vem zakaj pojem
trgam glas iz njegovega kamnitega ležišča
mu dajem novo obliko dovolj razsežno
da si v njem lahko postavim kočo
ležišče zakurim ogenj
vse kar smo nekoč zapustili
ko so nas sključene in drhtave nekega večera preko zaliva prepeljali
na visoko skalnati otok
tista bolniška sestra ki te je bila sprejela med nebotočno visokimi
okovanimi vrati se je postarala in ne loči več barv
in zaman sem ji dopovedoval naj dovoli da še prej poiščem svoje
svetlo zelene kamenčke
ne poznam nobenih svetlo zelenih kamenčkov je rekla
nato so mi okrog vratu obesili listek tako sem tudi jaz z zbeganim
pogledom stopil v vrsto
kmalu nato je prišla jesen in je ponoči le dež prihajal na okna
kapitanove sobice kamor sem se skril da bi se lahko spominjal svojih
svetlo zelenih kamenčkov
in vse popoldneve v septembru smo se nato pogovarjali le
c'est la guerre
c'est la guerre
dokler jim ni nekega jutra slikar pobegnil z otoka
in odnesel s sabo vse svoje barve in tudi tisto
zadnje prgišče sonca ki je sijalo skozi strešno lino
nas pa so se v zlih sanjah začele lotevati
neke nove neznane bolezni.

Pod rjavo meglo zimske zarje
zvon ki se opoldne v prazni ulici zaletava
zrno žalostinke ujeto v mrežo kletnega okna
neka visoka visoka hiša ozka ozka s presunljivo rumenimi okni

loči ga od sebe z vodo
zakoplji ga na oddaljenem otoku
odnesi ga daleč daleč ven iz mesta
zmeraj te bo vlekel k sebi

mrtvi vlečejo žive k sebi in jih ubijajo
bojim se da se koga ne dotaknem
ali da se mene kdo ne dotakne
številke tri nimam rad
te številke se bojim
ploščice ena dve so zares po predpisih
plošče lessonit
plošče lesomal
plošče lesomin
plošče melanit
odkar imam otroka se bojim da se mu ne bi kaj zgodilo.

Moji mrtvi spijo

pokopani na oddaljenih otokih
velike vode me ločijo od njih
ki sem jih zgradil s spomeniki
jim nataknil dolge nogavice jih oblekel v pižame
prav tiste noro modre s katerimi ne bodo upali
ne sem k meni nikamor več
oblekel sem se v potepuha s slamnikom
stare časnike nosim zmēčkane po žepih
večerjal bom gotovo v parku sonce je
ta večer oranžno rdeče kupil si bom
kruha in soli morda tudi čebule
vsekakor pa bom spil kozarec vina noč.
me ne more prestrašiti ker sem se
naredil gluhega
moji mrtvi spijo daleč daleč na otokih
v razpadajočih kriptah
v izumrlih ulicah
v prašnih kartotekah
vendar si bo kljub temu treba izmisliti nekaj boljšega
nekaj varnejšega zakaj nekega lepega dne
mi še vseeno lahko kateri pride nenadoma nepričakovano
za hrbet in me pokliče
s svojim suhim grlnim glasom
nekaj trdnejšega bo treba postaviti
moj prijatelj ki je z Moniko poslušal Mozartove plošče je odkril tišino
njegove biljardne mize

ampak tudi ta ni bila dovolj močna
moral je zato odpotovati domov kjer je bil pustil svojo Tiso v
šumečih barvah nedokončano.

Tri

traktor toplomer
tok temveč teptati
teptati tribunal toronyóra
sredi črnega gozda stoji hiša
čaka da jo odkriješ naseliš s svojimi barvami
sredi reke žoltih odhajajočih poletij kamen
da ga obrusiš s svojo preteklostjo in prihodnostjo
ampak zmeraj znova
in znova isti nori
ples praznih glasov
februar
frnikola frfotati
frrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr.

Potem smo imeli dolgo zimo
in avtobusi so počasi vozili v globokem snegu
po cestah
in sem vse popoldneve gledal skozi okno
nos sem tiščal čisto k steklu tako sem
se hotel spomniti otroštva
in dosti sem premišljal o življenju in smrti
ki ju moramo kot kamna neprestano težkati v dlaneh

in senca kresnice mi je nenadoma preblisnila oči
ko si mi z velikimi obarvanimi besedami pripovedoval
Tisa tako mogočna da so se moja okna naenkrat
napolnila z njenim vonjem vsa tista velika
platna poslikana so zažarela v meni

Tisa ki sem jo kot intimo dolgo nosil zakrito neizpovedano
v sebi če bi jo neizbrušeno izpovedal bi bila laž

ta Tisa doni v meni s svojim globokim rogom
in natanko vem zakaj pojem

trgam glas iz njegove ukorenjenosti
besedo obrusim z njenim lastnim prahom
ji dajem novo obliko dovolj razsežno
za moje ležišče za ogenj vere za veliko
sončno mesto vzcvetelo za otroke
ki si bodo v njem znali približati vse razdalje .

Termopile

Vladimir Kavčič

(Igra zgodovine)

VODNIK (*brezosebno, skoraj naveličano*): Ladies and gentlemen! Stopite bliže, strnite se v polkrog! Rad bi vam povedal, da vaše oči zaman iščejo zadoščenja. Nič ne boste videli, nič ne boste odkrili. Nič razen golega kamenja in pustega bodičja. Za človeškimi bivališči, ki so bila tu nekoč, ni ostala niti sled. Ovčje in kozje črede nikoli več ne zaidejo v ta kraj... Toda če boste vi, ki ste brali Homerja in ljubite njegovo Grčijo, zdajle prisluhnili v tišino, razžarjeno od mediteranskega sonca, vam bodo morda iz nje zazveneli visoki zvoki pastirskih piščali... Dame in gospodje! Pokušajmo pozabiti vsakdanji hrup naše civilizacije, poskušajmo za nekaj trenutkov pozabiti, od kod prihajamo in kam se vračamo, znebimo se spon in predsodkov, ki nas vežejo na današnji čas, otrpnimo, potopimo se v zgodovino, v tiste davne čase, ko so v tej dolini odmevali težki koraki spartanskih hoplitov, bojni klici perzijske pehote, presunljivo hrzanje ranjenih in umirajočih konj. Da, konj... Kajti Grki so umirali molče, v hrušču napadajočih Perzijcev pa so zamrli tudi smrtni kriki tisočev napadalcev, ki so po volji velikega Barbara v tejle dolini poslednjič zrlji v modro, skrivnostno nebo Helade... Tedaj je bila dolina še rodovitna, delo človeških rok so tu še obkrožali gosti hrastovi gozdovi, na sončnih jasah so se k večno lepim igram še zbirali satiri in nimfe, v popoldanskem zatišju, kakor je zdajle, se je mogel srečnim očem prikazati tudi Pan... Vso planjavo, do koder sega oko, pa so nekega dne preplavili Barbari... (*Zivahneje*): V Termopilah smo, dame in gospodje, na kraju, ki so ga domačini enostavno imenovali tudi Pile, kar pomeni vrata, in le redko Termopile, vrata k toplim izvirov, o katerih pa danes ni več sledu... Za nas, ki se štejemo za naslednike tistih slavnih dni, ta kraj pomeni še mnogo več, vrata v zgodovino človekove veličine, sveti

kraj, na katerem sta se moški pogum in plemenita žrtev ovenčala z neminljivo legendo, ker sta pred suženjstvom obvarovala Helado, kulturo in civilizacijo, na katerih si je postavila temelje današnja Evropa.

(Glasno, že kar patetično): Poskušajmo si zamisliti, kaj bi se bilo zgodilo, ko bi bili barbari osvojili Peloponez, ko bi bili strli Atene, tedaj vladajočo pomorsko silo v Sredozemlju! Pot na Kreto in na Rodos bi jim bila odprta, arabski velblodi bi poteptali naše naselbine na Siciliji, in ves Apeninski polotok bi bil uničen. Uničen bi bil Rim, zgodovinski člen, ki je Grčijo povezal z Evropo. Pa ne samo to... S Peloponeza bi se bili barbari razpršili po Evropi, kot jata sestradanih kobilic bi bili požrli prve zelene poganjke tedanje civilizacije... Z ognjem in mečem bi bili zgodovino potisnili za nekaj stoletij nazaj... V Termopilah se pravzaprav začena resnična zgodovina današnje Evrope. Tu je bil iz živih teles spartanskih hoplitov sezidan zid, ki je zaustavil okrutno čud Azije, da ni že v kali zatrla in preglasila apolinične pesmi evropske kulture. Termopile pomenijo hkrati tudi spoznanje, da je tak odpor mogoč in smiseln. Tega spoznanja ne morejo omajati niti kasnejši navali Hunov in Tatarov, ne osvajalni pohodi v imenu islama...

(Zadržano strastno): Dame in gospodje! Dve tisočletji in tretjega pol nas ločijo od tistih junaških časov! Človeška fantazija je preveč siromašna, da bi jim še mogla v celoti slediti. Medtem se je marsikaj že spremenilo... Tedaj se je močnatost še merila v boju in ne v postelji! Vrline so nagrajevali s častjo in odlike z lovorovim vencem. Tedaj je bila čast še najstanovitnejša valuta. Spartanci niso poznali ne drahem ne dolarjev, prezirali so bogastvo in razkošje. V tistih časih so celo vohuni in izdajalci opravljali svoje nečedne posle brezplačno. Seveda ne vselej, kot bomo kasneje še videli...

(Vsakdanje kramljajoče, proti najbližjemu turistu): Vročina je obupna, kajne, gospod? Nikjer najmanjše sence!

(Glasno, poučujoče): Po tem kratkem uvodu lahko preidemo k dejstvom... Dame in gospodje! Videli ste okamenelo pesem dleta na atenski Akropoli in v Delfih. V Termopilah vam ne morem pokazati ničesar, kar bi bilo vsaj približno enako očarujoči milini kamnov, ki jih je oblikovala Fidiyjeva roka. Tu se boste seznanili z drugo platjo človeške narave, ki ni nič manjša od prve in ki zasluži vse naše spoštovanje. Prisluhnil bomo mogočnemu spevu krvi in poguma, pesmi, ki je naši duši prav tako domača kot zven Fidiyjevega dleta...

(Zamišljeno): O vzrokih grško-perzijskih vojn, ki so se začele okrog leta štiristo petdeset pred našim štetjem, vam ne bi mogel povedati nič določnega. Kaj je bil vzrok in kaj posledica v današnjem pomenu, lahko samo ugibamo... Saj tudi vi sami ne bi mogli odgovoriti na vprašanje, katere temne strasti uravnavajo korake velikim možem sedanjosti, da hočejo postati še večji. Kakšne narave so goni tistih, ki že imajo vse, pa bi hoteli še več? Zakaj je torej Kserkses spravil na noge pol Azije, da bi zavojeval Helado, ki ni dosegala niti petine nje-

govega velikega kraljestva? Ali ni dal prekopa na Atosu kopati iz gole nečimrnosti? Imel je vso moč, da bi bil dal ladje prepeljati po suhem čez ožino... Ali nam duhovna podoba tega človeka postane jasnejša, če vemo, da je ukazal zadati morju tristo udarcev z bičem in potopiti vanj dve verigi, ker mu je vihar razdrl mostova čez Helespont? Mostova, ki so ju v mukah in potokih znoja postavili Feničani, in po katerih naj bi Kserksova armada dosegla Evropo... Baje je vrgel v morje tudi dva svoja rablja, da bi morju vžgala sramotna znamenja. Seveda pa je dal odrobiti glave tudi uradnikom, ki so nadzirali gradnjo mostu. V tem gospodu Barbaru iz Azije so se torej družile najrazličnejše, na videz nasprotujoče si lastnosti: naivnost in okrutnost, velikopoteznost in omejenost, pogum in nizkotnost, slavo-hlepje in preudarnost. Kaj od tega mu moremo šteti v zlo? Kot vsi posamezniki, ki so se odločili, da bodo brodili po krvi mnogih, je imel tudi on številne somišljenike, ki so v njegovih divjaških name-rah malikovali človečanski pomen... Ko se je Kserkses na pomlad odpravil iz Sard, je za njim jahalo tisoč suličarjev iz najodličnejših družin, ki so držali sulice pokonci, za njim še drugih tisoč uglednih Perzijcev na konjih, tem pa je sledilo deset tisoč mož, ki so hodili peš. Med zadnjimi jih je bilo tisoč, ki so na dolnjih koncih sulic nosili zlata granatna jabolka. Zlate kopjanice je imelo tudi prej omenjenih tisoč kopjanikov, ki so osti kopij držali proti tlom, tisti, ki so korakali tik za Kserksom, pa navadna jabolka iz zlata. Desetim tisočem se je priključevala brezštevilna perzijska konjenica, za njo pa druga pisana in nepregledna množica... Na poti iz Sard je bila reka Skamandros prva, ki jo je vojska izpila, ne da bi si bili ljudje in živali potešili žejo... Ko je Kserkses videl ves Helespont pokrit z ladjami, o njegovi mornarici vam bom pripovedoval kasneje, vsa obrežja in polja okrog Ahida pa polna ljudi, je vzhicen zaradi velike moči najprej blagroval samega sebe, nato pa se je razjokal. Tedaj je baje tudi izjavil, da hoče veliko doseči, zato mora mnogo tvegati. Njegov cilj bi bil dosežen, če bi osvojil Evropo in se zdrav vrnil domov. Čeprav se je zanašal predvsem na svojo moč, je bil dovolj zvit, da je za svoje osvajalne načrte skušal pridobiti tudi bogove. Tudi z njihovo pomočjo je kanil povečati svojo slavo... Preden je stopil na most, ki je Grčijo ločil od Azije, je dal pitni dar iz zlate čaše zliti v morje in je prosil sonce, naj odvrne od njega sleherno nesrečo, ki bi mu onemogočila zavzeti Evropo do njenih skrajnih meja. Teh meja si seveda ni mogel predstavljati, a takšni so malodane vsi možje, ki v svojih rokah združujejo veliko oblast. Stotisoče ljudi so pripravljene žrtvovati za cilje, o katerih niti sami nimajo čisto določene predstave... Nato je Kserkses vrgel čašo v Helespont, za njo pa še zlat mešalnik in perzijski meč. Spet ni mogoče za trdno vedeti, ali je dal te predmete potopiti v morje zato, da bi jih posvetil soncu, ali pa mu je bilo žal, da je bil dal Helespont bičati, in se mu je hotel z darovi odkupiti... Prehod čez Helespont je trajal sedem dni in sedem noči. Tedaj pa je tudi božanstvo že zganilo svoj prst: kobila je namreč povrgla zajca, mez-

gica pa mezigčko, ki je imela dvoje spolovil, moško in žensko, in moško je bilo nad ženskim. Toda Kserkses se ni menil za znamenja, korakal je dalje ob obali, ladje pa so nadaljevale pot po morju. Šele pri Dorisku je Barbar preštel vojsko. Izkazalo se je, da so kopenske enote štejele stosedemdesetkrat deset tisoč mož. Prešteli pa so jih takole: Na določen prostor so segnali deset tisoč mož, jih zgnetli kar moč na tesno, potem pa zarisali okrog njih krog. Ko je bil krog očrtan, so ljudi razpustili, po krožnici pa postavili plot, tako visok, da je segal, oprostite, tako pravi zgodovinski vir, možem do popka. Potem so spuščali krdelo za krdelom v ograjen prostor, dokler niso bili vsi preštet. Nato so jih seveda razvrstili po ljudeh . . .

PRVI TURIST: Dovolite, omenili ste ljudstva . . . Ali je iz zgodovinskih virov razvidno, katera ljudstva so se udeležila tega pohoda? Čeprav nimam o njih nobene predstave, ta mi, po pravici rečeno, niti ni potrebna, me vendarle zanima, po čem so se razločevala med seboj in kako so zvenela njihova imena . . . Morda pa bi nam tudi to pomagalo razjasniti dejstvo, da se Azija še vedno ni odrekla Evropi . . .

VODNIK (vzradošeno): Ne samo imena ljudstev, celo njihova oprava in navade so natanko opisane. Perzijci so na primer nosili mehke klobuke, na telesu pisane hitone z rokavi in z železnimi ploščicami, podobnimi ribjim luskinam, prek stegen pa široke hlače. Ščiti so jim bili pleteni iz vrbovih trt, pod njim so viseli tuli. Imeli so še kratka kopja, velike loke, puščice iz trstovine in bodala, ki so jim visela ob boku . . . Na srečo se že nekaj desetletij ukvarjam prav z zgodovino teh ljudstev, zato vam lahko povem o njih kaj več . . . Kisijci so namesto tiar nosili mitre. Razlika ni večja kot med kapo in klobukom . . . Medijci so se oblačili enako kot Perzijci. Asirci so nosili šleme, bronaste ali pletene iz usnja, ščite, sulice in bodala, podobna egipčanskim mečem, z železnimi glaviči okovane kije in platnene oklepe . . . To je bila dokaj pisana množica: Indijci v oblekah iz pavole, Arabci v spodrecanih haljah . . . Ti zadnji so imeli navado, da so se pred odhodom v boj namazali po eni strani telesa z mavcem, po drugi pa s svinčevo rdečico. Aitiopci so nosili kože s konjskih glav, odrte z uhlji in grivo vred. Pri tem jim je bila griva namesto perjanice, konjski uhlji pa so stali strmo pokonci. Za obrambo so si namesto ščitov prirejali mehove žerjavov . . .

Ta vojska ni bila samo paša za oko. Poveljniki in drugi izbranci, ki sem jih omenil že v začetku, so poleg sijajne oprave imeli na sebi še toliko zlata, da je od lesketa kar jemalo vid. S seboj pa so imeli tudi potne vozove. V teh so se vozile njih družice in številno, gosposko opravljeno služabništvo. V teh vozovih je cvet perzijske vojske lahko našel vse radosti in dobrine tedanjega sveta, zato lahko sklepamo, da njegova bojevitost ni bila velika . . . Živila so jim ločeno od ostale vojske nosile kamele in vlekla vprežna živina.

(Neprizadeto, poučujoče): Nekaj besed kaže spregovoriti še o konjenici . . . Število konj, brez velblodov in voz, je znašalo nad osemdeset tisoč. Tudi oprava konjenice je bila zelo pisana. Sagartijci so nosili

nekakšne lase, spletene iz jermenja. V boju so nasprotnika, žival ali konja, potegnili k sebi in ga pokončali. Nekateri, recimo Arabci, so bili opravljeni kot pehota. Razvrščeni pa so bili povsem zadaj, ker konji ne trpijo velblodov... Če k tej moči dodamo še tisoč dvesto sedem ladij, zakaj znano je, da jih je bilo natanko toliko, tedaj šele vidimo, kako silna je bila vojska, ki se je pripravljala, da preplavi Helado. In vendar se je že tedaj našel mož, Damaratos po imenu, Grk v perzijski službi, ki je posvaril Kserksa, da Grki nikoli ne bodo priznali njegove zahteve, če meri na podjarmljenje Helade. Pri tem je zlasti pohvalil Lakedaimonce. Trdil je, da jih njihovo malo število ne bo oviralo, da se mu ne bi postavili v bran. Napovedal je, da se bodo bojevali, čeprav bi na bojišče poslali le tisoč mož. Damaratovo svarilo pa seveda ni moglo omajati Kserksovega sklepa. Zanj so bili Grki le širokoustneži, saj mu je že preprost račun kazal, da lahko proti enemu Grku postavi vsaj tisoč barbarov...

Na poti proti zahodu so Kserksove čete dobesečno zateptale v zemljo mesta in ljudstva, ki so se jim skušala upirati. Sicer pa moramo resnici na ljubo priznati, da so mnoga ljudstva sklepala enako kot Kserkses in se skoraj niso skušali upirati. Kratko malo so se pridružila Barbaru. Premalo občutka za stvarnost pa so pokazala samotraška mesta in traška plemena. Zato jih je Barbar kar pregazil. Poti, po katerih se je valila njegova vojska, Tračani niso nikoli več preorali ali obdelali, takšen strah jim je bil vcepil v kosti... Vsa druga mesta so Kserksa že vnaprej pričakovala. Tasijsci so mu na primer darovali žita v vrednosti štiristo talentov srebra. Pitali so živino, najlepšo in najdražjo, ter redili ptice za prehrano vojaštva. Za to priložnost so dajali v delo tudi zlato in srebrno posodo. Ko je vojaštvo prišlo, je bil povsod že pripravljen šotor, v katerem je prenočil Kserkses s svojim najožjim spremstvom. Gostje so se nasitili, naspali, podrli šotor in odnesli vse s seboj.

(Rahlo naveličano): Šele v Termah se je Barbar ustavil nekoliko dalj. Tam je zagledal nebotični tesalski gori Olimp in Oso, ter zvedel, da med njima drži edina pot v tesalsko kotlino. Ta je bila nekoč pokrita z morjem, še v Kserksovih časih pa bogata z rečnimi vodami. Barbaru se je porodil načrt, kar bister še za današnje pojme, zajezil bi Panaios, njegove vode obrnil nazaj v Tesalijo in jo znova spremenil v morje. Vendar se to ni zgodilo, zakaj perzijska vojska je medtem že zasedla Makedonijo, in glasniki, ki jih je bil Kserkses poslal na Grško, da bi bili zahtevali prst in vodo, so se vrnili s sporočilom, da je cela vrsta ljudstev, med njimi Tesalci, stopila na perzijsko stran. Hkrati so seveda tudi zvedeli, da so drugi Grki sklenili zvezo in si prisegli, da sprejmejo boj z barbari. V Atene in Sparto glasnikov niso bili niti poslali. Tam so bili že prej odgovorili Dareju na njegovo zahtevo po zemlji in vodi s tem, da so v Atenah pahnili Perzijce v prepad, v Sparti pa v vodnjak. Tako je zdaj kazalo, da se hoče Kserkses predvsem maščevati Atenam in Sparti, v resnici pa je bil njegov pohod naperjen zoper vso Helado. In to so Grki tudi vedeli, čeprav niso bili

vs enakih misli. Tisti, ki so Perzijcem izročili zemljo in vodo, so upali, da jim Barbar ne bo prizadel nič hudega, drugi, ki so se bili pripravljene bojovati, pa so živeli v velikem strahu, ker po njihovem na Grškem ni bilo dovolj ladij, ki bi bile zmožne postaviti se v bran nasprotniku. Na pobudo uglednega atenskega politika Temistokleja so se Atenci vseeno odločili, da se z Barbarom spopadejo tudi na morju. Oboji, Atenci in Perzijci, so tedaj razvijali živahno diplomatsko dejavnost, da bi si pridobili zaveznikov. Vendar naj samo na kratko omenim, da so Grki imeli manj uspeha. Če so hoteli sploh kaj poskušati, so se zedinili, da bodo Barbaru preprečili vdor v srednjo Grčijo. Zasedli so tole sotesko, ki je še ožja od tesalske in ki je bila edina v njihovi bližini, brodovje pa so poslali v Artemision, ki je tudi blizu. Tako so lahko bili med seboj v nepretrgani zvezi...

(Nekoliko živahneje): Če se zdaj ozremo proti zahodu in proti vzhodu, vidimo, da soteska ni najožja tu, v Termopilah. Bil pa je tu nekoč prek doline zid, ki so ga bili že davno pred grško-perzijskimi vojnami postavili Fokijci iz strahu pred Tesalci. Grki so zid popravili, da je bil primeren za obrambo. Računali so, da se v soteski perzijska moč ne bo mogla prav uveljaviti, saj tu ni mogoče uporabiti hkrati večjih enot pehote in konjenice, bregovi doline pa so tako strmi, da jih ni mogoče prekoračiti. Poleg tega je tu nekje vzadaj vas Alpeni, iz nje so se Grki nameravali oskrbovati z živežem...

Kserksova vojska je na poti do Termopil narasla že na pet milijonov mož. Moštva je bilo v celoti iz Azije na teh ladjah nad petsto tisoč mož, pehote nad milijon in pol, konjenice okoli sto tisoč... Navedenim bojnim silam je treba prišteti še tiste, ki so se barbarom pridružile v Evropi. Zgodovinski viri trdijo, da je bilo pod Kserkovim poveljstvom nad dva milijona in pol bojnikov, prav tolikšno pa je bilo število služabništva, moštva na proviantnih ladjah, kuharic in družic ter skopljenecv, vsega tistega, kar v sodobnih armadah imenujemo tren ali pratež... Koliko vprežne in tovarne živine je bilo v vojski in koliko indijskih psov, pa sploh ni mogoče uganiti. Ne smemo se čuditi, da je več rek usahnilo, preden so mogle potešiti žejo toliki množici, bolj se lahko čudimo, kako je to vojaštvo sploh bilo mogoče nasiti. V resnici pa lahko strmimo nad tem, da se je tej milijonski armadi upala postaviti v bran peščica Grkov...

(Resno, zamišljeno): Kajti Grki, ki so tu čakali Barbara, so bili naslednji: tristo spartanskih hoplitov, tisoč Tegeatov, sto dvajset mož iz Orhomena in tisoč iz ostale Arkadije, iz Korinta štiristo, iz Fliusa dvesto in iz Mikene osemdeset mož. Poleg teh še sedemsto Tespijcev, štiristo Tebancev in tisoč Fokijcev. Vsej tej kopenski vojski je poveljeval Spartanec Leonida, atenska mornarica pa jim je varovala bok z morske strani. Leonida si je za pohod v Termopile izbral tristo po zakonu določenih mož, ki so že imeli otroke. Tebanci so prišli v Termopile ob istem času kot Leonida. Čeprav so se odzvali njegovemu vabilu, jim vendarle ni zaupal. Kasneje se je izkazalo, da so bili na tistem res drugačnih misli kot Spartanci... Grške čete v Termopilah

so bile pravzprav le prednje čete velikih vojska. Nihče namreč ni pričakoval, da se bo bitka pri Termopilah končala tako hitro. Glavnina se je šele pripravljala na pot. Tiste, ki so bili že tu, pa je oblivala zona, ko se je Barbar bližal soteski. Verjetno so že razpravljali o umiku... Leonida pa je v mesta poslal glasnike, ki so zahtevali čimprejšnjo pomoč. Tedaj je že vedel, da perzijskega pritiska ne bo mogel vzdržati. Vendar je njegova odločnost ostala neomajana...

Za Kserksa in sploh za barbare je bilo početje Grkov smešno in nerazumljivo. Štiri dni so Grke opazovali od daleč. Spričo njihove številčnosti je celo njihova barbarska čud zmogla čustvo, ki bi bilo na videz morda podobna velikodušju. A samo na videz in le prvi hip! Grkom bi bili res dovolili oditi brez boja, a ne zato, ker so jim hoteli podariti življenje, temveč zato, ker so upali, da bodo kasneje razkropljene in neorganizirane še lažje obvladali in osramotili. Ker pa so bili Grki po Kserksovem mnenju tako neumni in nesramni, da so vztrajali, je petega dne poslal nadnje Medijce in Kisijce z ukazom, naj jih žive polovijo in pripeljejo pred njegovo obličje. Medijci so kakor vihra navalili na Helene, padali so drug za drugim, na njihovo mesto so stopali vedno novi, vendar se jim kljub hudim izgubam ni posrečilo, da bi bili Grke potisnili nazaj. Bitka je divjala ves dan. Vsem, celo kralju, je bilo jasno, da je na njegovi strani mnogo ljudi, a malo mož. Ko so se Medijci zdesetkali in krvavih butic, kot navadno rečemo, umaknili, so na njihovo mesto stopili Perzijci, tistih deset tisoč, ki so bili v Kserksovem spremstvu. Čeprav so si obetali lahko delo, se jim ni godilo nič boljše kot Medijcem. Tu, v soteski, njihova številčna premoč ni nič pomenila, boja so se lahko udeleževali le maloštevilni, preostala množica pa je bila bolj v napoto kot v korist. Poleg tega so Perzijci imeli krajša kopja kot Heleni. Lakedaimonci, izurjeni v bojnih rečeh, so se bojevali kot levi. Ker jih je bilo malo, so se lahko na videz spustili v beg, ne da bi ovirali drug drugega, se nenadoma obrnili in posekali barbare, ki so jim, že gotovi si zmage, neurejeno sledili. Koliko so barbari tudi po duhu zaostajali za Heleni, nam izpričuje tudi to, da so se kar štirikrat ali petkrat dali preslepiti Helenom. Boj, ki je trajal več dni zapored, barbarom ni dajal nobenega upa.

(Zanosno): Kdo more trditi, da se tu, na tem svetem kraju ne bi bila ob legendarni grški hrabrosti razbila večmilijonska barbarska armada?! Če bi bile v nekaj dneh v Termopile prispele še čete, po katere je poslal Leonida, bi bili Grki, menjajoč se v boju, zadrževali Perzijce, dokler ne bi bili ti izkrvaveli, ali dokler jim ne bi bilo zmanjkalo vode in živeža. Tedaj bi jih bila nuja prisilila, da bi se bili utrujeni in izčrpani razkropili po deželi, in kljub velikemu številu bi bili samo še trupla, ki bi pognojila to rdečo, slabo rodovitno grško prst.

(Ogorčeno): Toda kot že tolikokrat prej in kasneje v zgodovini je v naravni tek reči posegla temna, demonska sla! Česar nista zmogla meč in sila, tisočkratna premoč barbarov, vsa divjost Azije in ostalega nekulturnega sveta, je zmogel nizkotnež, domačin, izrodek grštva, psi-

hopat in kreten, človeškega imena nevredno bitje, izdajalec Efialt. Prilini se je k Perzijcem in jim izdal staro, zapuščeno stezo, po tej so barbari čez goro skrivoma vdrl v sotesko in padli v hrbet junaškim branilcem Termopil. Bilo bi odveč raziskovati, iz kakšnih nizkotnih nagibov je mož storil to sramotno dejanje. Dame in gospodje...! Zgodovina nas je že nekajkrat poučila, da nesrečo velikega ljudstva lahko povzroči nizkotna pokvarjenost posameznika. Vrline desetih in stotih tisočev ne odtehtajo ene same malopridnosti. In tako je usoda, imenovani so jo Moira, Grkom v Termopilah namenila tragičen konec. Videc Megistias jim je iz droba žrtvovanih živali prvi napovedal, da jih ob zori čaka smrt, enake napovedi so prinesli tudi ubežniki, ki so jih obvestili, da so jim Perzijci že za hrbtom. Heleni so sklicali posvetovanje, toda mnenja so ostala deljena: eni so bili za to, naj se ne umaknejo z mesta, drugi pa so jim ugovarjali. Različnim stališčem je najbrž botrovala negotovost zaveznikov, njihovo malodušje. Še bolj verjetno pa je, da jih je Leonida kot vrhovni poveljnik sam razpustil, deloma zato, ker mu jih je bilo žal, vedel je namreč, da razen smrti ne morejo pričakovati nobene rešitve, deloma pa tudi zato, ker na hrabrost malodušnežev v poslednjem boju ni mogel računati. Je pa še tretji razlog, zakaj je Leonida razpustil zaveznike. Spartanci so bili namreč že takoj v začetku vojne vprašali preročišče, kaj se jim obeta, in Pitia jim je odgovorila, da bodo barbari opustošili Lakedaimon, ali pa bo padel njihov kralj. Leonida je zato verjel, da morejo on in njegovi s svojo smrtjo rešiti Lakedaimon, pa je hotel, tako trdijo nekateri zgodovinarji zlobnega jezika, to slavo nakloniti samo Spartancem. Takšno pojmovanje slave pa se po moji presoji, in trdno upam, da mi boste tudi vi pritrdili, kratkomalo upira normalnemu človeškemu čutu. Takšne domneve si lahko privoščijo le zgodovinarji, ki so izgubili sleherni čut za resničnost. Zato jih sploh ne bomo več jemali v poštev...!

DRUGI TURIST: Gospod! Zgodba, ki jo pripovedujete, je zanimiva, čeprav jo poznam že od mladih nog, iz šole in iz knjig... Toda oprostite, vročina postaja neznosna, in naše dame ne bodo lahka vzdržale te pripeke. Morda bi opustili modrovanje in se omejili na dejstva...

VODNIK (zadržano, prikrito užaljeno): Da...! Od naših dam ne moremo pričakovati, da bi se za nekaj trenutkov vživele v trpljenje, ki so ga prenašali bojovníki, ko so umirali v tej dolini... Žal pa sem samo zgodovinar, in vsa moja modrovanja imajo zgodovinsko podlago. Obljubim, da bom kratek. Dejstva, ki si jih želite, so pa najbrž naslednja: Ob sončnem svitu so Perzijci z dveh strani navalili na Termopile. Grki z Leonido, ki so dobro vedeli, da gredo v smrt, so se umaknili tjele, kjer se dolina širi in kjer je tedaj stal zid, ter se spopadli z barbari. Ti so imeli strašne izgube. Gneča je bila velikanska, mnogi so celo popadali v morje, še več pa so jih pomendrali lastni ljudje, zakaj poveljniki so od vzadaj z biči priganjali vojake v boj... Tu se veriga dejstev sklene: v tem junaškem klanju je v boju na nož padel Leonida in vseh njegovih tristo zvestih Spartancev. Za Leonidovo

truplo se je vnel zagrizen boj. Stirikrat so se ga bili že polastili barbari in štirikrat so jim ga Spartanci iztrgali nazaj. Toda izdajstvo je opravilo svoje... Kljub temu pa so Termopile postale simbol trdne vere v pravično zmago. Tu so bili Perzijci prvič premagani. Ta poraz je opogumil druge Grke, da so mu v naslednjih dneh dodali še dosti drugih, uničili so barbare, pregnali vsiljivce iz dežele, rešili Grčijo in Evropo!

LEONIDA (*Odločno, skoraj razkačeno*): Možje tujci! Učeni Atenci. Najbrž se vam bom zdel vsiljiv in odveč. Poseči moram v vaš pomenek, motiti ustaljeni tok reči, kot bi rekli vi... Skoraj ga ni dne, da ne bi na tem kraju učeni Atenci, člani tamkajšnje Akademije, zgodovinarji in drugi pripovedovali podobnih zgodb, kot je bila ta, ki ste jo ravnokar slišali. Reš so ti možje dosegli, da so Termopile postale kraj, katerega ime s spoštovanjem izgovarjajo po vsej Evropi... Vsako leto prihajajo sem tisoči, da bi se poklonili spominu nekdanjih junakov. Toda vprašam vas, ki se odlikujete z velikim znanjem in širokim razgledom, ali morejo še tako velike iluzije spremeniti ali nadomestiti tisto, kar se je v resnici zgodilo? Ali more namišljena veličina nekega naroda ali posameznika vsaj za kanec spremeniti njegovo resnično vrednost? Ali človečnost reš odkrivamo samo še s pretiravanjem? In komu so pravzaprav potrebne bajke? Je sedanost res tako ničeva in do kraja razvrednotena, da sama ne daje nobene opore za prihodnost, da je pogum za nova dejanja treba kar naprej iskati v preteklosti? Dvomim o poštenih namerah vseh izdelovalcev preteklosti...

TRETJI TURIST (*rahlo posmehljivo*): Kdo pa je ta našemljeni človek in kaj predstavlja vsa njegova družčina? V načrtih potovalne agencije nastop strašil ni bil predviden... Sicer pa tale primerek človeške rase, za katerega se mi zdi, da je, s svojim krdelom še prvakar nabiral črve, govori čisto spodobno. Kot da je bil njegov učitelj sam Demostenes. Gospod vodnik, so prišli po vašem naročilu?

VODNIK (*v zadregi*): Oprostite, oprostite, tudi jaz se sprašujem, kaj naj to pomeni...

LEONIDA: Kdo sem in zakaj sem prišel med vas...? Spartanec sem, Leonida. Nekoč spartanski kralj in poveljnik Grkov v Termopilah, človek, o katerem vam je učeni Atenec pripovedoval dolgo zgodbo, prilagojeno okusu in potrebam iz časa po naši smrti. Nekdo od navzočih me je že vljudno imenoval strašilo... Morda to tudi smo. Morda ne samo Grke, temveč tudi vas preteklost bolj navdaja s strahom kot s ponosom. Čemu bi jo sicer kar naprej potvarjali? Toda samega sebe prehitevam... Nikakršni divjaki nismo. V času svojega življenja smo pripadali najbolj omikanemu narodu tedanjega sveta, tako imenovanega kulturnega sveta, na katerega se je vaš vodnik nekajkrat skliceval in katerega smo v resnici branili pred barbari... Ne pozabite, da boste v očeh svojih potomcev videti prav tako smešni kot danes mi v vaših... Naša obleka je obleka grških hoplitov, nosili smo jo tistega dne, ko smo padli tule, v tej dolini... Naj vas opomnim,

da stojite na naših grobovih, na pozabljenih grobovih. Nekoč je tamle med redkimi borovci stal spominski kamen z vklesanim napisom. Danes tudi tega ni več. Vse to vam pripovedujem le zato, ker bi vas rad opozoril na prepad med dejanji in besedami, s katerimi se nas spominjajo sodobniki... Seveda vam moram predstaviti tudi može, ki me spremljajo. Tale, najbližji, je Eurimahov sin Leontiadēs, v času termopilske bitke je poveljeval Tebancem. Slišali ste, da jih Grki obtožujejo izdajstva... V resnici sva si bila z Leontiadēsom zelo naklonjena, padel je ob moji strani, njegova kri je poškopila moj ščit. Drugi je Efialtes, njemu Grki preprosto pripisujejo, da je bil izdajalec... Poleg njega je Trahinec Atenades. On je ubil Efialta, seveda pa naročilu in za nagrado, delegatov amfiktionske zveze, ki so jo po grško-perzijskih vojnah sklenile grške države v Pilah. Takoj za njim stoji Diodromesov sin Demofilos, poveljeval je Tespijcem in do zadnjega diha branil Termopile. Zadaj sta še Onetes, Fanagorov sin iz Karista, in Koridales iz Antihire. Tudi za njiju so Atenci nekaj časa trdili, da sta izdala stezo, po kateri so nam Perzijci padli za hrbet, pozneje pa so se odločili, da je bil vsega kriv le Efialtes. In tisti, najbolj mrk in v najsijajnejši opravi ni nihče drug kot perzijski poveljnik Hidarnes, zmagovalec v Termopilah... Ni mrk zato, ker se ne bi dobro počutil v družbi svojih mrtvih sovražnikov. Večni hlad Hada je v nas ugasil sleherno iskro sovraštva. Shajamo se in se mirno pogovarjamo o minulosti. Brez strasti in brez ognja, ki izvira iz telesnosti... Tudi njega teži tako imenovana zgodovina... Moža, ki drug drugemu popravljata halje, sta Malides in Ksenofont. Moža z brado ste najbrž že spoznali. To je Ksenofont, grški zgodovinar, ki je o naših vojnah s Perzijci napisal cele knjige. Malides je bil tiste čase poveljnik Fokijcev. S tisoč oboroženimi možmi je stražil stezo na Anopaii, stezo, po kateri nam je Hidarnes udaril v hrbet. Ker pa še v današnjih časih enako radi poslušate svečenike kot vojake, poveljnike in zgodovinarje, smo vzeli s seboj vidca Megistiasa, on nam je baje pred bitko iz drobovja žrtvovanih živali napovedal, da nas ob svitu čaka smrt...

(Pomenljivo): Zanimiva družčina, kajne? Predstavil sem vam jo zato, ker sem prepričan, da vam o dogodkih v Termopilah lahko pove vsaj toliko kot vaš učeni vodnik... Vprašali boste, zakaj sem pretrgal njegovo pripoved? Da, dan za dnem nas v Hadu dosegajo glasovi, ki žalijo naš čut za resničnost... Najbrž ste začudeni, da se sklicujemo na resničnost. Čas nam je razvezal spono telesnosti, človeško dostojanstvo pa bi si radi vseeno ohranili. Mi ne poznamo drugega merila kot resničnost. Mrtvi smo in naša navzočnost je dokaz naše nemoči... Grki pripisujejo našim dejanjem pomen, ki ga niso imela. Smisel, ki ga odkrivajo v naših nagibih, je v nasprotju z resnico. Ne vemo, ali je resnica za vas sploh še zanimiva. Sami boste odločili, ali ima pomen posegati v preteklost, razbijati mite in legende, ki so se spletle o njej, samo zato da bi dopolnili njeno pravo podobo. Od uglednih mož smo že slišali, da obstajajo resnice, ki nikomur ne koristijo, za zdravo rast

mladine pa so celo nevarne. Mlade rodove je treba navajati k velikim, nesebičnim dejanjem. Zgodovinske dogodke jim postavljajo za zgled, iz njih naj bi zajemali moč, da bi premagovali svojo omahljivo naravo. Marsikdo od nas je bil drugačen. V sebi smo imeli dovolj moči za častno sedanjost in za prihodnost, katere se ne bi bilo treba sramovati. Zato ne verjamemo, da bi ponarejanje naših dejanj služilo plemenitim ciljem. Dovoljujemo si dvomiti o trdih kar naprej prestrašenih pedagogov... Pa ne samo to. Ponarejanje dejstev je koristilo tudi kasnejšim oblikovalcem grške zgodovine. V naših žrtvah so iskali oporo za opravičilo svojih dejanj. Lovorove vence, ki so jih poklanjali nam, so v mislih poklanjali sebi. Da bi bili veliki in pomembni, so morali tudi preteklost, za nadaljevalce katere so se šteli, prirediti svojim potrebam, jo napraviti veličastno in nadčloveško... Ali je sploh vredno razpravljati o vsem tem? Vi, ki ste večinoma praktično usmerjeni ljudje, z raznih koncev Evrope, toda vsi z njenega zahoda, ste najbrž že ravnodušni do tako imenovanih velikih zgodovinskih dejanj. Morda imate do preteklosti enako zaničevalen odnos kot do sedanjosti? Morda bo ta predstava zanimiva vsaj za vaše čute? Ste za svoje težko prislužene denarje pripotovali v Termopile zato, da bi res doživeli drobec zgodovine, ali samo iz zvedavosti, iz potrebe, da ubijete odvečni čas, ali pa celo samo zato, ker je potovanje moda vašega časa? Trdim, da ste od svojega vodnika slišali kopico neresnic, prikrojjenih in zlikanih polresnic, že obledelih od dolge uporabe. Vas morda zanima naša resnica, resnica mrtvih, pričevanje nas, ki smo se tu bojevali in umirali?

CETRTI TURIST (prizadeto): Presenečen sem, presenečen in potrč... Jaz nisem z daljnega Zahoda. Evrope ne poznam, нрав teh ljudi mi je še uganka. Grk sem in nisem še prestopil meja svoje dežele. Šele pred dnevi sem po dolgih letih spet občutil vso svetlobo toplega poletnega dne. Bil sem eden prvih Markosovih borcev, svojih dejanj se nisem še nikoli sramoval. Rad se priklonim resnici. Zgodovina Grčije je tudi moja bolečina, bolečina, ki je tuji ne morejo razumeti. Toda njihov molk me potrjuje v prepričanju, da so pripravljeni poslušati...

LEONIDA: Tako kot vas tudi nas teži spoznanje, da so naša dejanja postala predmet umazane komedije, ki jo z nami igra tako imenovana zgodovina. To pa so seveda ljudje sami... Ne vem, kaj nas bolj žali in ponižuje: to, da iz nas delajo junake, da nam pripisujejo nadčloveška in nečloveška dejanja, ali to, da namenoma pozabljajo in spreobračajo tisto, kar smo res storili, da ponarejajo sliko našega časa in umivajo roke tistim, ki so v resnici povzročili našo smrt. Poznam Grke in tegobe vsega Balkana. Celo tam, kjer bojovníki sami pišejo svojo zgodovino, so v neprenehnih nasprotjih ne samo z živimi, temveč tudi z mrtvimi. Sicer pa, pustimo jih... Bogovi so nam vrnili človeško podobo in dovolili, da za nekaj časa zapustimo Had. Zal ne moremo poravnati vseh krivic, ki jih svet prizadeva bivšim bojovníkom, pa tudi oni sami drug drugemu, prišli smo, da opozorimo na svoj primer...

VODNIK (užaljeno): Možje vojščaki! Kaj nameravate? Kakšno šalo si hočete privoščiti? Kdo vas je poslal? Zoper zgodovinsko znanost natolcujete in zoper državo. V srce naše mladine bi radi vsadili kal dvoma! Bodite prepričani, da niste niti najmanj izvirni. Znanstveniki in vzgojitelji mladine se pogosto srečujemo s cinizmom, ki mu poleg osebne zagrenjenosti botrujeta še nevednost in pomanjkljiva usmerjenost... Tudi če ste se kdaj resnično bojevali tu v Termopilah, če bi dokazali, da ste vstali od mrtvih, vašim pričevanjem ne bi mogel slepo zaupati... Izkušnje vseh časov nas učijo, da so vojaki le orodje, slepi izpolnjevalci višje volje, za katero pogosto niti ne vedo, ali pa je ne poznajo dovolj. Zaradi svojega položaja je poznati niti ne morejo. Kaj vedo oni o končnih ciljih, o strateških namenih svojih voditeljev, ki so navadno tudi zelo oddaljeni in obvezno skrivnostni! Zanje je lahko posamezna bitka le epizoda, s katero hočejo preslepiti sovražnika, korak na poti, ki jo poznajo le oni sami. Sovražnik preži na vsak njihov gib. Če ne bi svojih načrtov pripravljali v največji tajnosti, če si ne bi dovoljevali tudi navideznih potez, bi nasprotnik že vnaprej odkril njihove namere in jih prehitel. O vsem tem pa seveda frontni poveljnik in njegovo moštvo običajno ne vedo več kot nič... Šele na po vsestransko pregledanih virih, dejstvih, dokumentih in osebnih pričevanjih je mogoče kasneje, ko so udeleženci povečini že mrtvi, z neprizadetim očesom znanstvenika zgodovinarja iz množice nasprotujočih si stališč, ocen in izpovedi izluščiti resnično podobo dogodkov in oceniti njihov pomen. Prav tako nepristransko so zgodovinarji, člani atenske akademije, katere član imam čast biti tudi jaz, preučili drobec za drobcem bitko v Termopilah... Pa ne samo njo, vse bitke tedanjega časa in vseh časov na Grškem. Nemogoče je govoriti o Termopilah, ne da bi hkrati upoštevali tudi bitke pri Salaminu, Plateji in Maratonu. Šele v celoti, ki jo imenujemo grško-perzijske vojne, se pokaže prava podoba posameznega dogodka...

(Suvereno, z nasmehom): Gospe in gospodje! Bivši bojevniki, če naj verjamemo, da ste reš to...! Zgodovinar sem... Moji razlagi termopilske bitke žal ni mogoče dodati nič novega. Izčrpani so vsi viri, in čas, ki je najstrožji sodnik, je potrdil vsa naša dognanja. Kdor misli drugače, je v zablodi. I am sorry!

LEONIDA (stvarno): To, kar vi imenujete vsestransko preučena, objektivno ugotovljena in z vsemi pomembnejšimi dogodki svojega časa soočena dejstva, je samo slepeče naličje tistega, kar vi imenujete zgodovinska znanost. Resnoba krinka, za katero se skrivajo nečedni interesi zunanjih vplivov ali pa blagozveneče lepoumnštvo, ki je samo sebi namen. Seveda, tako pravijo vojaki, ki jih vi najbrž niti ne spoštujete... Toda ostanimo pri Termopilah... Grška zgodovina trdi, da sta od tristotih Spartancev, kolikor se jih je bojevalo v tej dolini, ostala živa vsaj dva. Celó njuni imeni sta znani: Euritos in Aristodemos. Od teh dveh naj bi se bil v Sparto vrnil samo Aristodemos, in kot pravijo grški zgodovinarji, ga je zadela velika sramota. Noben Lakedaimonec mu ni hotel prižgati ognja, vsi so se ga ogibali in mu

celo nadeli ime Petobrus. Ali so pripovedi tega človeka, ki so ga vsi imeli za strahopetca, lahko upoštevali kot zgodovinski vir? Sam sem bil Spartanec, zato ne verjamem v to možnost. V naši deželi je bil občutek za čast preveč razvit, da bi se bili zanašali na mnenje ljudi, ki so pobegnili iz boja. Kdo pa je po grških zgodovinskih virih še preživel Termopile? Zgodovina, ki jo je napisal tukaj navzoči in širom po svetu znani zgodovinar Herodot, omenja, da so se zadnje bitke udeležili tudi Tespijci. Čeprav Grki trdijo, da so v Termopilah padli vsi branilci, iz tega bi smeli sklepati, da tudi Tespijci, so bili vendar na spomeniku zadnji bitki omenjeni samo Spartanci. So Tespijci morda zakrivali kakšno nečastno dejanje? So iz boja pobegnili, ali pa so se bojevali manj hrabro kot Spartanci? Če so padli v boju, zaslužijo vse spoštovanje. Čeprav se je njihova hrabrost razločevala od Spartanske, več kot življenja niso mogli žrtvovati... Da pa bi bili strahopetci ali izdajalci, o tem vsa grška zgodovina ne ve niti besede... Se morda kdo sklicuje na Onetesa in Koridalesa, ki sta v zgodovinskih virih tudi omenjena kot izdajalca, vsaj kot možna izdajalca? Zgodovinarji niso zaslišali niti Efialta, za katerega brez pomislekov trdijo, da je bil izdajalec. Če verjamemo istim virom, je ostanek svojega življenja po Termopilah prebil na begu. Dokler ga ni baje ubil Atenades ter tako zadostil grški pravici... Kdo bi verjel izdajalcu, četudi bi pisal dnevnik? Nihče se ne sklicuje na Atenadesa, čeprav trdijo, da je bil vrl državlján. In spomini perzijskega poveljnika Hidarnesa tudi niso ohranjeni. Tudi Fokijci, ki so stražili vrh planine, niso zapustili nobenega otipljivega sporočila... Približno tako, učeni gospod iz Aten! In to, kar vi imenujete zgodovina, objektivno ugotovljena resničnost, vsa zgodba, ki ste je prejle pripovedovali tujcem, je zgodba, ki jo je napisal naš prijatelj Herodot, ne da ga bili omenili z eno samo besedo. Vse tisto, kar ste navajali kot dejstvo, ste prevzeli neposredno iz njegovih del. Poznavalec vam je zlahka sledil... Duh in misli so njegove, dobessedno ste citirali cele stavke, včasih celo odstavke... Marsikaj ste seveda izpustili, priznam, bistva niste kdove kako okrnili. To, kar ste dodali iz svojega, so le zveneče fraze, obvezen izliv domoljubnega čustva, kot si ga predstavlja država in se ga seveda znanost ne sramuje. Z njimi morda celo prekriva zevajoče odprtine dejstev, preoblikovanih na kopitu zgodovine... Povzdigovali in slavili ste nas kot junake... Vprašam vas, zakaj? Ker resnično ljubite domovino? Morda zato, ker služite tistim, ki so si sami dali priznanje, da so pravi in resnični sinovi domovine? Sami še predobro veste, da je mogoče domovino ljubiti na več načinov. Mar general Markos ni ljubil domovine? Mar desetisoči Grkov, ki na golih sredozemskih otokih, pod bičem in umirajoč od žeje, klešejo marmor za atenske palače, ne ljubijo domovine? Tudi poveljniki policije jo ljubijo, in angleški ekspedicijski korpus je umiral od te iste ljubezni. In sedanji oblastniki, ki jim niti nove parlamentarne volitve ne bodo dokazale, da ne ljubijo dovolj te vaše in naše domovine... Kajti njihovo ljubezen dokazujejo topovi in tanki, policija

in sodni procesi z vnaprej znanim izidom. Vsi tisti, ki pustošijo deželo, ker jo puščajo, da propada v revščini, vsi tisti, ki prebivajo v vilah in ne vidijo trohnečih barak v predmestjih... Kdo od njih ne ljubi svoje domovine? In vendar že vnaprej vemo, kdo bo drugemu dokazal, da jo ljubi bolj...

VODNIK (sarkastično): Dovolite, dovolite...! Vi najbrž sploh niste Leonida. Pametno govorite, toda lahko vam zagotovim, da niste naleteli na pravega. Kajti... tudi jaz...

LEONIDA (ironično): Tudi vi gorite od domovinske ljubezni...

VODNIK (nekoliko v zadregi): Morda ste pa vendarle Leonida. Zdaj že skoraj ne dvomim več... Vojaški poveljniki so vedno bili slabi politiki in še slabši zgodovinarji. Tudi vi ste pravkar dokazali, da je tako. Moja stroka pa je in ostane — zgodovina! Le med počitnicami in tako rekoč v lastno zabavo, za majhen honorar, včasih priskočim na pomoč turistični agenciji. Spremljam le ugledne goste... Tako imam namreč tudi jaz možnost, da vedno znova obiskujem znamenite mejnike naše zgodovine... Kaže, da se tudi vi v Hadu nekoliko ukvarjate z njo. Povsem pravilno ste ugotovili, da so viri, ki opisujejo dogodke v Termopilah, maloštevilni, da jih pravzaprav ni. Razen enega, omenili ste ga... Ta pa je dovolj izčrpen in natančen, ugleden in vesten, kot vsaki pravi zgodovinar. S kakšno pravico odrekate verodostojnost njegovim spisom? On sam je bil tako rekoč priča dogodkom, ki jih je opisal. Črpal je iz živih virov, in znano je, da so bili učenjaki v njegovih časih prosti vsakršnega vpliva, njihovo delo je bilo odvisno izključno od njihove lastne vneme in poštenosti. Zakaj bi Herodot ponarejal zgodovino? Za kaj takega vendar ni mogel imeti nobenega razloga... Da pa bi dvomili o njegovi sposobnosti razumnega presojanja ali celo o njegovem duševnem zdravju, tudi nimamo najmanjše opore. Bolniki v stari Grčiji niso pisali knjig. To je dosežek modernih časov...

LEONIDA (dobrodušno): No, Herodot iz Halikarnasa, stopi naprej! Spregovori svojemu kolegu z atenske akademije. Tudi ti si bil nekoč od države priznan učenjak.

HERODOT (dvoumno): Moj poklon učenemu možu! Vi ste član atenske Akademije. Vsaj vi bi lahko vedeli, da se je tudi položaj znanstvenikov od starih časov do danes le neznatno spremenil. Tudi pri vas so najvišje znanstvene ustanove pod pokroviteljstvom države, kajne?

VODNIK (rahlo začudeno): Ne razumem vas popolnoma...

HERODOT (spravljivo in z nasmeškom): No, no, prijatelj po stroki! Če sploh komu, je vsaj zgodovinarju dano, da spozna številne odenke stališč, ki krojijo podobo časa, zamotana pota, po katerih nastopa zgodovina, vplive in težnje, ki omejujejo resnicoljubnost zgodovinarja, vse silnice, ki mu potiskajo pero v dlan ali pa mu ga iz nje trgajo. Se vedno me ne razumete? Popolnoma na vaši strani sem... Če bi mi v mojih časih kdo zastavljal vprašanja, kakor jih zdaj jaz zastavljam vam, bi se kazal enako nevednega... Ljudje se rogajo nevednosti in ne priznajo, da v njej kar udobno živijo. Če bi poznali

tajne hodnike zgodovine, pa marsikdo sploh ne bi več odprl ust. Mnogi, ki so jih samo slutili, so onemeli, ali pa so jim zaprli usta... Toda ne. Po drugi poti moramo... Zavedam se svojih prednosti. Mene čas nič več ne obvezuje, nisem obremenjen s predsodki svoje dobe... Moje stališče je pravzaprav nezgodovinsko, ker sem zunaj zgodovine. Zato sem lahko nekoliko jasnejši... Znanstveniki navadno niso bogataši. Tudi vaši Akademiji nekdo daje denar, ji dodeljuje naloge, nekdo jo vodi. To ne more biti kdorkoli, nekdo, ki ni pogodu atenski mestni upravi, celo v prav dobrih odnosih mora biti z njo. V mestno hišo hodi poročat in tja ga pogosto vabijo na večerje, da bi lahko pri samem viru dojel duha časa. Kajne, tako mora biti, če hočete, da stvari kolikor toliko tečejo. Glejte, v naših časih ni bilo nič drugače... Kot triindvajsetleten mladenič sem prišel v Atene, sicer svoboden človek, toda tujec in suženj svojega siromaštva. Razen veselja do raziskovanja preteklih dogodkov nisem imel pokazati ničesar. Rekel sem, da sem bil mlad, to pomeni neizkušen. Življenje je bilo zame še preprosto gibanje, ljudje takšni, kot sô se kazali. O zamotanih vojaških in državnih zadevah nisem imel še nobene predstave. O preteklosti sem vedel le tisto, kar so mi povedali drugi, o prihodnosti nisem imel nobene, niti najpreprostejše vizije. Vse, kar sem videl okrog sebe, je bilo vredno spoštovanja. Tudi razmere, na katere sem naletel v Atenah, so bile zame nekaj danega, nespremenljivega. Če sem hotel ostati v tem novem svetu, sem se mu moral najprej prilagoditi. Iskal sem priložnosti, da sem prihajal v stike s sinovi bogatih in uglednih meščanov, s filozofi in politikami, ki jih je spoštovala država. Pravzaprav jih niti ni spoštovala, le upoštevala jih je na svoj način. Tedaj v Atenah ni bilo drugih politikov in filozofov. Nasprotniki so bili mrtvi ali izgnani, opozicija je životarila le naskrivaj. Veljavni ljudje so seveda opazili moj talent, poučevali so me najuglednejši filozofi. S Sofoklejem in Periklejem sem se seznanil, ko sta bila še navadna meščana. Oba sem občudoval zaradi številnih darov, ki jima jih je bila naklonila narava. Ko sta polagoma dobivala bolj in bolj ugledne državne funkcije, se je njuna nprav sicer naglo spreminjala, nista pa pozabila name. Je pač tako... Niti najbolj trda in prostaška oblast ne more brez znanosti in umetnosti. Največji trinogi so celo najbolj nečimrni... Sofoklej in Periklej sta me torej seznanila z drugimi pomembnimi ljudmi tedanjega časa, tem sem bral svoja prva zgodovinska dela. Z državno podporo sem prepotoval Grčijo in Malo Azijo, obiskal Sarde, Egipt, Babilon, Sicilijo in Italijo... Šele tedaj, ko sem postajal že znan med učenjaki in med ljudstvom, ko sem prebolel prvo mladostno slavo, sem se šele začel zavedati, kdo sem, kaj delam in komu služim... V čigavo korist delujem... Da vas ne bi obremenjeval z podrobnostmi... O Termopilah sem začel pisati trideset let po Kserksovem pohodu. Lahko mi verjamete, da tedaj ni več živelo mnogo ljudi, ki so se bojevali v Termopilah, toda število preživelih tudi ni bilo tako neznatno, kot bi bilo mogoče sklepati iz mojih spisov. Iz njih resnično ne morete ugotoviti, kaj se je zgodilo s Te-

banci. V mojih spisih sicer berete, da je Leonida razpustil ostalo vojsko, toda to še nič ne pove o njeni nadaljnji usodi. Mislite, da so ostala ljudstva, razen Spartancev, kratko malo vzela pot pod noge in jo udrla k svojim ženam? Pisal sem, da je Leonida zadržal Tebance bolj za talce kot za pomoč. Toda zdaj po mnogih stoletjih lahko povem, da so se ti Tebanci v resnici dobro bojevali in večinoma ostali živi. Vseeno pa je bila njihova nadaljnja usoda žalostna. Pobili so jih Atenci, češ da so bili izdajalci, za kazen drugim Tebancem, ki niso dovolj odločno sodelovali v vojni zoper Kserksa. Da bi bila njihova obtožba verjetnejša, so se Atenci sklicevali na Leonido. To je bilo seveda lahko, ker je bil Leonida znan in spoštovan človek, na srečo Atencev pa tudi že mrtev... Tudi na desetine Spartancev se je rešilo iz termopilske bitke, ne samo eden, kot je bilo mogoče brati v mojih delih. Vendar sem mogel zanje ugotoviti le to, da so na skrivnosten način izginili že kmalu po bitki. Da si bomo na jasnem, nihče jih ni obtoževal strahopetstva, vsakemu povprečnemu Grku je bilo jasno, da so tedaj, ko so jih bili Perzijci že dobesedno zateptali v tla, imeli pravico do bega. Raziskoval sem različne možnosti in ugotovil, da so za njihov izgin poskrbeli sami Spartanci. Bili so pač priča velike sramote, o kateri bo govoril še sam Leonida. Po Sparti so namreč tedaj že šušljali, da so bili v Termopilah žrtve umazane meddržavne intrige... Bitka je seveda potekala nekoliko drugače, kot bi mogli sklepati iz uradnih virov in kakor je zapisano v zgodovini. Tradicionalni boj za prestiž na Peloponezu, ki sta ga s prikritimi sredstvi bojevala med seboj Sparta in Atene, tudi med grško-perzijskimi vojnami ni prenehal niti za hip. Oba nasprotnika sta celo verjela, da je za vsakega od njiju prav tedaj nastopil posebno ugoden čas. Oba sta verjela, da se bosta končno le znebila tekmeča... Za začetek sta se seveda na pol iz resnične potrebe na pol hinavsko povezala med seboj, zoper skupnega sovražnika, istočasno pa tudi že predvidela ukrepe, s katerimi bi drug drugega spodnesla, ko bi bila skupna nevarnost že odstranjena. Ob vojaškem neuspehu bi tako ali tako delila usodo premagancev... Spartanci so z veseljem prepustili ladjevje in poveljstvo nad njim Atencem, ker so na tihem upali, da bodo v spopadu s premočnim perzijskim brodivjem tako poraženi, da ne bodo nikoli več vzdignili glave. Spartanci so namreč že prav od začetka skleпали, da Kserksova vojaška sila ne bo dolgo ostala v poraženi Grčiji, zmagovalc bi moral prej ali slej svojo oblast prepustiti satrapom. Njihovo oblast pa bi bilo mogoče sčasoma okrniti in znova združiti Helene. To bi zmoglo le najmočnejše ljudstvo, ki bi z orožjem družilo še moralni vpliv. Zato so se Spartanci hkrati odločili za viden boj in za skrivno izdajo. Skratka, ravnali so politično... Atenci so seveda pričakovali nasprotno. Z ladjevjem so se nameravali izmikati odločilnemu spopadu in ohraniti svojo moč, medtem pa bi bili Spartanci na kopnem že poraženi. Preden je prišel Kserkses do Termopil, pa je bilo Spartancem in Atencem že jasno, da so precenjevali perzijsko nevarnost. Oboji so sicer ugotovili, da je to velikanska sila, toda prav

zaradi svoje številčnosti negibna, neokretna in v boju prav dvomljive vrednosti. Spričo množičnosti posameznik v perzijski vojski sploh ni imel občutka, da je uspeh celega pohoda odvisen tudi od njegovega sodelovanja. Nemara mi bo v tem pritrdil sam Hidarnes... Toliko... Vas, učeni Atenec, pa ne bom smešil zaradi načina, kako ste pripovedovali mojo zgodovino. Izpustili ste štiri petine, drugo ste prikrojili po svoje. Najbrž tako zahteva duh vašega časa. To ste že sami presodili... Tudi jaz sem kriv s svojo gostobesednostjo... Zdi se mi pa, da kot zgodovinar nočete navajati ljudi k premišljanju in k samostojnemu presojanju. Zato jim raje pripovedujete, kako pisana oblačila so nosila stara plemena, s kakšnimi se je kitila vojska, koliko rek je popila in koliko vlačug je na bojnem pohodu spremljalo poveljnike...

HIDARNES (*jasno, odločno*): Natanko tako je bilo, kot pravi Grk Herodot... Osebna hrabrost se v naši vojski ni mogla pokazati. Vsi so se v boju zanašali na druge, nihče ni poskušal biti kos Grkom, ki so z vsakim svojim dejanjem tvegali vse. Povrhu je bila naša vojska izmučena od dolgega pohoda. Trpela je zaradi pomanjkanja vode in hrane, lotevale so se je številne bolezni, na tujih tleh je njena bojevitost upadala. Celo preprost vojak se je spraševal, čemu tvegati življenje. Zaradi slave orožje in vojskovodij? Naši vojaki so bili večinoma kmetje in pastirji, zanje sta pridelek žita in porast drobnice pomenila neprimerno več kot slava in velika država, za katero so trpeli hude telesne muke, ali pa bi zanje morali celo umreti. Čisto mimogrede, resnici na ljubo: Perzijska vojska ni popila nobene reke. Preden bi se bilo to moglo zgoditi, je bila vsaka voda že toliko skaljena, da je ni povohala niti živina... Po vsem, kar ste od Herodota že slišali, vas pa tudi ne bom presenetil, če povem, da je bilo Perzijcev kar za polovico manj, kot je on napisal v svoji zgodovini, Grkov pa seveda še enkrat več...

HERODOT (*poučujoče*): Bil sem atenski zgodovinar... K temu vprašanju se še povrnem. Prej bi vas rad spomnil še na nekaj drugega. Ko se je Kserkses utaboril pri Trahini, je bila njegova mornarica že utrpela hude izgube zaradi viharjev. Perzijska moč se je tedaj že krhala. Atenci so bili bitko na morju že dobili brez boja. Poznali so malodušje perzijskih krdel na kopnem, eden njihovih vohunov pa jih je bil seznanil tudi z namero Spartancev, da bi jih prepustili pogubi. Računajoč s hrabrostjo in bojevitostjo Spartancev, so se bali, zlasti če bi se le-ti okrepili še s pomočjo nevtralnih plemen, da bi si nevarno opomogli. Efialta so kot uglednega in zvestega državljana iz višjih državno pomembnih razlogov poslali, da je Leonidi pripeljal za hrbet Perzijce. Tako so kanili pokončati ne samo njegovo vojsko, temveč tudi izničiti ugled Sparte v Heladi in razbiti zvezo državic, ki jo je skovala Sparta prav zaradi obrambe pred Perzijci. Efialt je delal iz poštenega državljanskega nagiba, vendar ni mogel vedeti za vse posledice svojega dejanja. Pri tem delu tudi ni bil sam. Videc Megistias je nasedel slu, ki naj bi ga bilo poslalo delfsko preročišče,

v resnici pa so ga poslali Atenci. Atenci so podkupili tudi enega od poveljnikov Tebancev, da je v odločilnem spopadu odpeljal del vojske iz boja. Z njim in z njegovimi vojščaki so kasneje obračunali sami Spartanci, češ da je izdal Leonido. Atenci so mirno prenesli, da so jim posekali glave. Ko je izpod meča brizgnila kri izdajalskega poveljnika Tebancev — ki v resnici sploh ni bil izdajalec, ravnal je le po svojem političnem prepričanju, to pa je bilo na strani Aten — so si celo oddahnili. Spet je bila ena priča manj o njihovi intrigi. Atenci pa so pobili tudi tiste Tebance, ki so se junaško bojevali v Termopilah, a v boju niso padli. Pred javnostjo so tudi nje obsodili izdajstva, kakšen pa je bil njihov resnični nagib, ste najbrž že uganili... V svoji zgodovini grško-perzijskih vojn tudi pišem, da so stezo, po kateri je Efialt pripeljal Perzijce, stražili Fokijci. Ti naj bi se bili ob prihodu Perzijcev zmedli in zbežali... Fokijci so bili bojovito in trdno ljudstvo. In vrh gore niso bili kar tako, vedeli so, kaj delajo. Nedvomno so bili postavili straže. Sam sem si bil ogledal stezo, ki so jo stražili. Vije se po ozki soteski, ki daje idealne možnosti za obrambo. Zadostovalo bi bilo, da bi bili valili vanjo kamenje, in noben Perzijec je ne bi bil prestopil. Toda tega niso niti poskušali... Kaj vas v mojem delu ni zbudlo v oči tudi to, da Grkom v Termopilah niso poslali nobenega sporočila? V mojih časih so se Fokijci na to vprašanje le skrivnostno nasmihali. Toda tedaj sem že vedel, kaj je politika, in sem si njihovo molčečnost razlagal kot posledico atenske darežljivosti. Fokijci so bili majhno in revno ljudstvo. Zanje izid tekmovanja med Sparto in Atenami ni bil zanimiv. V vsakem primeru bi bili po vojni nekomu podrejeni. Če pa so iz vojne prinesli zlato, je to koristilo vsakemu posebej...

PRVI TURIST (vznemirjeno): In zakaj ste vi, gospod Herodot, tako ponarejali zgodovino, če ste vedeli za njen resnični potek...?

VODNIK (razkačeno): To, prav to sem ga hotel vprašati tudi jaz!

HERODOT (dobrodušno): Tudi to sem vam nameraval povedati... Jaz zgodovine nisem potvarjal. Vse, kar sem napisal, sem štel za resnično. Nisem pa napisal vsega, kar sem vedel. Komu bi bila tedaj koristila resnica? Atenam? Bile bi oblatene, dobile bi moralni madež, ki ga ni lahko izbrisati. Vzgoji mladega rodu, kateremu starejši vcep-ljajo le najbolj svetle in najbolj čiste ideale? Bi bila resnica morda koristila Spartancem? Ob njej bi se bilo stopilo maslo tudi na njihovi glavi. Povrhu sta Sparta in Atene takoj po končani vojni sklenili tajno pogodbo, s katero sta poravnali svoje medsebojne račune. Domenili se nista samo o tem, komu gre slava in komu zmaga, temveč tudi o tem, kdo bo koga še spravil s poti in kdo bo komu postavil spomenik. Ironija je na primer hotela, da so spomenik Spartancem in Leonidi postavili ravno tisti, ki so pripravili njihov pogin... Jaz zgodovinar nisem mogel pisati drugače, kot je sklenila država. Sicer pa je tu še Efialt, njegove resnice tudi še niste slišali.

EFIALT (umirjeno): Vse, kar je o meni rekel Herodot, bi rekel tudi jaz sam. Ko so mi vodilni atenski politiki zaupali skrivno misijo, sem bil

še goreč domoljub in pripravljen za svojo domovino tudi umreti. Vendar je tako, da državni voditelji radi uporabljajo čustvene ljudi, čeprav jih v resnici niti najmanj ne spoštujejo. V velikih političnih igrah, kjer so človeške glave le drobiž za plačevanje računov, pač več velja skrajna razumska perfidnost. Ker me niso imeli za pokvarjenca, mi za vsak primer niso zaupali, kakšne posledice bo imelo moje dejanje. Trdili so, da bom Perzijce pripeljal v pripravljeno past... Ko pa sem videl, da sem povzročil smrt toliko ljudi in da so me pravzaprav nepošteno izkoristili, se je omajal tudi moj domovinski čut. Vsi ideali, ki sem jih kdaj nosil v sebi, so se sesuli. Postal sem drug človek, bivši človek. Begal sem iz kraja v kraj, nikjer mi ni bilo več obstanka. Včasih sem se nalokal vina in v krčmah razlagal svojo bol. Preveč sem čvekal, kratko malo preveč... Morebiti pa je bila moja smrtna obsodba podpisana že tedaj, ko so me poslali k Perzijcem. Skratka: usta mi je zaprl Atenades, pravzaprav njegov meč, ki mi je presekal grlo in mojemu dihu preprečil pot skozi sapnik. Dokler mi ni odtekla kri, sem še hropel, toda ti glasovi niso bili več nevarni atenski državi...

ATENADES (zamišljeno): Jaz sem ubil Efialta v svetem prepričanju, da je izdajalec. Čudil sem se sicer, da so prej o njem molčali. Minilo je bilo že poldrugo leto po termopilski bitki... Toda tajni atenski svetniki so mi bili pojasnili, da so ga ravnokar odkrili in da prej ni bilo znano, kdo je osebno povzročil tragedijo v Termopilah. Na sumu so baje imeli več ljudi... Priznati moram tudi, da sem bil v času perzijskega vpada na tujem, in tedaj ko sem se vrnil, še nisem poznal skrivnih govoric, ki so že krožile po Atenah. Zanje sem zvedel, ko je bilo že prepozno. Efialt je bil že mrtev. Zadal sem si nalogo, da do nadrobnosti raziščem njegov primer. Šele tedaj sem se tudi zavedel, da bi ga bili lahko postavili pred sodišče, ko bi bili imeli vsaj nekaj dokazov za njegovo krivdo... Odkril sem, da je bil pred odhodom v Termopile v glavnem stanu atenske vojske in tajne policije. Vse se je nekako ujemalo, loteval se me je obup. Spoznanje pa je bilo tudi to pot prepozno. O svojih dognanjih nisem mogel molčati. Oblast je poskrbela tudi zame. Poiskala je še enega zvestega državljana in umrl sem z bodalom med rebri...

HERODOT (sarkastično): Njegov morilec ni znan. Niti v Hadu ga nismo mogli najti, tako temeljita so dela posvetnih oblasti... Nazadnje se vse znano konča ob neznanem. Oblasti so bile razglasile, da je Atenadesa ubil neki pijanec, zaradi denarja seveda...

LEONIDA (zamišljeno): Končno moramo prizadeti tudi slavo in sijaj mojih Spartancev in mene samega... Nisem bil eden tistih poveljnikov, ki slepo izpolnjujejo voljo politikov. Sam sem marsikaj vedel in razumel. Vedel sem za nečedno igro Sparte in Aten, vendar nisem verjel, da bosta šli tako daleč, da bosta tako pokvarjeno izigrali naša domovinska čustva in našo pripravljenost za boj. Nisem verjel, da so nas bili Atenci že prekrižali, in verjemite mi, da tega tudi nisem mogel povedati svojim vojakom, tistim vojakom, ki sem jih prav jaz

vzgaljal v pokornosti in odrekanju zaradi vzvišene službe domovini. Tudi tedaj ne, ko smo Perzije že imeli za hrbtom. Drugim sem ukazal, naj se umaknejo, Spartance pa sem popeljal v zadnji boj. Sledili so mi tudi drugi, zlasti že omenjeni Tebanci, čeprav so upravičeno negodovali nad mojimi ukrepi, in niso se bojevali preveč srčno, prej obotavljavo. To moje zadnje poveljniško dejanje je bilo z vojaškega stališča povsem zgrešeno. Zgolj iz občutka užaljene časti sem ukazal Spartancem, naj se pobijejo sami, preden jih doseže sovražnik. Sledili so mi le tisti, ki so hkrati z menoj reševali svojo osebno čast. Pomislite, ali sem se s svojim spoznanjem mogel vrniti v Sparto in še naprej ostati poveljnik? Drugi so se razbežali. Kasneje so jih Spartanci sami spravili s poti... Morda bi bili v prvi jezi tudi mene obtožili izdajstva... Bili so temeljiti, ni čudno, da Herodot ni našel prič...

HERODOT (živahno): Prič nisem našel, pač pa ljudi, ki so poznali priče. Ti so mi dali ključ za marsikatero odkritje... Toda moje zgodovinsko delo je bilo pod stalnim nadzorom državnih uradnikov. Nazadnje sem bil tudi jaz eden od stebrov atenske države... Šele na stara leta mi je resnica postala več vredna kot čast in osebno ugodje... Tedaj so me tudi že sumili, moja dela jim niso bila zadosti prepričljiva. Morda so celo opazili, da sem pustil v njih številna protislovja, ki bi jih mogli opaziti kasnejši zgodovinarji... Skratka: tla v Atenah so mi postajala vedno bolj vroča. Kot vam je znano, sem se bil na stara leta odselil v Italijo, misleč, da bom tam dokončal svoje spise. Hotel sem postaviti spomenik Spartancem, ki so resnično ljubili svojo domovino, a je bila njihova žrtev zaman. Zaman z zgodovinskega stališča... Žal me je prehitela smrt, to pot naravna...

VODNIK (obupano): Čemu ta burka? Zakaj skušate razvrednotiti in po-teptati v blato veliko zgodovinsko dejanje? Čemu sramotiti Atene? Spoštujte vsaj žive, ki se oplajajo ob vašem velikem vzgledu!

LEONIDA (zadržano): Vi sami dobro veste, da mrtvi bolj ogrožajo žive, kot se zdi na prvi pogled. Dejanja mrtvih obvezujejo, spominjajo in opominjajo žive, ki so se izneverili njihovim ciljem, njihovim žrtvam. Tudi mi, možje z zahoda, se vračamo zato... Vzgaljali so nas v požrtvovalnosti, v zatajevanju samega sebe. Kri smo prelili za naše učitelje, za naše cilje, za našo skupno stvar, svojo kri in potoke tuje... A kaj so naši voditelji napravili iz nas in iz naše Grčije? Svojo osebno usodo smo vam že pojasnili... Atene in Sparta pa sta po termopilski bitki dalje krvaveli v prestižnih bojih za oblast v Heladi. Končno sta obe prišli pod oblast Makedonije in kasneje Rima... Kaj niso že tedaj, ko so izdali nas, utrli poti zgodovini, ki se je končno tako poigrala z nami, da je našo nekoč slavno Grčijo preplaval perzijski, azijski duh, vera in čut za denar, ki sta se spočela v Aziji, čut za barantanje, trgovino in goljufijo, ki so Grke do konca spridile in jih vedno bolj ponižujejo pred drugimi narodi? Kaj niso Termopile prva postaja na dolgi poti, ki jo je morala prehoditi grška poštenost, da je iz nje nastalo to, kar imenujejo bizantinizem? Poti zgodovine res

ni mogoče določati v naprej. Toda mi smo v Termopilah krvaveli za drugačno Grčijo, kot je nastala po naši smrti!

HIDARNES (*mirno*): Možje Grki! Ne tarejo samo vas zgodovinske bolečine. Premalo poznate Azijo, da bi jo lahko razumeli. Pojdimo naprej, rad bi vam pokazal babilonski stolp in piramide pri Gizeh . . .

TRETJI TURIST (*polglasno*): Ni mi žal, da sem se odločil za to pot. Politične razprtije, ki že zaudarjajo po grobovih, so mi prekleto malo mar. Resnično vseh pa mi je balkanski čut za folkloro!

NIKO GRAFENAUER: TO, KAR ŽIVIŠ

Noč

Bližaš se po poti,
ki sega vate kot meč.
Mir te obkroža z vsem,
kar se v njem skriva,
kot nevidno spremstvo.
Senca, ki tiči v tebi,
zaslanja vsako tvojo misel.

Za tabo se neopazno kot poguba
pripravlja jesen,
ki bo prišla s prepričanjem
in z gromom na jeziku.
Tišina te poimenuje s tem,
kar si, in ne z imenom.

Svet opušča svoje obrise
in stopa iz sebe proti noči,
v odpirajoči se prostor groze.
Sama si na njegovem dnu,
prečrtana z očesom sove,
ki te zasleduje kot zrno resnice
v modrosti mrtvih.

Sprejem te,
obdan s svojimi običaji
kot z risi.
Ko me dosežeš,
je noč.

Srečanje

*V smrtni tišini sva kot dvoje omahljivih zubljev.
Noč se naju oprijema z nedoločljivimi nagibi.*

*Kličeš me brez moči,
odgovarjam ti z živo vodo.
Vsak s svoje strani se bližava polnoči.
V njej z naglim razcvetom sije
dvigajoča se glava snega.
Ozreš se čez ramo proti grozi,
ki te oblizuje.
Potem se me okleneš
z vsemi svojimi mislimi.*

*Najin dih v mrazu je kot prah,
kamor se povrneva.*

Vem

*Zagrinjajo te tihe misli,
kot bi se spuščal na zemljo večer.*

*Sama si po izgovorjenih besedah,
ki s svojim pomenom dosegaajo molk.
Nagibaš se nad temneče zemeljske stvaritve
kot nad podobo v vodnjaku.
Kriki se rokujejo z vetrom,
polnim poševne svetlobe,
ki se zbira za tabo.*

*Obdajaš se z zmerom novimi krogi samote,
dokler se v najožjem od njih
ne izpostaviš moji misli.*

*Vem te na pamet, ko stojim
zunaj obrazca, na robu zgodovine,
kjer me obletavajo hladne iskre tesnobe
in s temnim sunkom kot v uri škrtne resnica,
ki se ji človek nikdar ne približa.*

Na robu

Z nerazpredenim naročjem
sediš v pozlati ognja za sabo,
ki se potihno brati z mrtveci.
Nad tabo zunaj kot planinski orli
krožijo vrtinci snega.

Dom je uklenjen v težke verige zime,
ki strahuje svet kot z božjim bičem.
Iz uvelih gub tvojega oblačila
vstaja kot z žerjavice duh po rožmarinu.
Nagibaš glavo, ki je v mraku težka
kot klobčič zamolčanih misli.
Čakaš kot samostanska senca za vrati,
pričakujoč s prahom pokritih sporočil
od daleč.

Sneži na temno se razlegajoča prostranstva,
ki jih prikličesh iz spomina,
v njih se srečuješ z vsem,
kar te polepšuje, in potem
si o tem, vsa noč
pripoveduješ v mislih.

To, kar živiš

To, kar živiš
med mrakom in brezimnostjo,
so leta, obkrožena
z dihom mrtvih.
Kakor raztresen pramen
se približuje vsemu.
Drhtiš, kot da se je izpolnila prerokba,
ki si ujeta vanjo kot v skobec.

Pri večerni mizi,
v nezadržnem toku sveta,
spregovoriš z neustaljenim znamenjem
in z novo vsebino.

Počasi, kot da se dani,
v njej spoznam tvojo misel.
Z ognjem si očistim roko,
preden sežem po nadaljevanju.

Hiša

Hiša, ki v njej preišljaš,
ni tvoj dom.
Spomini te obstopajo,
kot da umiraš, z mrkim dostojanstvom.

Molk osvetljuje tvojo negibnost,
ki jo privzemaš po mrtvih.
Samota te načenja kot zeleni volk.

V tenki špranji dopuščene zavesti,
ki se kot svetel pramen zarisuje v mrak,
trepetajo vešče.

Ljubezen meče tvojo povečano podobo na steno.
Z ledeno mrzlim ključem stopim na prag.
Kličem kot z roba zlih slutenj v praznino.
Molk je tvoja beseda.

Utihnem,

a v meni se kot v pozni jeseni
obletavajo glasovi, že skoraj solze.

Hiša, ki v njej preišljaš,
je kot začetek vsega, kar odhaja.

Tu si

Svet se izpoveduje očesu z jezikom
vsega neizrečenega, kot bi se tiho približeval
hladni krivdi, ki mu je za začetek.
Zgodovina je,
do koder sega spomin.

Povem jo,
da pokažem pot v tej dolgi noči,
kjer stoji človek sam pod nebom,
kar živi.

Tu si,
za zmerom obkrožena
z omahljivim upanjem,
z grozečo črto časa, na begu
čez izdajalski oder svetlobe,
kjer se zdiš
kot hiteča senca.

Norec iz mesta D.

Leopold Suhodolčan

Nadaljevanje in konec

NAMESTNIK: Poseben vpliv imate nanj, gospod Oskar.

OSKAR: Ne uganjajte misticizma! Mi, ki smo po petinštiridesetem letu, smo samo manj sentimentalni, nič drugega.

ŠEF (*težko sope*): Ooo, fantje... Kaj mi odnašate top...? Odnašate ga...!?

NAMESTNIK: Pogledal bi k ljudem.

OSKAR: Prav... Vsakemu posebej razložite nalogo... Krenili bomo točno ob uri. Z očetom ali brez njega.

ŠEF: Nazaaaaaj! Nazaaaaaj!

OSKAR: So prišli ljudje iz tovarne?

NAMESTNIK: Prišli. Izbrali smo take, ki so med vojno služili v posebnih enotah.

OSKAR: Razporedite jih okrog hiše. Pazijo naj na vsak Krištofov premik.

NAMESTNIK: Brez skrbi, gospod. Franco in Solan sta še posebej zanesljiva.

ŠEF: Ukazal sem... Postavite top tja... kjer je bil... Ukazal sem...

OSKAR: Velja naj prvotni načrt.

NAMESTNIK: V redu... Na koncu Bethovnovce se razelimo v dve skupini.

ŠEF: ...kjer je bil top... tako... Pripravite se... Pozor...

NAMESTNIK: Poskusili bomo najprej s hladnim orožjem, da ne bomo dvignili preveč hrupa.

SEF: ... Pozor ... Ena ... Dve ... Tri ... Ogenj! Ogeeeenj! ... Ogenj ...
ogenj ... ogenj ... ogenj ...

Besede izzvene.

Premor.

MARGARETA: Krištof ... Zdi se mi, da so se ljudje na stopnicah premaknili.

KRIŠTOF: Slišim jih ... Stopi sem k oknu ... Pogledj!

MARGARETA: Vidim jih.

KRIŠTOF: Predolgo sva se pestovala v obupu.

Premor.

MARGARETA: Krištof ... Reci kaj.

KRIŠTOF: Mogoče bi ...

MARGARETA: Samo reci. Zaupam ti. Presodil boš prav.

KRIŠTOF: Dopovedovati ti moram, naj nekaj storim. To je slabo.

MARGARETA: Reci, Krištof.

KRIŠTOF: Mogoče bi ... Ah! ... Ali ima še sploh smisel? Mislim ...
Sploh smisel ... Če jim tudi preprečimo danes, ali jim bomo lahko preprečili jutri?

MARGARETA: Nisem te še videla takega ... In tudi danes nisi tak ...
Poznam te ... Vem. Skoro brezupno je. A vseeno poskusiva ... Veš.
Maloprej mi je prišla na misel prispodoba o ribi, ki jo je vrgel na suho ... V peščeni brezupnosti pa le še bije, bije z repom, ne vda se ...

KRIŠTOF (*osorno*): ... in potem doseže spet vodo ali pa tudi ne ... Ali pa tudi ne ...

Premor.

KRIŠTOF (*mirneje*): Margareta, stopi čisto k meni ... Oprosti ... Maloprej ...

MARGARETA: Glej. Saj še nosu ne povešam.

KRIŠTOF: Poslušaj ... (*Naglo.*) Mislil sem ... Najbrž še niso odkrili, da imamo v pritličju ob prizidku majhna vrata.

MARGARETA: Vem. Rabili so jih v zadnji vojni, da so hitreje prišli v zaklonišče. Potem jih nihče več ni uporabljal.

KRIŠTOF: Šla bi ti ...

MARGARETA: Jaz?!

KRIŠTOF: Da.

Premor.

MARGARETA: Prav ... Pojdem ...

KRIŠTOF: Da te ne bi opazili, bi jaz medtem ...

MARGARETA: Ni mi treba razlagati, Krištof ... Storila bom, kakor si odločil.

KRIŠTOF: Pohiti do prve policijske postaje ... In nato na kliniko ...

MARGARETA: Poskusila bom, Krištof ...

Premor.

KRIŠTOF: Margareta!

MARGARETA: Stisni mi še enkrat roko ... Potem bom mirna ...

Kot v daljavi otroška trobenta.

Premor.

Nenadoma: ropot, nagli koraki po stopnicah, vrata, šipe se zdrobe, ukazi.

NAMESTNIK: Gospod Oskar! Prídite brž! Solan! Franco!

OSKAR (*v sosednji sobi*): Kje ste?! Hej! Kaj počenjate?! Luč! Prekleta! Dajte luč!

Ropot, koraki.

NAMESTNIK: Tu sem! Sem!... Franco, pojdite k ljudem na vrt... Pazite, da ne boste zbujali pozornosti... Streljajte samo v skrajni sili.

Koraki na stopnicah se oddaljijo.

NAMESTNIK: Tukaj sem, gospod Oskar... V Krištofovi sobi. Tako bo spet luč... Tako...

OSKAR: Za vruga! Kaj je bilo pravzaprav?

NAMESTNIK: Pridite k oknu.

OSKAR: Hm... Kljub vsemu nisem mislil... Kako smešno... Otročje...

NAMESTNIK: Gospod Krištof je nenadoma ugasnil luč, nato si je privezal vrv za perilo in se začel spuščati skozi okno na tla...

OSKAR: Hm... Smešno... Trikrat smešno! Gledal je slab detektivski film.

NAMESTNIK: Naši ljudje imajo seveda povsod oči, precej so ga opazili... (*Smeje.*) Padel jim je v naročje kot zrela hruška...

OSKAR: Hahaha, kot zrela hruška...

NAMESTNIK: Vsak trenutek ga bodo pognali nazaj po stopnicah.

OSKAR: Pokazalo se je: Že kot otrok se ni nikoli igral z nami policajev in razbojnikov. Zaprl se je v sobo in igral na flavto... Ha, ha, ha, kot zrela hruška...

Premor.

KRISTOF: Oskar... Ugotavljam, da si v zadnjih trenutkih vidno zrasel še za eno glavo nad mano...

OSKAR: Ho, če misliš, da se poslavljam s tem, da sem ti prekrižal beg, se presneto motiš... Bil bi čisto navaden nič, če bi se postavljajal s tako piškavimi zmagami.

KRISTOF: Mogoče ta trenutek še ne moreva govoriti o zmagi.

OSKAR: Ti še nikoli nisi in tudi nikoli ne boš okusil sladkosti zmage.

KRISTOF: So še druge zmage.

OSKAR: Zmaga je ena sama. Ne poznam drugih.

KRISTOF: Tvoje priznanje pomeni zame upanje.

OSKAR: Kadar duhovičiš, te še bolj sovražim.

KRISTOF: In v znamenju tega sovraštva odhajaš z očetom?

OSKAR: Morebiti.

Koraki, vrata.

NAMESTNIK (*zaskrbljeno*): Gospod Oskar...

OSKAR: Je vse v redu?

NAMESTNIK: Ne vem, če je... Pregledali smo vso hišo. Tudi v klet in na podstrežje.

OSKAR: In?

NAMESTNIK: Gospe Margarete ni nikjer.

OSKAR: Kaj to pomeni?! Krištof?

KRIŠTOF: To pomeni ...

NAMESTNIK: Franco išče dalje ...

OSKAR (*zakriči*): Kaj stojite tu! Išcite! Morate jo najti, razumete.

Nagli koraki, vrata, premor.

OSKAR (*zadržano, besno*): Krištof ...

KRIŠTOF (*odsotno*): Ja ...?

OSKAR: Kaj to pomeni, sem te vprašal?

KRIŠTOF: To pomeni ... Margareta ... Nikoli se ni bala ... Vedno je bila pogumnejša od mene ...

Ropot, tresk vrat.

NAMESTNIK (*upehano*): Gospod Oskar ... Odkrili smo ...

OSKAR: Kje je Margareta?!

KRIŠTOF (*v strahu*): Margareto?!

NAMESTNIK: Odkrili smo ... odkrili smo vrata v pritličju ...

OSKAR: Prekleta! Že razumem ... Ozka vrata, ki so vodila v zaklonišče ... Uh!

NAMESTNIK: Gospod Oskar ...

OSKAR: Uh! Uh!

KRIŠTOF (*v samogovoru*): Margareta ... Pohiti ...

NAMESTNIK: Beg gospoda Krištofa skozi okno ni bil pravi beg ... Medtem ko je on ...

OSKAR (*divje*): Molčite! Ne razlagajte mi! Vi ... vi ... Uh! Potegnil nas je ... Prekleta ... Misliš, da slaviš svojo zmago, kaj ... Še ne ...! Še ne ...!

Gong.

Komaj razumljivi kriki šefa se za trenutek približajo in spet oddaljujejo: ... Krenimo ... Fantje ... Naprej! Čas je! Čas ... čas ... čas ... Premor.

OSKAR: Gospod namestnik, pojdite k očetu

NAMESTNIK: Prav.

OSKAR: Še prej opozorite naše ljudi. Na novo jih razporedite. Pripravljeni naj bodo na vse.

NAMESTNIK: Mogoče bi bilo bolje, če se umaknemo ... Dokler je še čas ...

OSKAR (*glasno*): Ne bomo se umikali!

NAMESTNIK: Prav. Tudi prav.

OSKAR: Pridem takoj. Čez pet minut bomo že na poti proti cilju. Ne bodo nas prehiteli.

NAMESTNIK: Pripravljeni bomo, gospod Oskar.

Koraki, premor.

Kot v daljavi otroška trobenta.

OSKAR (*slovesno besno*): Krištof ... Zdi se mi, da ti še nisi pripravljen ...

KRIŠTOF: Glej, Oskar ... Miren sem ... Še nikoli v življenju nisem bil tako miren ...

OSKAR: A jaz nočem, da bi končal mirno ... Nočem ... Zato naj krogla še nekaj trenutkov počaka ...

KRISTOF: Moj fant piska na trobento... Ostal bom miren...

Premor.

KRISTOF: Živela sva vsak za svoj svet... Dva svetova...

OSKAR: A slavila bova eno samo zmago...

Premor.

KRISTOF (*mirno*): Roke se ti tresejo, Oskar...

OSKAR: Na tri metre vseeno ne bodo zgrešile...

KRISTOF: Oskar... Morebiti te gledam kot poslednjega vojaka...

Koraki, vrata.

MIMI: Gospod... Robert se je prebudil...

OSKAR: Zgubite se!

MIMI: Gospod...

KRISTOF: Pojdite k njemu, Mimi... Potrebni mu boste...

MIMI: Razumem, gospod...

Otroška trobenta počasi izzveni.

Nenadoma: ropot, šefovi komaj razumljivi klici, koraki, streli, sirene avtomobilov, steklo, treskanje vrat.

OSKAR: Luč! Luč!

Koraki, jok otroka, streli, klici.

Tišina. Premor.

Avtomobili s sirenami se oddaljijo.

Premor.

KRISTOF: Margareta, daj mi roko...

MARGARETA: Odpeljali so jih. Oskar se je upiral do zadnjega.

KRISTOF: Očetu so morali obleči prisilni jopič. Na kliniki se bo umiril...

MARGARETA: Te hudo boli, Kristof?

KRISTOF: Samo oplazilo me je... Ko je ugasnila luč...

MARGARETA: Ne morem ti povedati, kako sem se bala zate...

KRISTOF: Pojdiva k Robertu...

Kot iz daljave se približa otroška trobenta.

T. S. ELIOT: IZ »ŠTIRIH KVARTETOV«

Burnt Norton

I

Cas sedanji in čas pretekli
sta oba morda navzoča v času prihodnjem
in čas prihodnji vsebovan v času preteklem.
Če ves čas je vedno navzoč
ves čas je neodrešljiv.

Kar mogoče je bilo je abstrakcija,
ki ostaja nenehna možnost
samo v svetu razglabljanja.

Kar mogoče je bilo in kar je bilo
vodi k istemu koncu, ki je zmeraj navzoč.
Koraki odmevajo v spominu
skoz prehod po katerem nismo krenili,
proti vratom ki jih nismo nikoli odprli
v vrt rož. Moje besede odmevajo
tako, v tvojem duhu.

Vendar čemú

vznemirjati prah na skodeli rožnih lističev
ne vem.

Drugi odmevi

napolnjujejo vrt. Jim bomo sledili?
Brž, je rekel ptič, najdite jih, najdite jih,
za vogalom. Skozi prva vrata,
v naš prvi svet, bomo sledili
goljufiji drozga? V naš prvi svet?
Tam so bili, čaščeni, nevidni,
stopajoč brez vtiskov, prek mrtvega listja,
v poletnem žaru, skoz trepetajoči zrak,

in ptič je klical, v odgovor
neslišni glasbi pritajeni v grmovju,
in nevidno zamegljeno oko je preletelo, zakaj rože
so imele videz cvetov, ki so opazovani.
Tam so bili kot naši gostje, hkrati gostitelji in pogoščeni.
Tako smo šli, tudi oni, vzorno razvrščeni,
skoz prazen drevored, v krog pušpanove žive meje,
da bi pogledali v izsušeni ribnik.
Suh je ribnik, suh beton, rjavo obrobljen,
in ribnik se je napolnil z vodo iz sončne luči,
in lotos se je vzdignil, mirno, mirno,
gladina se je bleščala iz srca luči,
in oni so bili za nami, odsevali so v ribniku.
Potem je šel mimo oblak, in ribnik je bil prazen.
Proč, je rekel ptič, zakaj listje je bilo polno otrok,
vznemirljivo pritajenih, zadržujočih smeh.
Proč, proč, proč, je rekel ptič: človeški rod
ne more vzdržati dosti resničnosti.
Čas pretekli in čas prihodnji
kar mogoče je bilo in kar je bilo
vodi k istemu koncu, ki je zmeraj navzoč.

II

Safiri in česen med blatom
zapacajo ležaje osi.
Žergoleća žica v krvi
poje pod trdovratno krasto
zdavnaj pozabljene vojne miri.
Ples vzdolž odvodnice
kroženje sokrvice
predvidena sta v poti zvezd
k poletju v deblu hitita
giblremo v gibljivem se vršičku
v luči na zamišljenem listu
poslušamo kako na vlažnih tleh
spod, merjasec in lovski pes sledita
kakor popred svojo sled
vendar pomirjena sredi zvezd.

V mirni točki krožečega sveta. Niti telo niti breztelesnost;
niti od niti proti; v mirni točki, tam je ples,
vendar niti zastoj niti gibanje. In ne recite temu stalnost,
kjer preteklo in prihodnje je združeno. Niti gibanje od niti
proti niti vzpon niti padec. Ko ne bi bilo točke, mirne točke,
ne bi bilo plesa, pa je samo ples.
Samo rečem lahko, t a m smo bili: a ne morem reči, kje.
In ne morem reči, kako dolgo, ker bi pomenilo postaviti to v čas.

Notranja prostost od praktične želje,
oproščenost dejanja in trpljenja, oproščenost notranje
in zunanje nuje, vendar obkrožena
z milostjo čuta, belo lučjo mirno in gibljivo,
E r h e b u n g brez gibanja, koncentracija
brez eliminacije, tako nov svet
kakor razjasnjeni stari, razumljena
v izpolnitvi njene delne ekstaze,
v razrešitvi njene delne groze.
Vendar vez preteklega in prihodnjega
vtkana v šibkost spremenljivega telesa
varuje človeštvo pred nebesi in prekletstvom,
ki ga telo ne more vzdržati.

Čas pretekli in čas prihodnji

dovoljujeta le malo zavesti.
Zavedati se ne pomeni biti v času
a samo v času lahko hip v vrtu rož,
hip v senčni uti ob pljuskju dežja,
hip v prepišni cerkvi ob dimastem zahodu
pomnimo; zapleten s preteklim in prihodnjim.
Samo s časom čas se zmaguje.

III

Tu je kraj nezadovoljstva
čas prej in čas potlej
v motni luči: niti dan
ki odseva obliko z jasnim mirom
spreminjajoč senco v minljivo lepoto
s počasnim obračanjem namigovaje trajnost
niti tema da bi očistila dušo

izpraznjujoč čutno s prikrajševanjem
odplakujoč z naklonjenosti časno.
Niti polnost niti praznina. Samo drget
prek napetih v čas ujetih obličij
pred raztresenostjo raztresenih z raztresenostjo
z mnogo izmišljotin pa votlim pomenom
nabuhla brezbržnost brez vsake koncentracije
ljudje in papirčki, v vrtincu mrzlega vetra
ki piha pred časom in za njim,
vetra ki ga nezdrava pljuča vdihavajo in izdihavajo
čas prej in čas potlej.
Bljuvanje bolnih duš
na zbledelem zraku, otopelost
ki jo žene veter ko pometa mračne londonske griče,
Hampstead in Clerkenwell, Campden in Putney,
Highgate, Primrose in Ludgate. Ni tukaj
ni tukaj tema, v tem drhtečem svetu.

Spusti se niže, spusti samo
v svet nenehne samote,
svet ne svet, a tisti ki ni svet,
notranja tema, izguba
in pomanjkanje vsake lastnine,
izsušitev sveta čutov,
izpraznitev sveta domišljije,
nedejavnost sveta duha;
to je ena pot, in druga
je ista, ne gibanje
ampak vzdržanost od gibanja; medtem ko se svet giblje
pohlepno, po svojih makadamskih poteh
časa preteklega in časa prihodnjega.

IV

Čas in zvon sta pokopala dan,
črni oblak odnaša sonce stran.
Se bo obrnila sončnica k nam, se bo srobot
upognil dol k nam; se veja bršljana
oprijela in obdržala?

Premrli

prsti tise uvili lok

dol nad nas? Potem ko je vodomčeva perut
odgovorila z lučjo luči, in onemela, umiruje luč
v mirni točki sveta, ki kroži krog.

V

Besede se gibljejo, glasba se giblje
samo v času; a tisto, kar samó živi,
lahko samó umre. Besede, po govoru, dosepejo
v molk. Samo s pomočjo oblike, razvrstitve,
lahko besede in glasba dosežejo
mir, kot se kitajski vrč še zmeraj
nenehno giblje v svoji nepremičnosti.
Ne mir gosli, medtem ko nota traja,
ne samo to, ampak sožitje

ali, denimo, da konec pride pred začetkom,
in sta konec in začetek bila že zmeraj
pred začetkom in za koncem.

In vse je zmeraj zdaj. Besede se napro,
razpokajo in včasih stro, pod bremenom,
pod pritiskom, spotaknejo se, klecnejo, poginejo,
strohne od netočnosti, nočejo obstati,
nočejo mirovati. Vreščeči glasovi
zmerjanja, zasmeha ali zgolj blebetanja
jih zmeraj naskakujejo. V puščavi Besedo
najbolj napadajo glasovi skušnjave,
jokajoča senca v pogrebem plasu,
glasna tožba neutolažljive himere.

Detajl razvrstitve je gibanje,
kot v prispodobi desetih stopnic.

Želja sama je gibanje

ne v sebi zaželeno;

ljubezen je sama negibna,

samo vzrok in konec gibanja,

brez časa in brez želja

razen z vidika časa

ujeta v obliko omejitve
med nebivanjem in bivanjem.
Nenadoma v sončnem žarku
še ko se vzdiguje prah
raste pritajen smeh
otrok v listju
brž, zdaj, tukaj, zdaj, zmeraj —
smešen je pusti žalostni čas
ki se razteza prej in potlej.

Prevedel Venó Taufer

Zweigova študija o Balzacu

Janez Gradišnik

(Jezikovni pretres prevoda)

I

V eni svojih prvih števil, četrta, so »Problemi« objavili nekakšen simpozij o vlogi kritike v kulturnem življenju. V kratkem zapisu Gitice Jakopinove smo brali (na str. 290) tudi naslednji stavek: »Prevodov, še manj pa prevodne politike, tako nihče ne ocenjuje, razen če kakšen samozvani 'idealni' prevajalec preišče in pretiplje delo katerega izmed svojih kolegov in naposled strokovnjaško popravi krajšo ali daljšo vrsto spornih izrazov, ki pa so v tej novi verziji morda še prav tako kočljivi, kakor so bili v prejšnji.« Iz avtoričinih besed je razbrati dvoje: z ene strani željo, da bi v naših listih lahko brala kritične pretrese (svojih in drugih) prevodov, z druge strani pa odpor do tega, da bi se za samozvanega kritika postavil kak (prevajavski) »kolega«, češ, da bi njegovi očitki ne bili dosti več kot izraz poklicne nevoščljivosti in morda tudi privoščljivosti, pa naj bi se kritik tega zavedal ali ne. Vsekakor da si od take kritike ni obetati koristi.

Naključje je hotelo, da sem šele pred nedavnim dobil v roke Balzacov življenjepis iz peresa Stefana Zweiga, ki ga je (1963) v prevodu Gitice Jakopinove izdala Cankarjeva založba. Začel sem ga brati in si delati zapiske, počasi so se mi nabirali, dokler se mi ni roka ustavila, ker sem se domislil zgoraj navedenih misli. Mar mi te misli — glede na to, da sem tudi sam prevajavec — ne prepovedujejo, da bi se kritično lotil

prevoda, ki me ni vsestransko zadovoljil? No, vsemu spredaj povedanemu nakljub bom vendarle poskusil oceniti prevod navedenega življenjepisa, bravci pa naj presodijo, koliko je ocena objektivna.

Dobro se zavedam, da je trenutek za take kritične pretrese prav malo primeren. Javne razprave zadnjih nekaj let so nam namreč jasno pokazale, da imamo danes o slovenščini skoraj toliko mnenj, kolikor je ljudi, ki se živo zanimajo za materinščino in pišejo o njej. Nimamo ne človeka ne knjige, ki bi ju javnost ali pa vsaj njen precejšen del priznavala za neomajno avtoriteto; kar je enemu všeč, to drugi zametuje, kar ta obsoja, je onemu povsem sprejemljivo. Vsa razpravljanja o kriterijih za določanje, kaj je »pravilno« v slovenščini, so nas naučila samo tega, da je takih kriterijev veliko, veljave pa imajo prav malo, ker si medsebojno spodnašajo tla. Nadalje: naglemu razvoju knjižne in govornje slovenščine se moramo sproti prilagajati vsi po vrsti, vendar delamo to zelo različno: ta se bo ustavil že po nekaj korakih, drugim tudi kilometer ali dva ne bosta preveč. Zbegani smo vpričo novosti, ki nam vsak čas vdirajo v jezik, ker ne vemo, kako naj jih presojava: ali jih kaže v imenu starih, utrjenih vrednot odkloniti, ali pa jih je treba kot izraz neogibnega napredka sprejeti z odprtimi rokami? Lahko bi stali na dosti trdnejših tleh, ko bi bil že izšel napovedani slovar slovenskega knjižnega jezika, saj bo ta razčistil veliko vprašanj in pregnal obilo dvomov. Žal pa se to prepotrebno delo komaj kaže na obzorju.

Pomislekov take vrste bi se dalo seveda navesti še nekaj. Mislim pa, da nas vsi skupaj le ne morejo in ne smejo odvrniti od nalog, ki se nam zastavljajo »tukaj in zdaj«. O jeziku je vendarle treba premišljati in pisati — in dokler si nismo edini, dokler se naši kriteriji niso zblížali, dokler nimamo bolj ali manj enotnih meril, se moramo držati pač vsak svojih. Zaželeni enotnosti se ne bomo približali z molkom, temveč s tem, da bomo zastopali in utemeljevali vsak svoje poglede, ob njihovi konfrontaciji pa bomo gotovo naredili tudi kak korak naprej po zastavljeni poti. V tem občutku sem torej sklenil vendarle vztrajati ob nehvaležni nalogi, ki sem si jo zadal.

II

Ne more biti dvoma, da je bilo prevajanje Zweigovega »Balzaca« zahtevno in težavno delo. Življenjepis je zadnje delo velikega esejista, ki se je z Balzacom ukvarjal skoraj vse življenje, napisal o njem že nekaj manjših tekstov, zadnjih deset let svojega življenja pa pripravljaj tega »velikega Balzaca«, s katerim je hotel, tako pravi izdajatelj dela, Richard Friedenthal, »podati vsoto svoje pisateljske izkušnosti in svojega poznanja življenja«. Zweigu žal ni bilo usojeno, da bi bil delu dal dokončno obliko, vendar je naredil toliko, da je mogel Friedenthal življenjepis izdati brez bistvenih korektur, le zadnja poglavja je moral preoblikovati iz grobega osnutka. Gotovo pa bi bil veliki stilist Zweig sam popravil še marsikaj in predvsem izgladil razna mesta, ki se jim v sedanji verziji pozna, da še niso dobila svoje dokončne oblike, ko je smrt pisatelju iztr-

gala pero iz rok. Že tako težavni tekst je spričo teh okoliščin postal še težavnejši in prevajavka je stala pred zelo zahtevno nalogo. Besedilu, ki prevajavcu skoraj nikjer ne daje oddiha, je bila gotovo kos tako, kot bi mu bil kos le malokateri med slovenskimi prevajavci. Ob natančnejšem pregledu pa se je vendarle pokazala vrsta slabosti in pomanjkljivosti. Morda bi jih niti ne bilo vredno navajati, ko bi njihov spisek ne zajemal večjega dela tistega, kar nas lahko moti v veliki večini današnjega slovenskega pisanja. Če torej navajamo te »lepotne napake«, tega ne delamo zato, da bi zmanjševali zaslugo prevajavke. S svojimi zgledi bi hoteli pokazati tipičnost teh napak (če jim smemo tako reči), pokazati, kako »nalezljive« so za čudo nekatere šibkosti, da se vtihotapljujejo na pero tudi ljudem, ki bi se jih po vsej verjetnosti ogibali, ko bi se jih zavedali.

Kakor utegne biti naštevavanje napačnih (ali pa vsaj spornih) mest nemikavno in včasih kar utrudljivo, se mu vendar ne moremo ogniti. Začnimo torej s preprostimi rečmi, z besedami, ki jih Slovenski pravopis prepoveduje — človeku gre ta glagol kar težko s peresa, tako je že zgubil veljavo! — ali vsaj odsvetuje. Od tistih, ki so v SP zaznamovane s krožcem — in to pomeni, da za knjižno rabo niso dovoljene — je v prevodu najti naslednje: še po tolikih letih (13, 211; drugod pravilno, recimo 146; po toliko urah); »razmak« namesto »razmik«, 141 in drugod; »vsake toliko časa« 79, 108; »izbor« v napačni rabi namesto »izbira« — »Tiskarna je tiskala čisto brez izbora,« 83, »soba kar se da nenavadnega izbora,« 240; »veren« namesto »zvest« — »ta verna podoba njega samega,« 86; »odvijati« namesto »razvijati« ali »potekati« — »za trike, ki se odvijajo« — 89; »katere dogajanje se je odvijalo,« 98; »Sleherna funkcija se je pri njem odvijala,« 117; »iztrošiti« namesto »izžrpati« — »Ne iztroši se tako prekmalu,« 128; »Celo najmočnejši si iztroši (sic!) moč,« 250; »izložbeni komad«, 241; »jadikujemo,« 340.

Kadar se je sestavljavcem SP kaka beseda ali zveza zdela nepotrebna, nelepa ipd., so ji dali puščico → in ji kot nadomestilo dodali »domač ali boljši izraz«. Seveda se bo njihovemu mnenju večkrat kdo upiral, ta tukaj, drugi tam; na splošno pa bo menda le veljalo, naj se teh priporočil držijo vsaj avtorji in prevajavci leposlovnih in podobno kvalitetnih del. V našem prevodu motijo recimo: »hasek« — »pač čisto brez haska,« 88; »vežbati« — »vežbal« 91, »izvežbani« 211; »bodriti« 92; »vlagati napore« ipd.: »če vsa voljo vloži v delo,« 96; »V nobeno stvar ni Balzac vložil več truda,« 147; »blesteti« — »blesteč« 99 in drugod; »razmotrivati« — »političnih razmotrivanj,« 103; »kleveta« — »še sto drugih klevet,« 118; »podvig« — »poseben podvig,« 129; »žeti uspeh« — »Enako malo uspeha je požel,« 136; »plamteti« — »plamti« 143, drugod tudi prav »plameni«; »neprodušno« 168; »utvare« 173; »poln« v pomenu »cel« — »enem edinem polnem dnevu sreče,« 208; »še pet polnih delovnih let,« 377.

V nasprotju s pravnimi slovniškimi ali pisnimi oblikami so še izrazi: »drobnarija« namesto »drobnjarija« — 82, 372, prvi zgled celó v množini: »še kup cenениh drobnarij«; res pravimo o kom, da »striže z ušesi«, ampak zato še ni mogoče reči »ki ga bo poslušal s pristrizenimi ušesi«, 99; »da bi koga prevaril,« 118, namesto »prevaral«, če ni morda tiskovna

napaka; ne pravimo »garnizone«, 123, temveč kvečjemu »garnizije«; »vzdržavali«, 146, namesto »vzdrževali« je morda tudi tiskovna; seveda pišemo »sto dvajset« in ne »stodvajset«, 166, 167; med tiskovne pomote bi skorajda prišel tudi »podtempljane čevlje«, 170, namesto »potempljanih«; če pravimo »prikrivavec«, bo ženska oblika »prikrivavka«, ne neprijetno zveneča »prikrivačka«, 201, čeprav je izraz pejorativen; morda je korektorsko oko spregledalo tudi spodrslijaj »se ji noben ni zdel manj sumljiv«, 202, namesto »nobeden«; »izišlih«, 218, namesto »izšlih«; ker pišemo »pogodu«, je narobe »moje delo ni po godu«, 232; ne vem, čemu bi nam bila potrebna oblika »varčljiv«, 357, ob navadnem »varčen«; »mrščil lase«, 116, bo menda tiskovna namesto »mršil«, in podobno morda »brez kakršnega pomočnika«, 153, tu se je verjetno izgubil »koli«; fraza »vrata poleg vrat« — »je z njim stanovala vrata poleg vrat«, 268, in podobno 321, je malo posrečena novost v zvezah, kjer bi se lahko reklo »v sosednji sobi« ali podobno; čudno se bere skrajšana in moška oblika »Eremitaž« za Eremitažo, in ne razumem, zakaj je »ein Fall in den Mahlstrom« podano kot »padec v Malstroen«, 349 — komu pa ta izraz kaj pove?

V rabi preteklega pogojnika, tega pastorka novodobnega slovenskega pisanja, je prevajavka nedosledna: včasih ga rabi, včasih ne. Tako recimo: »... in če bi se mu bila nudila prilika, bi prav tako lahko postal trgovec...« 75 — v prvem stavku je pret. pogojnik uporabljen, v drugem ne; kdaj drugič je zamenjan s sedanjim pogojnikom, recimo: »Ne da bi se (bil) česa naučil iz svojih dotedanjih izkušenj, je ponovil prejšnjo taktiko,« 85; »In tedaj... bi (bil) moral še Balzac napraviti bilanco,« 88; »Ko bi mu bilo samo do uspeha, ... bi (bil) moral svoje bralce samo dalje krmiti...« 179; kdaj drugič pa beremo pravilno obliko: »... če Balzac... ne bi bil doživel teh razočaranj,« 90. Spet narobe je »Ko bi vi videli,« 203, za »gesehen hätten«.

Podobno negotovost je pri prevajavki opaziti pri rabi nikalnega roditelja. Seveda je katerikoli težko razločiti, ali gre za tiskovno pomoto, za površnost ali za zavestno rabo. Navedimo nekaj različnih zgledov, ki bi jih podpisani zapisal drugače (namenoma izražam to misel v tako subjektivni obliki, ker se zavedam, da pri tej rabi danes tudi dobri pisatelji večkrat omahujejo, in da se še nismo dokopali do jasnih in dovolj utemeljenih pravil): »Balzacu ni bilo težko najti tiskarne...«, 80 — tu bi uporabil tožilnik; narobe seveda v primeru: »To tesno zavetje, ki ga je Balzac vgradil..., mu nikakor ne moremo pripisati...«, 82, vendar gre tu verjetno za lapsus; podoben je zgled na str. 99: »... pa še to razkošje vožnje s poštno kočijo si ni mogel privoščiti čisto do cilja,«; »kakor da ni že svojim delom osvojil svet in potomce...« 134 — pač »sveta in potomcev«; »Ni ji divje koval maščevanje...« 178 — namesto »maščevanja«; »Ženo, za katero je vedel..., sploh ni poskušal tolažiti,« 327 — tu bi menda vsakdo zapisal roditelj.

V naslednjo skupino bi uvrstil še razna okorno, čudno ali neustrezno prevedena mesta. Recimo: »Zadnji konec poti je moral iz varčevalnih razlogov prekrevsati,« 99 — »varčevalni razlogi« so nemogoči, in tudi glagol »prekrevsati« neustrezen; novost je menda raba »po zbitosti pri-

povedi,« 105, za »strnjeno« pripoved, in ne vem, ali jo bo kdo sprejel; »posebno na svojih začetkih,« 106 — menda »ob začetkih« ali tudi »v«; »da si čuvam obleko,« 107, bo rekel malokdo namesto »da si varujem...«; »sam se je omamljal na svoji moči,« 117 — spet bi rekli namesto »na-rajši »ob«; ne vem zakaj se prevajavki zdi izraz »odtlej« premalo; tako da piše po nepotrebnem razširjeno zvezo »odtlej dalje«: »... odtlej dalje je bil na razpolago le še svojemu delu,« 119, podobno tudi 186, ali pa 223: »In če bi se morala od danes dalje ločiti...« — tu bi bilo treba reči sploh drugače: »z današnjim dnem ločiti«. Podobno tавтоloško je »se je naglo umaknila nazaj, ko je Balzac silil,« 223. Težko da bi kdo premišljeno zapisal stavek »Počasi se je naučil spregledati boljšo družbo,« 340. Obliko »svojo ‚Sah-novelo‘«, 421 je prevajavka verjetno zapisala le zato, ker si ni bila na jasnem, ali gre za »šahovsko novelo« ali »novelo o šahu«. Ne moremo biti zadovoljni z »možgansko komoro,« 345, za Gehirnkammer, ali z zvezo »snobističnih modrih nogavic,« 137, in podobno 158, saj je s tem le dobesedno preveden francoski izraz »bas-bleu«, ki v slovenščini nič ne pove. Glede na to, da je amour beseda moškega spola, se čudno bere »takšno ‚amour plébéien‘«, 173, vendar bi se tu dalo vsaj razpravljati, kaj je boljše. Namesto »lik romana« pa gotovo ne bomo uporabljali dvo-umnega »romanski lik«, 201.

Nekaj je tudi stavkov, kjer je prevajavka na koncu kratko malo pozabila, kako jih je začela, tako da so nastale takele imenitne zveze: »Še cela vrsta nežnih prijateljic, katerim vemo ime, so po sprva anonimnih pismih prišle...« 193; »...vkljub nezaupanju do nekaterih pisem...«, v katerih me prijateljci nenehno utrujejo...« 203 — kajpada gre za nezaupanje, torej »v katerem«; »V teh svojih poslednjih romanih se je Balzac posrečil tak realizem...« 377.

Poglavitni preskusni kamen za veljavo prevoda pa je mogoče njegova odpornost do napak, ki so trenutno »v zraku«, in ohlapnih zvez, ki so »v modi«. Poglejmo naš prevod v tej luči!

Besednemu redu povečini ni kaj očitati, najde pa se tudi kak stavek, ki bi ga bilo treba čisto iz »logičnih razlogov« preobrniti in premetati. Gotovo je slabo: »Dandanes je treba tako prikazati velike nauke, ki nam govori iz odprte knjige zgodovine, da so splošno razumljivi.« 97. Bolje: »Velike nauke, ki nam govori iz odprte knjige zgodovine, je treba dandanes prikazati tako, da so splošno razumljivi.« — Ali pa: »Prvič je odkril, da nakloni prav tisti drobni... detajl velikemu romanu prepričljivo živost, ne pa površne, ... na videz plastične poteze,« 98. Bolje: Prvič je odkril, da nakloni velikemu romanu prepričljivo živost prav tisti drobni detajl, ne pa...« itn.

Danes je zelo pogostna napačna prestava subjekta iz začetnega odvisnika v drugi, glavni stavek. Taki zgledi so v našem prevodu zelo redki: »Ko je imel sto frankov mesečno, je Balzac vsak frank sedemkrat obrnil,« 95. Prav seveda: »Ko je Balzac imel...« Podobno še: »Že ko je prvič prestopil ta prag, je Balzac spoznal...« 240.

Napačna raba oziralnika: tukaj prav tako zelo redka, kvečjemu v prikriti obliki »... je odvršal nazaj v Pariz, kamor je prispel teden dni poz-

neje,« 242. Tu bi bilo nedvomno prav »... je odvršal nazaj v Pariz in teden dni pozneje prispel tja.«

Napačna raba predlogov »iznad, izpod,« ipd.: nekaj takih napak je žal tudi v naši knjigi: »... že se je možaku zazdelo izpod časti,« 10; »Ni mu bilo izpod časti...«, 33 — obakrat prav »pod častjo«; »Zdaj je iznad vsakega spora...« 406 — ta zveza je sploh zanič, vsekakor pa ni prav »iznad spora«.

Napačno rabljeni členek »koli« (kdaj koli ipd.): te rabe v knjigi ni opaziti, nasprotno, pravilno je zapisano »lepša kot kdaj prej,« 349, ko se je kar ponujal napačni »lepša kot kdaj koli«.

Nesrečni »za razliko«, ki je skoraj že povsem izrinil slovensko zvezo »v nasprotju z...« se je tu zapisal menda samo enkrat: »za razliko od poprejšnjih esejev,« 419, zato pa je lepo podan stavek na str. 268: »... tudi ona, drugače kot njena daljna tekmica...«

Zadnji čas je marsikje opaziti tudi močno omahovanje v rabi določnih in nedoločnih pridevniških oblik. Nekaj ga je videti tudi v naši knjigi: »... ta njegov poseben nos,« 92 — prav »posebni«; dobro je na str. 96: »Ta svoj trdni namen...« Med tiskovne pomote je treba morda prišteti: »da je živel neki borec... kot upokojeni general...« 98/99 — prav »upokojen«. Podobno tudi »Ostal je nepoboljšljivi špekulant,« 383, ali »... da predstavlja vredni konec njegovega življenjskega dela,« 423, obakrat z določno obliko namesto nedoločne. Zadnji stavek bi bil kajpada boljši v obliki »da se s tem primerno končuje njegovo...«

Tudi »modne besede« kot recimo »proizvajati, posredovati, potrošnja« so se prevajavki nekajkrat vsilile na pero v škodo prevodu, tako: »proizvajanje kolportážnega blaga,« 73 — zakaj ne »izdelovanje?«; »za neki proces v proizvodnji papirja,« 86; »ki vidijo samo končni proizvod,« 150 — ko je beseda o spisih; »Vendar natisnjeni tekst... ne more posredovati dejstev z isto neposredno nazornostjo kakor čuti,« 98 — ni dvoma, ker jih »posreduje«, niso »neposredni!«; »ostal peku dolžan enomesečno potrošnjo kruha,« 227/8 — nič ne bi rekel, če bi bil tak stavek zapisan v naših časnikih, saj tam kar vrvi od same »potrošnje« in »potrošnikov«; »za primer, da bi ji kdo posredoval kakšno obremenjevalno dejstvo zoper njega...« 233 — zakaj neki ne »sporočil« namesto »posredoval«... »kaj bremenilnega?«

Kako se je tedaj obnesel naš preskus? Rekel bi, da izid ni najslabši, pa tudi ne najboljši.

Neko čisto posebno rabo je prevajavka vpeljala za prislov »pač« v zvezi s »pa«, torej za tisto, o čemer SP pravi, da »zatrjuje nasprotno nikalnici«, kot recimo »ne oče, pač pa mati«. Opredelevitev je očitno pomanjkljiva, saj bi se z njo ujemali tudi naslednji zgledi iz naše knjige, čeprav jih čutimo kot napačne: »... to stanovanje ni bilo samo tik za voglom njenega bivališča, pač pa je bilo tudi sicer nadvse sprejemljivo,« 93; »to pot ne več za borne honorarje, pač pa za veliko zmago,« 95; »Ni še potoval z lastno kočijo; pač pa je prav skromno opravljen mlad mož zlezal,« 99; »... se Balzac ni vrnil na svojo Elbo, pač pa se je spustil v svoj naslednji Waterloo,« 85; »... kadar je delal, zanj ni bilo ne dneva ne noči,

pač pa se po deset ur ni ganil z mesta...« 117; »Odločilno ni okolje, pač pa dinamika...« 183. Takih in podobnih zgledov bi lahko našli v knjigi še nešteto.

Problemček, ki se tu zastavlja, je zanimiv, ker bi nam, če bi ga razrešili, morda pripomogel k boljši opredelitvi, kot je zgornja iz SP. Vendar se ga bo treba lotiti kdaj drugič, tu bi rekli samo to, da vidimo v teh stavkih dva tipa. Pri enem je »pač pa« uporabljen namesto »temveč« ali česa podobnega, pri drugem pa je sploh odveč in so stavki najboljše, če »pač pa« kratko malo izpustimo. Poskusimo povedati gornje stavke drugače »... to stanovanje ni bilo samo tik za voglom njenega bivališča, bilo je tudi sicer nadvse sprejemljivo,«; »to pot ne več za borne honorarje, temveč za veliko zmago,«; »Ni še potoval z lastno kočijo, prav skromno opravljen mlad mož je zlezal...«; »... se Balzac ni vrnil na svojo Elbo, spustil se je v svoj naslednji Waterloo,«; »kadar je delal, zanj ni bilo ne dneva ne noči, po deset ur se ni ganil z mesta,«; »odločilno ni okolje, temveč dinamika.«

Da mora biti tiskovnih pomot v knjigi precej, kažejo že ugibanja v naših doslejšnjih odstavkih. In res jih ni malo, nekatere so brezpomembne, nekatere tudi malo nerodne in osupljive, recimo tiste v francoskih besedah: »Valérieja,« 115, namesto »Valéryja«, v »Tuillerijah«, 122, namesto »Tuilerijah«, »relations«, 179, namesto »relations«, ali »Un Drama au Bord de la Mer«, 230, namesto »Un Drame...«. Beseda »correspondance« je dvakrat narobe zapisana kot »correspondence«, vendar ima tako že Zweig. Med domačimi je najhujša na str. 211, ko je ena vrsta natisnjena dvakrat, neka druga pa zato seveda manjka. Na str. 348 so nastali iz »potnih« »poštni« stroški, in najbrž je treba med tiskovne pomote prišteti tudi stavek na strani 366, ki se glasi nesmiselno »kajti to ne stane dvesto do tristo tisoč frankov...« Pogled v izvirnik je pokazal, da bi se stavek pravilno glasil »Kaj to ne stane dvesto tisoč...« (»celih« je brez podlage v izvirniku).

III

Preostaja nam samo še primerjava z izvirnikom. Spočetka sem gledal v nemško izdajo samo tam, kjer sem podvomil o pravilnosti kakega stavka. Kot spodrseljaj se je recimo pokazal stavek »... potegnil iz senc, za katerimi se je moral skrivati (Fouché),« 101 — izvirnik nima »musste«, temveč »zu verbergen wusste«, torej »se je znal skrivati«. Na str. 124 »v zavihanih rokavih« — to naj bi bilo »in Hemdsärmeln«, pravilno torej »brez suk-njiča«. Okorno zvezo »kajti bila je (mizica) edini zaupnik njegove slasti...«, 142, razumemo, ko vidimo v izvirniku moško obliko »der Tisch ist der einzige Vertraute« — sicer bi bilo gotovo rečeno »edina zaupnica«. Na strani 139 prevoda beremo, da je Balzac v dvajsetih letih napisal 74 romanov, na strani 149 pa jih je v dvajsetih letih 84 — izvirnik ima oba-krat 74. Fraze »mit tierischem Ernst« menda ne bomo prevajali kot »s kakšno živinsko resnobo«, 255, in »fantastično«, 257, je spodrseljaj ali tiskovna pomota namesto »fanatično«. Nisem vedel, kam bi s »tako ime-

novanimi zadevščinami«, 357, dokler nisem v izvirniku videl, da so to »Gelegenheiten«, torej »priložnosti« ali »priložnostni nakupi«. Za »Unter-treibung« bi menda zadostovalo »zmanjševanje« namesto »narobe pre-tiravanja«, 423.

Napačna se mi je zdela tudi trditev, da naj bi Bouteronova kritična izdaja Balzacovih spisov izhajala pri Conardu v Parizu od leta 1912 (!) in da naj bi bilo izšlo doslej 38 zvezkov, kot je zapisano na strani 417. Na strani 422 beremo, da je Zweig imel Bouteronovo kritično izdaj zbranih del — tako tudi v nemškem izvirniku. Glede na to, da je le-ta izšel leta 1946, bi bilo morda le vredno pozvedeti, za koliko zvezkov se je od tedaj pomnožila kritična izdaja, če res že izhaja pol stoletja.

Seveda ni kazalo primerjati z izvirnikom celotnega prevoda. Primerjal sem pa celotno deseto poglavje — »Balzac odkrije svojo skrivnost« — in v naslednjem mislim podati rezultate te primerjave. Seveda bo ta pregled precej puščoben in resnično zanimiv kvečjemu za tiste, ki znajo nemški, vendar se mu menda ne moremo ogniti, če hočemo prevod vse-stransko pretesti.

Predvsem je treba povedati, da je Zweigovo delo napisano skoraj v celoti v sedanjiku, torej načinu, ki daje pripovedovanju večjo drama-tičnost in razgibanost, čeprav mu z druge strani zato grozi enoličnost. Zweig je ta način veliko uporabljal tudi v svojih prejšnjih delih, v tem, ki ga obravnavamo, pa morda še močnejše kot kdaj prej. Prevajavki ta način očitno ni bil všeč, zakaj pripovedovanje je postavila v preteklost. Vprašanje je, ali in koliko je slovenska verzija s tem pridobila, vsekakor pa je to tako globok poseg v strukturo avtorjevega sloga, da bi si jaz za svojo osebo močno pomišljal, preden bi se odločil zanj.

V pregledanem poglavju je nemalo mest, kjer se prevod bolj ali manj oddaljuje od izvirnika. Navajal jih bom tako, da bom vsekakor najprej podal stran v prevodu in stran v izvirniku, nove številke pa tedaj, ko se bo ena ali druga stran spremenila. Nepotrebno bom iz stavkov izpuščal, da se navajanje ne razvleče preveč.

178/222. »Seveda je Mme de Castries... nedvomno prizadela...« Izvirni kima samo »Zweifellos hat Mme de Castries...«, beseda zweifellos je torej prevedena dvakrat, kot »seveda« in kot »nedvomno«.

179/223. Da ni bil Balzac nikoli »bolj poln življenjske moči« je slabo za »mehr lebensbejahend-; morda bi ustrezalo »bolj obrnjen k življenju« ali kaj takega. Naslednja dva stavka — v prevodu spojena v enega — sta prevedena površno in svojevoljno. Izvirnik pravi: »Dafür zeugen seine Werke besser als seine Worte und Briefe. Was er allein in dem Zeitraum der nächsten drei Jahre schafft, würde als ein Lebenswerk genügen und ihn zum ersten Künstler seiner Zeit machen.« V prevodu beremo: »O tem pričajo njegova dela bolje kakor vse njegove besede in vsa njegova pisma; že tisto, kar je ustvaril samo v časovnem razdobju naslednjih let, bi zadoščalo za življenjsko delo in ga proslavilo za pravega umetnika njegovega časa.« Čemu je bilo treba dodajati »vse« in »vsa« v prvem stavku? V drugem je izpuščena bistvena beseda »treh«, »machen«, narediti, pa pre-

vedeno s »proslaviti«. Če upoštevamo še nekaj manjših odmikov, bi se mesto v zvestem prevodu glasilo: »O tem pričajo njegova dela bolje kot njegove besede in pisma. Samo to, kar je ustvaril v razdobju naslednjih treh let, bi zadostovalo za življenjsko delo in ga naredilo za pravega umetnika njegovega časa.«

In še naslednji stavek: izvirnik pravi »... daß er all dies nur als Anfang und Vorarbeit betrachtet zu seiner eigentlichen Aufgabe...«, in to naj bi bilo »... da je imel vse dotlej ustvarjeno samo za začetek, le pripravljajno delo za njegovo nalogo...« »Vse dotlej ustvarjeno« je, ko smo že pri nemščini, »aus der Luft gegriffen«, ker izvirnik ne pravi nič takega, in neroden spodrseljaj je »za njegovo delo«, saj bi moralo biti »za svoje delo«. Že dosedanja primerjava kaže, da prevajavka kdove zakaj rada vrva razne dodatke, in to bomo videli še večkrat.

Kot stilističen spodrseljaj s te strani omenimo še nemogoči stavek: »Kot romanopisec poklicen pretiravec in stopnjavec je skušal iz slehernega srečanja izvleči kar največ možnosti.« Tu je prevajavko zapeljal izvirnik: »Als Romanschreiber Übertreiber, Steigerer von Beruf, sucht er aus jeder Begegnung...« Taka raba je izrazito neslovenska, zato bi bilo treba stavek prevesti recimo takole: »Ker je bil (Balzac) kot romanopisec poklicen pretiravec in stopnjavec, je skušal...«

180/224. Okorno je povedano »da v sebi zajema neki cel svet«, saj bo težko kdo v tem ujel pomen nemškega stavka »daß es eine ganze Welt in sich schließt«. Priznam, da v slovenščini nimamo ustrezne oblike za to, vendar bi se še zmeraj prej odločil za preprosto, »da v sebi zajema cel svet«, morali pa bi se domeniti, da priznamo zvezi »cel svet« pomenski odtenek (= eden izmed raznih svetov, ki je lahko tudi celota, cel), v nasprotju z ustaljenim »ves svet«.

180/225. »Neznansko se je zabaval, ko je tako izzival cenzuro« — »Es machte ihm Spaß, der Zensur unter die Kutte zu greifen.« »Neznansko« je spet dodatek, izgubila pa se je sol iz drugega stavka, kjer bi bilo prav lahko ostala izvirna podoba »ko je segal cenzuri pod kuto«.

181/226. Zweig pravi »Er will den Menschen... Persönlichkeiten entgegensetzen...« torej »Hoče (takim in takim) ljudem postaviti nasproti osebnosti...«, in ne, kot je rečeno v prevodu, »Poleg ljudi... je hotel postaviti osebnosti...« Naslednji stavek se glasi v izvirniku: »Das wahrhaftige Führertum und die Tragödie all derer will er gestalten, die sich... vermauern in den Kerker eines Wahns.« V prevodu: »Upodabljati je hotel resnično voditeljstvo in hkrati tragičnost vseh tistih, ki... se zazidajo v temnico kakšne blaznosti.« Svojevoljno je torej dodan »hkrati«, ki za odtenek spreminja uvodni del stavka, »Kerker eines Wahns« pa gotovo ne bo »temnica kakšne blaznosti«, temveč »kakšne obsedenosti« ali »kakšnega slepila«, saj gre za osebe, ki jih žene ena sama strast, ne pa blaznost. In še naslednji stavek: »Die Epoche, da Balzac in eigenem Leben eine Niederlage erleidet, ist gleichzeitig die seiner äußersten Kühnheit und Verwegenheit.« Zweig govori povsem konkretno še nadalje o določeni dobi v Balzacovem življenju, kot kaže kontekst, o letih 1832—36, zato je zgrešeno, če je v prevodu iz tega nastala posplošena trditev v množini:

»Obdobja, v katerih je Balzac v življenju doživel kakšen poraz, so bila hkrati tudi obdobja njegovega skrajnega poguma in skrajne drznosti.«

Strast do dodajanja je prevajavko še enkrat zapeljala, da je iz »jenen Erscheinungen, die das Verhältnis zur Wirklichkeit verlieren« naredila »eksistencam, ki so polagoma izgubile odnos do stvarnosti«.

182/227. Šibko se mi zdi »zelo odmaknjeni konček sveta« za »einen verlorenen Landstrich«, to je pač le zakoten kraj ali zakotna pokrajina.

Sicer pa je v prevodu skoraj enako pogosto kot dodajanje opaziti izpuščanje. »Vtem ko je bil v svojih drugih delih kritik družbe...« bi se moralo v resnici glasiti »vtem ko je bil v svojih drugih delih samo kritik družbe...«, in s tem se pomen močno spremeni. Zakaj naj bi »im realen Raume« prevajali z »v otipljivem prostoru«, mi je uganka, kot bi bilo najbrž tudi fizikom.

182/228. S konstrukcijo »den Swedenborgschen mystischen Ideenkreisen« se Nemeč ogne uporabi roditelja, ker imena ne more uporabiti svojilno, zato slovensko »Swedenborgovim« in ne »svedenborškim«, kot beremo v prevodu. — Če Zweig zapiše »... und vor allem dürfen Werke... nicht«, potem to ni »ne bi smela biti«, temveč »ne smejo biti«, spet za odtенок drugače.

183/228. Prav poučen zgled, kakšno pazljivost terja prevajavsko delo, daje naslednji stavek, ki se glasi v izvorniku: »Le Chef-d'œuvre inconnu wird eines der reinsten Chefs d'oeuvre bleiben, aber Philosophie läßt sich nicht mit Eile verbinden, Religiosität nicht mit Ungeduld.« V slovenskem prevodu beremo: *Le Chef-d'œuvre inconnu* bo ostal eden izmed najčistejših *chefs-d'œuvre*, in vendar se filozofija ne more družiti z naglico, niti ne religioznost z nestrpnostjo.« Pomen tega stavka je prevajavka spremenila z nesrečno vrinjenim »in« pred »vendar«; in čeprav je »Ungeduld« res nestrpnost, je v zvezi z religioznostjo ne kaže uporabljati, ker bomo pri veri pač najprej pomislili na »nestrpnost« kot nasprotje »strpnosti« — tako sem stavek razumel tudi jaz, dokler nisem pogledal v izvornik. Rekli bi torej: »... *chefs-d'œuvre*, vendar se filozofija ne more družiti z naglico in religioznost ne z neučakanostjo,« saj za to tukaj gre. Pripomnimo še, da se tu prevod ravna po spolu francoske besede, drugače kot prej pri »amour«.

Takoj v nadaljevanju pravi Zweig: »Diese Werke zeigen nur die erstaunliche Entwicklung... die Spannkraft seines Geistes, der — bis auf das äußerste, das religiöse Problem — jedem gewachsen war.« Prevajavko je njena posebna ljubezen do fraze »pač pa« zapeljala, da je začela narobe: »Pač pa ta dela kažejo...«, namesto »Ta dela kažejo samo...«, in problematičen mi je tudi konec. Čeprav nemška fraza »bis auf« lahko pomeni tudi »vse do«, je iz konteksta jasno, da tukaj ni uporabljena v tem pomenu, temveč v pomenu »razen«, tako da je nejasno... ki je bil kos vsakemu problemu, vse do skrajnega, religioznega.« Res da govori SP o pomenu predloga »do« kot »razen«, vendar se bojim, da bo tam podani zgled »zapravil je ves denar do zadnjega kovača« danes vsakdo razumel tako, da je zapravil *tudi* zadnjega kovača, ali »podkupljivo je bilo vse do sodnikov«, da so bili podkupljivi *tudi* sodniki. Ne vem, kateri

pomen je imela prevajavka v mislih, vsekakor bi jaz rajše rekel »vse razen skrajnega, religioznega«.

Nepotrebna je pomanjševalnica v zvezi »...dospel na svojo najvišjo stopničko«, ko pravi izvirnik preprosto »auf seine höchste Stufe«.

Se en razumljiv spodrseljaj: »Sein erster großer Erfolg«, torej »njegov prvi veliki uspeh«, je preveden kot »Njegov (sic!) prvi največji uspeh«.

»Vordem suchte er das Romanhafte im Romantischen« naj bi bilo »Poprej je iskal romane v romantičnem« — »romanov« pač ne, prej snov za romane ali podobno.

183/229. Prej navedeni stavek se nadaljuje v izvirniku: »indem er vom Phantastischen... Handlangerdienste forderte.« — to nikakor ni »je zahteval pomožne usluge od vsega fantazijskega«, temveč »je klical na pomoč fantastično«, medtem ko je »vsega« spet eden izmed prevajavkinih pogostih dodatkov.

Če pravi Zweig o Eugeniji Grandetovi »sie entfaltet ebensoviele Mut«, potem to ni »je v sebi zbrala prav toliko poguma«, temveč »je pokazala« ali še bolje »je dokazala« (ne glede na spremembo sedanjika v pretekli čas).

Površno je preveden pasus »die Pension, in der zwölf Studenten zusammensitzen«, češ da »se je skupaj vsedlo (sic!) dvanajst študentov«, kakor da je bilo to enkrat samkrat, ko ves čas sedijo tam. V naslednjem stavku je ostal nepreveden, torej izpuščen tekst »das Maximum hervorholen, die Leidenschaft an jedem Leidenschaftlichen bloßlegen,« in nadaljevanje tega stavka, »die Schwäche in jeder Stärke erkennen, die schlummernden Kräfte heraustreiben« je preveden pomanjkljivo — (184) »v vsaki moči izslediti slabosti, sprožiti dremajoče sile«. Slabost je le ena, in dremajoče sile je treba spraviti na dan, odkriti, ne pa sprožiti.

184/230. »In Père Goriot wird die Liebe zu den Kindern ebenso zum Schöpferischen und zur Monomanie,« piše Zweig, in naš prevod: »V knjigi Père Goriot postane tudi ljubezen do otrok ustvarjalnost in monomanija;« z neznatnim premikom je tu avtorjeva misel povsem spremenjena: ne »tudi« ljubezen do otrok, temveč ljubezen do otrok postane »tako ustvarjalna kot monomanična«. In v nadaljevanju tega stavka: »jeder Mensch... ist in seinem Geheimnis erkannt« — tudi tu ni prav zvesto povedano »in njegova skrivnost je razgaljena«, saj ne gre za razkrivanja, temveč za spoznavanje.

184/231. »Immer deutlicher wird in Balzac das Gefühl, daß er... nicht nebeneinander arbeiten dürfe, sondern ineinander...« — tako Zweig, in prevajavka: »V Balzacu se je čedalje bolj uveljavil občutek, da... ne bi smel ustvarjati zapovrstjo, temveč v medsebojni povezavi...« — ali sme prevod tako variirati avtorjevo misel? Zweig ni rekel »se je čedalje bolj uveljavljal«, temveč »je (bil) vedno močnejši«, oblika »dürfe« terja v tej zvezi v slovenščini določno obliko, torej »da ne sme« (pogojno bi bilo »dürfte«), in »v medsebojni povezavi« je slabo, saj gre za »eno v drugem« ali kaj takega.

185/231. »sein wirkliches Werk« ni »njegovo končano delo«, temveč »njegovo resnično (res napisano) delo«. Beseda »končano« zavaja misel drugam.

186/232. V izvorniku beremo: »In wenn ich für die ‚Sittenstudien‘ 24 Bände benötige, so werde ich...« in prevod pravi: »In če bi za ‚studije nravi‘ potreboval 24 knjig, jih bom...« Čedalje bolj se v človeku uveljavlja občutek, da si prevajavka ni na čistem z nemškimi glagolskimi oblikami — že drugič je prevedla s pogojno obliko nekaj, kar terja določno: prav je namreč »in če bom potreboval...«

187/233. V prvem stavku na tej (nemški) strani je ostal nepreveden izraz »ein ehernes«, zato pa je nekaj dodano malo pozneje:

187/233. »Mögen sie das einzelne Werk beschimpfen« — to pomeni samo »Naj sramotijo posamezno delo« ali kaj takega, ne pa »Kar naj nesramno udrihajo po njegovih posameznih delih«.

187/234. In še sklepne besede tega poglavja: »... ein Werk, von dem er weiß, daß... nur ein einziger es bewältigen kann: er.« V prevodu: »... da ga bo zmožen obvladati le en edini: on«. Glede na to, da gre za Balzacov načrt za »Človeško komedijo«, pač ni bilo kaj »obvladovati«. Morda »da mu bo edino on kos«.

Pregledano poglavje ima v izvorniku 12 strani, v prevodu 9 in pol. Verjetno bodo imeli tudi bralci teh vrstic z menoj občutek, da je bera za 12 strani vendarle preobilna. Težko je seveda reči, čemu naj jo pripišemo: ali prevajavkinemu pojmovanju njenega dela — recimo, kolikor se mora prevajavec držati izvornika, kakšne svoboščine so mu dovoljene, ali lahko z dodatki ali spremembami tudi »izboljšuje« besedilo, če se mu zdi potrebno, ipd. — ali premajhni pazljivosti, ali pa morda — vsaj ponekod — tudi pomanjkljivemu poznanju jezika, iz katerega je delo prevajala.

IV

Ta moj kritični pretres je imel še en tih namen, ki sodi mogoče med poglavitne: ugotoviti, ali slovenska literarna dela, in posebej prevode, sploh še smemo presojati pa nekih jezikovnih kriterijih, ki so postali vsaj sporni, če ni potrebna še kaka hujša beseda. Mogoče je šel razvoj že tako daleč mimo teh in podobnih meril, da je vsak trud zastoj, da nam ne preostaja nič drugega kot vreči puško v koruzo in se sprijazniti s tistim, kar nam je še do včeraj veljalo za napačno ali nezaželeno? Taki ugotovitvi se seveda ne moremo približati s kritičnim pregledom enega samega prevoda. Za primerjavo je treba pritegniti vsaj še nekaj drugih prevodov iz zadnjega časa, in to nalogo si moramo zadati za kdaj drugič. Šele taka primerjava nam bo dala vsaj približen odgovor na zastavljeno vprašanje.

Biografija neke slike*

Ben Shahn

Leta 1948, ko je Henry McBride pisal še za New York Sun, sem razstavil sliko, ki sem jo nekoliko skrivnostno imenoval »Alegorija«. Centralna figura slike, ki je v meni dozorevala nekaj mesecev, je bila žival, podobna himeri. Njena glava je bila vsa v ognju, njeno telo se je bočilo nad podobami štirih ležečih otrok, oblečenih v skromne in nekoliko starinske obleke z nadrobnostmi, kakor sem se jih medlo spominjal.

Zmerom sem mislil, da je Henry McBride moj prijatelj in da občuduje moje slike, o katerih je pisal samo dobro. Tudi o tej sliki je v začetku govoril z navdušenjem. Pozneje je sliko nekam silovito in čudno analiziral, dal ji je političen pomen. Namignil je, da je nekakšen simbol komunistične Moskve, primerjal jo je tudi z nekaterimi drugimi, nadrobnosti sem že pozabil. Spominjam se samo njegove silovitosti, končal pa je z zahtevo, naj me deportirajo skupaj z rdečim dekanom iz Canterburyja.

McBridova kritika ni bila prva vznemirjajoča analiza, ki sem jo bral o tem svojem delu, in tudi ne zadnja. Morda me je tembolj presenetila, ker jo je napisal kritik, ki mi je bil prijatelj. Naj bo kakorkoli, prisilila me je, da sem začel ponovno premišljati o sliki. Želel sem dognati, da bi mi bilo samemu jasno, kaj vsebuje in kakšne prvine so se zlele v njej. Povsem sem se zavedal neposrednih virov; ali kdo ve, koliki in kakšni so bili globlji viri in nezavedni motivi, ki bi jih lahko odkril.

Obstajal pa je še drug vzrok, ne samo McBridova kritika, ki me je gnal k takemu raziskovanju. Nikoli nisem pozabil na zelo znani estetski credo Cliva Bella, credo, ki bi bil lahko že davno izginil, v resnici pa je postal nekaka Prokrustova postelja, na kateri nategujejo ali skrajšujejo vse umetnosti. Glasi se: »Predstavni element v umetniškem delu je lahko škodljiv ali neškodljiv, toda to je vedno brez pomena. Da lahko vrednotimo umetnino, moramo pozabiti na življenje, pozabiti moramo na njegove probleme in ideje, ne smemo biti udeleženi v njegovih emocijah.«

Ta estetska poslanica je sprva izzvenela osamljeno, pozneje je prevladala, učijo jo v šolah, razširja jo tisk. In ko sem spet pregledoval elemente, ki so po mojem občutku oblikovali mojo »Alegorijo«, sem upo-

* To je prvo poglavje Ben Shahnove knjige »La forma e il contenuto«, ki jo je izdala kot monografijo italijanska založba »Editori Riuniti« novembra 1964. Naslov izvirnika je »The Shape of content«, Harvard University Press, 1957.

števal obe načeli: tisto, ki pripisuje sliki večjo simboličnost, kot jo ima sama, in tisto, ki jemlje umetniškemu delu vsak pomen, čustvo in zavedni namen.

Neposredni izvir moje slike rdeče zveri je bil požar v Chicagu, v katerem je neki črnc izgubil svoje štiri otroke. John Bartlow Martin je o tem napisal zelo zgoščeno zgodbo — eno izmed tistih zgodb, ki s svojimi nadrobnostmi in z neko neprizadetostjo ganejo bralca veliko bolj kot čustveno napisana zgodba.

Zgodbo sem želel ilustrirati. Potem ko sem se nekajkrat pogovarjal z avtorjem, se mi je zdelo, da sem dovolj dojel njen smisel in da se lahko lotim dela. Pregledal sem veliko fotografskega materiala, toda kasneje sem vsega zavrgel. Zdelo se mi je, da vsebina tega dogodka prerašča neposredno zgodbo, saj je bila v njej univerzalnost človeške groze pred ognjem in v bolečinah, ki jih je povzročil ogenj. V njej je bila univerzalnost v usmiljenju, ki ga zbudijo take nesreče. Tudi rasna diskriminacija, ki je bila delno vzrok nesreče, je dosegla isti diapazon. In neizprosna revščina, ki je preganjala tega moža in prevevala vso zgodbo, je bila po svoje prav tako univerzalna.

Tako sem si izmislil skoraj abstraktne simbole, da bi bilo moje delo preprejeno z njimi. Pozneje pa sem ta način zavrgel. Kadar namreč hočemo kako idejo posplošiti, tvegamo, da izgubimo njeno človeško bistvo. In ta globoka in obenem banalna tragedija je bila predvsem človeška. Vrnil sem se torej k vsakdanjim družinskim odnosom, k domačim izkušnjam vseh nas, k pohištvu, oblekam in videzu preprostih ljudi, ter s te osnove skušal ustvariti univerzalnost in pomilovanje, za katero sem verjel in upal, da ga bo zgodba zbudila.

Od vseh simbolov, ki sem jih našel in začel razvijati, sem v svojih ilustracijah ohranil samo ognjeni venec, s katerim sem okronal preprosto strukturo pogorele hiše.

Včasih, če smo posebno zadovoljni z opravljenim delom, si lahko rečemo: »Dobro je«, in potem nadaljujemo. Vendar v tem primeru ni bilo tako. Čutil sem, da se ne morem znebiti dogodka, ki sem ga ilustriral, tako imenovane Hickmanove zgodbe. Predvsem so bile po mojem studiu vsepovsod raztresene delno realizirane risbe, osnutki simbolične narave. Pozneje sem nameraval katerega izmed njih razviti, da bi videl, kaj lahko izvlečem iz njih. Potem je bil tu še ogenj: čutil sem se ne navadno odgovoren zanj, ko da sem v to osebno zapleten. Nisem še izrazil vsega tistega občutka mogočnosti Hickmanove grmade, nisem razčistil vseh njegovih razmerij, morda sem se še čutil dolžnik do žrtve, moral sem zanjo storiti nekaj več.

Ne verjamem, da se da vnesti v risbe veliko čustva. Risbe lahko kratko in jasno nekaj prikažejo, lahko so ostre ali sarkastične, lahko so fragmentarne vizije močnega čustva ali veličastne situacije, vendar menim, da neskončna ideja zahteva popolno orkestracijo barv, perspektive, oblike in strukture.

Zgodba o požaru je zbudila v meni verigo osebnih spominov. V svojem zgodnjem otroštvu sem doživel dva velika požara, enega samo

slikovitega, drugega uničujočega in nepozabnega. Od prvega mi je komajda ostalo v spominu, da je gorela mala ruska vasica, kjer je živel moj ded in kjer sem bil tudi jaz. Spominjam se vznemirjenosti, ognjeni zublji so si utirali pot vsepovsod, ljudje so si v vrsti podajali vrče, da so zajemali vodo v reki, ki je tekla okrog vasi. Spominjam se tudi ponorele ženske, ki je v zmešnjavi ušla iz neke hiše, in njenega smrtno bledega obraza med vsemi tistimi migetajočimi barvami.

Drugi požar je za vedno zaznamoval mene in mojo družino, in pustil brazgotine na rokah in obrazu mojega brata. Ta je namreč po odtočni cevi splezal v hišo in nas pobral, brate in sestre drugega za drugim, nas odnesel iz goreče hiše in se pri tem strašno opeknel. Hiša in vse imetje sta bila uničena, moji starši pa si po tem hudem udarcu niso nikoli več opomogli.

Med simboli, ki sem jih pripravil za Hickmanovo zgodbo in jih potem izločil, je bilo veliko živalskih glav in teles, med njimi nekaj harpij, furij in drugih simboličnih, skoraj klasičnih oblik in podob. Eno izmed njih, nekakšno levjo glavo, ki pa še ni bila lev, sem narisal večkrat, in vsaka risba je bila bližja skrivni predstavi primitivne groze, ki sem jo iskal. Kmalu sem se začel tej živalski glavi malo bolj privajati. Lahko bi rekel, da je bilo to še zavedno.

Od drugih simbolov sem naslika ducat harpij, ptičev s človeško glavo, zanimivih in nedoumljivih živali, s katerimi sem se zelo kratkočasil, bodisi zaradi aluzij na človeške lastnosti, ki so jih vsebovale in ki so se mi zdele zelo smešne, bodisi zaradi klasičnih reminiscenc, ki so jim dajale posebno eleganco. (Te risbe so potem postale, druga za drugo, vrsta slik, polnih bolj ali manj klasičnih prvin; nekatere so bile samo prijetne, druge tudi pomembne, na primer »Mesto strašne noči« ali »Homerski boj«, ker v njih nahajamo poleg klasičnih zgledov še kopico različnih pobud.)

Ko sem pozneje prenesel levjo glavo na platno, sem čutil, da jo lahko napolnim z vsem, kar sem občutil do ognja. S to glavo sem spojil strašen venec stiliziranih zubljev iz Hickmanove zgodbe, pod njeno telo pa sem položil štiri otroške postave, ki naj bi predstavljale vso nedolžnost in bedo.

Podoba, ki sem jo skušal ustvariti, ni bila podoba neke nezgode. Pravzaprav me ta ni zanimala, hotel sem ustvariti čustveno tonalnost, ki obdaja nesrečo, to, čemur bi lahko rekli bistvo nesreče.

V živali, kakršno sem ustvaril, je bilo mogoče ločiti več bitij. V njej je bilo nekaj pogleda nenormalne mačke, ki smo jo nekoč imeli pri hiši in ki je požrla svojega mladiča. Nekoliko pa je bila podobna volku.

Zame je volk, kot simbol in tudi v resnici, morda najstrašnejša žival. Od kod izvira ta moj strah? Mar je to nekakšen dedni nagon, ki izhaja od mojih ruskih prednikov? Ne vem. Ali je samo nasledek slikovitih pripovedi moje matere, ki je pripovedovala, da so jo zasledovali volkovi, ko je bila na neki svatbi, in še enkrat, ko je šla sama v bližnjo vas? Morda je tega krivo branje Gogolja? Kakršenkoli naj bo izvor mojega strahu, občutek panike, ki jo v meni povzroči volk, je resničen. Tako

sem skušal ujeti, ali bolje, spet najti nekaj tega občutka panike v svoji alegorični živali.

In še nekaj v zvezi z volkom: »domačnostni« tip volkulje, ki doji Romula in Rema, je bil zame vedno nedojemljiv. Neznansko me je dražil, bil je simbol, ki sem ga mrzil. Zdaj sem videl — če je to zgolj naključje ali ne, ne morem reči — da je bil položaj moje izmišljene živali natanko isti kot položaj slavne rimske volkulje, in otroci, ki sem jih postavil po njen trebuh, bi lahko bili konkretizacija mojega nedoločnega strahu, da volkulja ne bi dojila otrok, temveč bi jih zelo verjetno umorila. Ti otroci v svojih sedanjih oblekah iz leta 1908 pa niso Rimljani, tudi niso otroci Hickmanovega požara, veliko bolj so podobni mojim bratom in sestram.

To so izvori metafore in čustva ene same moje slike. Lahko jih zasledimo samo zato, ker jih sam lahko spoznam, ker se lahko vračam po svojih sledovih, vsaj dokler se ti sledovi ne izgublajo v podzavesti ali nezavesti, v nagonu ali v biološkem somraku.

Toda v sliki je še veliko elementov, ki jih je treba k tem prišteti, dodatnih dejavnikov, ki spreminjajo, spodbujajo, zavirajo in skladno komponirajo dokončne podobe.

Že sami zaviralni elementi imajo silovit in neviden, čeprav samo negativen vpliv. Umetnik, ki ustvarja sliko, nosi v sebi dva individua, dela in misli vedno razdvojeno. Umetnik je tisti, ki si izmišlja in ustvarja. Toda obenem je tudi kritik, in v tistem trenutku je ta kritik tako neusmiljen, da bi bil sam McBride v primeri z njim popustljiv, tudi ko je najbolj nestrpen.

Slika je šele privid, in že jo kritik ocenjuje. Umetnik je navdušen nad idejo, notranji kritik pa mu pravi: »Ne smeš obtežiti vidne materije s tistim, česar ni mogoče videti. Tvoja ideja sploh ni zrela. Najti moraš podobo, v kateri je — zajeta misel. Upodobiti požar? Ne, nikakor. Požar je nekaj veselega. Poln je živih barv in gibajočih se figur, zbuja skoraj občutek sreče. Ti ne želiš upodobiti požara, ne smeš prikazati ognja. Sploh ne. To, kar hočeš prikazati, je groza, strah, ki ugonablja srce. No, sedaj pa išči tako podobo.«

Tako je notranji kritik zaustavil sliko, še preden je bila začeta. Potem ko je umetnik vzel ideji vse konkretno, jo zreduciral na čustvene predstave in jo začel počasi, strahoma realizirati, mu kritik neprenehoma ugovarja, godrnja, zadržuje roko na sami podobi, da bi ostala samo to in ne bi bila razklana na dva dela: podobo in pomen.

Še nikdar nisem srečal poklicnega kritika, ki bi bil pripravljen uničiti dokončano sliko, naj so bila njegova čustva do avtorja kakršnako. Vsak kritik bi imel tako dejanje za vandalizem in ne bi nikoli pomislil nanj. Toda notranji umetnikov kritik uničuje brez usmiljenja. Vedno znova zavrača nasprotujoče si elemente, slike, barve, ki se ne ujemajo in bi torej ustvarile mrtve površine, zavrača nedokončane risbe, barve in oblike, ki niso v sorazmerju z namenom ali občutjem slike, pogosto zavrača tudi sam namen in občutje, ker sta banalna ali neizvirna. Vendar je izredno vesel dobrih strani dela, vesel je vsakega dobrega prehoda, če pa celota ne dosega te ravni, zavrže in izbriše vse.

Tega notranjega umetnikovega cenzorja vodi zelo osebni estetski kriterij. Ker je dober poznavalec, je zahteven. Ne prenese, da bi bil v sliki kak element, ki se ne ujema z njegovim okusom.

Moje prvo umetniško obdobje je bilo močno pod vplivom Francozov. Slikal sem prijetne pokrajine, polne kopalcev, na postimpresionistični način, akte in portrete prijateljev. V njih se je poznalo obvladovanje obrti, ki je bilo predvsem sad moje dovolj solidne akademske vzgoje. V tistih letih je moj notranji kritik prvič začel izvajati svoj »harakiri« v meni. Z ironičnimi frazami kot: »Dobro obvladaš svojo obrt« je notranji demon skušal osmešiti in uničiti moje delo z istimi izrazi, s katerimi sem sam po navadi izražal občudovanje.

Začela so me mučiti vprašanja: »Je to dovolj? Je to vse?« Ali: »Navsezadnje je tudi to lahko umetnost, pa je prav moja umetnost?« Polagoma sem razumel, da, čeprav so moje slike lahko videti kot delo poklicnega slakarja, vendar ne izražajo neke osrednje osebnosti, in ta osrednja osebnost, dobra ali slaba, bi moral biti jaz sam. Moja doživetja in moje misli, modifikacije mojih misli, vplivi mojega otroštva, ki še niso pojenjali, moja strogo litografska praksa, leta na univerzi, ki sem jih preživel s trdim namenom, da postanem biolog, poletja v Wood Holu in raziskovanje čudežev morskih oblik, vsa moja mnenja o življenju in politiki: vse to in kar je bilo še drugega v bistvu mene samega, kdorkoli sem že bil, je ostajalo zunaj mojega slikarstva. To, kar sem ustvarjal, je bilo umetnost in tehnično dovršeno, toda bilo mi je tuje, zato se je kritik v meni upiral.

Pod vplivom tega notranjega odpora sem se začel spraševati predvsem, kakšen sem v resnici in kakšna umetnost bi se lahko brez prenarivanja ujemala z mojo osebnostjo. In kar se tiče sloga — sem odkril — ali pa je storil to moj notranji kritik — da je banalno in neokusno nositi umetniško obleko družbe, ki ji ne pripadam.

Čutim, in celo vem, da je v sliki o požaru, o kateri sem začel govoriti, čutiti ta moj prvi odklon od moje prejšnje umetnosti. Iskati samega sebe pomeni za slikarja oditi na dolgo pot, ki mu ponuja trenutni uspeh in viške ustvarjalnosti, vedno pa vsebuje tudi ostanek nepopolne realizacije, ki ga bo gnala, da bo vedno znova iskal primernejši izraz.

Od takrat se je začelo v meni nekakšno tekmovanje med idejo in podobno.

Nevarnost takega zloma mi ni bila takoj jasna. Raziskovanja o slikarstvu sem v začetku jemal samo na pol zares. S prijateljem Walterjem Evansom sva se odločila, da prirediva razstavo v baraki neke portugalske družine v Cape Codu. On naj bi razstavil nekaj lepih fotografij samih družinskih članov, jaz pa nekaj temper, katerih večina še ni obstajala.

Prav takrat sem bral v brošurici, ki sem jo dobil v Franciji, zgodbo o Dreyfusovi aferi. Odločil sem se, da jo bom prenesel v slike, in sem začel delati. Tako sem predstavil razne junake tega dogodka: kriminalce, branilce in seveda samega Dreyfusa. Pod vsak portret sem s svojo pisavo izkušenega litografa izpisal krajši podpis in tako pojasnjeval vlogo, ki jo je imela kaka osebnost v znani aferi.

To, kar sem začel pravzaprav lahkomišlno, je postalo zame zelo pomembno. V slikah o Dreyfusovi aferi sem odkril novo izrazno pot, ki se je odpirala pred mano, sredstvo, s katerim bom lahko izrazil brez izumetničenosti velik del svojih misli in čustev. Čutil sem, da ima enostavnost v izrazu teh slik velik pomen. Pozneje sem mislil in nekoliko tudi upal, da bo ta enostavnost razjezila umetniško elito, ki je ob koncu dvajsetih let že začenjala trditi, da je neangažiranost prvi zakon ustvarjalnosti. Kot so se umetniki izpred desetih let zabavali z »épater le bourgeois«, tako se je meni zdelo zabavno, da se izrazim z besedami Leonarda Baskina, »épater l'avant-garde«.

Ker sem se komaj vrnil iz Francije, kjer je primer Sacca in Vanzettija zelo razburil duhove, sem vzel prav to tragedijo za osrednjo temo skupine slik in nadvse preprosto prikazal v njej vsebovane dogodke in posameznike. Nisem pozabil Giotta in enostavnosti, s katero je znal prikazati med sabo povezane, a v sebi zaključene dogodke, ki so skupaj poustvarjali religiozno dramo, zanj tako živi predmet ustvarjanja.

Vrsta slik, ki je tako nastajala, je v meni zbujevala zadovoljstvo, bodisi ker se je moje delo začenjalo ujemati z mojo osebnostjo, bodisi ker so jih ljudje lepo sprejeli. Ne samo da je običajno občinstvo dobro ocenilo ta dela, priklicala so povsem drugačno občinstvo. Prihajali so tudi taki, ki po navadi ne obiskujejo galerij: časnikarji, italijanski emigranti in mnogi drugi, in so mi izražali svojo solidarnost.

In potem je prišla knjiga o primeru Sacca in Vanzettija, ki mi jo je Benchley poslal s posvetilom: »Ben Shahn, ker bi brez njega tega hudo delstva lahko nikoli ne bilo.«

Odslej sem slikal samo slike, ki so obravnavale kako centralno temo, moj notranji kritik je bil videti pomirjen in je dajal svoje pripombe samo glede tehnike. Takrat pa se je v meni oglasila nova vrsta vprašanj in z njimi nova neogibna zavračanja. Spoznal sem, da moramo to, kar mislimo, kot tisto, kar slikamo, neprenehoma analizirati, če je treba, tudi secirati, in sestavljati v luči novih spoznanj in novih odkritij. Kdor se je odločil, da bo slikal v skladu s svojim osebnim načinom mišljenja, mora še posebej bedeti nad svojimi mislimi.

Tako sem moral spremeniti svoj socialni nazor, ki sem ga bil imel leta in leta, ne da bi zato dvomil nad odkritosrčnostjo in poštenostjo svojih prejšnjih mnenj. V resnici, to sem zdaj jasno dojel, sem vedno nasprotoval tej ideji. Posplošitve, abstrakcije in statistike so me vedno dolgočasile. Pri ljudeh in v umetnosti nas vedno pritegujejo individualne posebnosti. Nekdo, ki so ga užalili, je simpatičen, ne zato ker je splošen, temveč prav zato, ker ni. Samo posameznik si lahko zamišlja, izmišlja in ustvarja. Vse umetniško občinstvo je sestavljeno iz posameznikov. Vsak izmed njih se približa kipu ali sliki, ker mu dokazujeta, da je on kot posameznik nad razredi ter se norčuje iz vseh napovedi. Umetniško delo je dokaz za njegovo enkratnost.

Da, jezimo se nad velikimi krivicami, goreče upamo v evolucijo množic in se bojujemo, da bi to dosegli, toda samo zato, ker množice, naj se

spremenijo kakorkoli, sestavljajo posamezniki, in vsakdo izmed njih čustvuje, upa in sanja.

S tem svojim mnenjem nisem hotel uničiti prepričanja, da more umetnost združevati. Vedno sem mislil, da značaj neke družbe v veliki meri določa in enoti celotni kompleks njenih umetniških stvaritev. Vsaka družba se oblikuje po svojih epskih legendah, predstavlja si v mejah tega, kar so ustvarili že drugi. To so katedrale, umetniške dragocenosti, glasbene ustvaritve, literarna in filozofska dela, lahko bi rekli, da je občinstvo s tem poenoteno, ker je bistvena osebna izkušnja skupna mnogim posameznikom tega občinstva. Tragični trenutek, ko si Edip v kesanju iztrga oči, je osebno doživetje — povsem notranje čustvo. Toda prav to čustvo, sad umetnosti, in mnogo drugih prav tako osebnih in intimnih čustev, predstav in izkušenj je povežalo grški narod v civilizirano družbo, in povežalo z njim vse druge narode še v pozna stoletja.

Tako sem premislil in za vedno zavrzel svoj socialni nazor. Vem pa, da vsaka taka sprememba v določeni meri vpliva na umetnikovo novejšo delo ali ga celo spremeni. Lahko zavržemo katerokoli idejo, vedno bo vsebovala neko oprijemljivo ustvarjalno silo. Dejstvo, da vsako naslednje delo izostri oko in izuri roko, je samo postranskega pomena. Tudi od mišljenja neke osebe, naj se njena mnenja še tako spreminjajo, ostane še vedno veliko, saj vedno zavržemo samo tisto, kar se nam zdi nepomembno ali tuje naši naravi. Z drugimi besedami, lahko zavržemo socialni nazor in istočasno ohranimo človeško simpatijo in čut altruizma, ki sta njegovi osnovi.

Ta proces sprejemanja in zavračanja (umetnik in skrivni kritik ali, če hočete, brezlični ustvarjalec) je navzoč v vsakem drobcu umetnikovega dela. Picassova skica, Roualtova, Manetova ali Modiglianijeva risba ne morejo biti nikoli zavržene kot malo pomembne, saj vsak drobec negibno vsebuje dolg proces evolucije okusa, spretnosti in osebnih razmišljanj. Čeprav je v svojih dimenzijah omejen, je vendar rezultat velike izkušnosti in samosvoje inteligence, ki je oblikovala večja dela.

Nisem bil edini umetnik, ki ga je prevzel socialni sen tako, da dolgo ni mogel združiti tega nazora z osebnimi in notranjimi cilji svoje umetnosti. Kot so v tridesetih letih prevečala umetnost socialne ideje, tako se je po letu štirideset začelo množično abstraktno gibanje. Umetniki niso zavračali samo socialnih sanj, zavračali so vsakršne sanje. Mnogi, ki so okoli leta 1920 v svojih slikah predstavljali izmišljene tirane in teoretična »zdravila za vse«, so sedaj podpisovali slike s kockami, stožci, črtami in vrtinci barv. Nekaj teh slik je bilo — in je — lepih in pomembnih, nekaj jih zares predstavlja intimno individualno izkušnjo. Po večini pa so samo zanikanje in pomanjkanje samozavesti.

Spremembe v umetnosti, tudi v moji umetnosti, so se pojavile med drugo svetovno vojno. Sam sem se začel spreminjati malo pred letom 1940, ko sem delal v uradu za priseljevanje. Prečkal sem po dolgem in počez številne pokrajine v državi, spoznal sem nešteto ljudi, ki so bili različni po značaju in političnem nazoru, ki so ga ohranjali ne glede na to, kakšna je bila njihova usoda. Pred tako izkušnjo so teorije izpuhtele.

1. Ben Shahn: ALEGORIJA (olje) — 1948. Forth Worth,
William Bomar Jr.

Х . Р . Г . Х

Х Г Р Х

2. Ben Shahn: KJER JE MEĆ, ZA KNJIGO NI PRO-
STORA — 1950 — New York — Museum of Modern
Art

3. Ben Shahn: AVTORITRATTO — 1955 — New York
— Museum of Modern Art

4. Ben Shahn: MOJZES — 1958 — Andover, Massachusetts — Addison Gallery of American Art Phillips Academy

Takrat sem v svoji umetnosti opustil tako imenovani »socialni realizem« in ustvaril svoj osebni realizem. Zelo rad sem odkrival ljudske lastnosti. Spoznal sem rudarja, violončelista, ki je zame organiziral kvartet, kvartet iz treh glasbenikov, od katerih je eden igral dva instrumenta. Spoznal sem pleskarja, ki je poslikal svojo barako z vojnimi prizori in jim dal skupen naslov: »Stric Sam je storil to«. Spoznal sem pet bratov Musgrove, ki so vsi igrali na harmoniko, spoznal sem čudovita imena ljudi: Plato Jordan, Jasper Lancaster, in mest: PittyMe, Tail Holt in Bird-in-Hand. Spoznal sem reveže, polne duha, in bogataše, ki niso bili vedno brez duha. Spoznal sem Jug z njegovimi legendami, očarljivimi zgodbami o kačah, z orkani in s hišami, ki jih obiskujejo duhovi. Vsa ta bujna domišljija pa je živela v istih ljudeh, polnih neozdravljivih predsodkov, fanatizma in nevednosti.

Osebni realizem, neposredno spoznavanje krajev, življenjskih razmer in navad ljudstva, vse to mi je dajalo veliko zadovoljstva, toda čutil sem, da ima umetnost še veliko večje možnosti.

Med vojno sem delal v uradu za vojne informacije. Stalno smo dobivali cele kupe dokumentarnega gradiva, fotografskega in drugačnega, o uničevanju na sovražnem ozemlju. Tu so bile strašne skrivnosti vagonov smrti. Bile so Grčija, Indija, Poljska. Bile so nerazločne fotografije bombardiranih krajev — nekatere od njih sem dobro poznal in ljubil. Bile so porušene cerkve, vasi, samostani: Monte Cassino in Ravenna. V tistem času sem slikal eno samo témo, ki bi jo lahko imenoval »Evropa«. Slikal sem predvsem Italijo, kakršne sem se z žalostjo spominjal in kot sem se bal, da je morda postala.

Med vsemi spremembami, ki sem jih lahko zaznal v svojem načinu slikanja, sem se vedno držal načela, da je treba osebe in predmete pazljivo opazovati v vseh njihovih detajlih, vsa opažanja pa mora notranja vizija oblikovati v celoto. V skladu s tem sem bil vedno prepričan, da se mora vsebina podrežati slikarskemu sredstvu: olju, temperi, freski itd.

Sedaj pa sem spoznal, da abstraktna umetnost išče samo materijo. Ta smer je po mojem mnenju zašla v slepo ulico. Hotel sem se ji ogniti, obenem pa najti v umetnosti globlji in trajni izvir njenega pomena, ki ne bi usahnili v spreminjajoči se politični klimi.

Onstran antagonizma med poloma sprejemanja in zavračanja, med katerima se oblikuje umetnikov stil, se kot mogočna sila vzdiguje ne samo njegova razvijajoča in spreminjajoča se umetnost, temveč tudi umetnost vseh sodobnikov in prednikov. Zato mora raziskovati v vseh smereh in nadaljevati tiste, ki se mu zde plodne, ogibati pa se mora poti, ki so preozke in brez perspektive. Zato je vsakemu slikarju potrebna tudi precejšnja mera zapletene logike.

Medtem, ko sem zmerom bolj spoznaval vrednost notranje vizije, nikakor nisem hotel iti po poti, ki jo je tako čudovito osvetlil nadrealizem. Res je, da ponujajo podzavest, nezavest in sanjski svet bogato in skoraj neskončno panoramo za umetniške raziskave, toda to psihološko prilagajanje, če ga smemo tako imenovati, skriva v sebi poleg bogatih izraznih možnosti tudi določene omejitve in nekaj neogibnih pasti.

Meje, ki jih je začrtal nadrealizem, izhajajo prav iz njegovega hotenja, da bi odkril podzavest. Prav zaradi tega hotenja je bilo namreč treba postopoma opustiti verifikacijo in premissljanje. Nadrealizem in psihološko prilagajanje se utapljata v močvirju tako imenovanih umetnostnih kategorij avtomatizma: biomorfna, fekalna, natalna in druge absurdnosti istega tipa.

Podzavest lahko v veliki meri vodi umetnost kakega slikarja, to nedvomno drži. Toda podzavest sama na sebi ne more ustvariti umetnosti. Že sam akt slikanja je nekaj zavestnega, in imeti namen ter se mu obenem odreči, to je obupno protislovje, s katerekoli strani ga pogledamo.

Toda ta umetnost je, vsaj po mojem mnenju, velika zmeta zato, ker je človekovo bistvo prav v njegovem hotenju, v njegovi zavesti. Psihološka vizija nam, če je verodostojna, kvečjemu lahko razkrije, kaj je človek v resnici, kljub svoji volji. Morda nam lahko razkrije živalske nagone, ki se, kot kaže, skrivajo v nas. Lahko razkrinka sebične namene v altruizmu. Lahko nam tudi odkrije primitivno psihološko stanje, ki se skriva v nekaterih filozofskih trditvah ali v njihovih sklepkih, brutalni element v intelektu. Toda človekove vrednote, če jih ima, so v njegovem hotenju, na ravni, ki jo je dosegel v prizadevanju, da bi se rešil primitivnega v sebi, v viških njegove razumnosti in njegove človečnosti.

Ne morem imeti umetnosti za vrnitev v stanje pred rojstvom ali pred nastankom človeka, in ne mislim, da je to njena funkcija. Medtem ko sprejemam bogato notranje obzorje, ki se širi prek meja zavesti, polno podob in simbolov, skorajda brez konca, vem, da te podobe pomenijo eno psihologu, drugo pa umetniku.

Lahko se vrnemo k Edipu. Za psihologa je Edip simbol nenormalnosti, torej psihološki simbol. Za umetnika pa je Edip postal simbol moralne tesnobe in še nekaj več: simbol premoči duha.

Ali pa vzemimo van Gogha. Za psihologa je pomembno dejstvo njegova ponavljajoča se blaznost, in iz takih postavk izvaja tudi svoje sklepe. Umetnik pa ve, da sta van Goghova velika ljubezen do ljudi in do stvari ter njegovo neverjetno trpljenje omogočila njegovo umetnost in povzročila njegovo neogibno blaznost.

V vsakem umetniškem delu mora biti element neomejene vere v umetnost samo. Ne dvomim, da umetniki, ki težijo k čisti obliki, verjamejo v obliko kot v edini mogoči umetnosti izraz. Tisti, ki imajo svojo umetnost za terapijo, verjetno prav s tako gorečnostjo verjamejo v to, kar delajo. In prepričan sem, da umetniki, ki se omejujejo na oblikovanje materije, prav tako trdno zaupajo svoji metodi. Toda ti ustvarjajo pod vplivom negacije. Taka umetnost ne vsebuje niti trohice izkušnje, ne notranje ne zunanje, temveč je samo barvna kulisa, spuščena na pol poti med subjektivno in objektivno danostjo, ki ju ločuje.

Zame sta objektivna in subjektivna danost enako pomembni. To je drugi aspekt problema »predstava-ideja«. Ne smemo ju izključiti iz umetnosti, temveč ju združiti v en sam izraz, v podobo, katere neločljivi del bo ideja.

Nekoč sem mislil, da je dovolj ujeti zgolj naključne, enkratne aspekte življenja, in da je v njih lahko izraženo vse življenje.

Toda pozneje sem občutil, da to ni dovolj. Hotel sem iti še dalj, da bi si nabral nekaj univerzalnih izkušenj in ustvaril simbole, ki bi lahko vsebovali nekaj te univerzalnosti.

Med vojno sem naredil vrsto slik, v katerih sem po svojem mnenju — in kakšno mnenje naj ima umetnik razen svojega? — začel uresničevati ta svoj namen. Govoril bom o teh slikah, vendar moram spet poudariti nasprotja, ki nastanejo ob vsaki spremembi vizije ter kako tvegano pa potrebno je za umetnika, da se zaveda tega, kar resnično misli in hoče.

Govoril sem že o svojem odporu do posploševanj. Zato se moramo vprašati: ali ni univerzalnost samo drugačen izraz za splošnost? Kako lahko dosežemo univerzalnost v slikarstvu, ne da bi to postalo splošno in abstraktno? Čutim, da je to eden izmed problemov, ki se neposredno tičejo umetnikov. Od njegove rešitve je v veliki meri odvisno, kakšen bo umetnik.

Moj delež pri reševanju tega problema obstaja samo v spraševanju samega sebe, zakaj čutim tolikšen odpor do vseh statistik in posploševanj. Moj odgovor je preprost: nimam jih rad, ker so brezosebne. Ker so povprečje vsega, niso v ničemer pomembne. Če bi hoteli ustvariti podobo povprečnega Američana, bi morali sestaviti podobo z lastnostmi, ki so skupne vsem Američanom, toda brez ekscentričnosti, posebnosti in enkratnih lastnosti enega samega Američana. Ta bi se kot povprečen vseučiliški študent, ki ga obravnavajo sociološke statistike, približeval vsem, podoben pa ne bi bil nobenemu.

Recimo torej, da vsebuje univerzalnost vse enkratne lastnosti vseh stvari. Univerzalna izkušnja je osebna izkušnja, ki lahko razsvetli osebni in zasebni svet, v katerem vsakdo izmed nas preživi doživetje del življenja. Tako je v umetnosti simbol, ki je univerzalen, lahko figura, ki ima svoj izvir v najtemnejših in najbolj skritih kotičkih zavesti, zakaj prav tam smo enkratni in suvereni ter popolnoma osveščeni. Mislim na Masacciov »Izgon iz raja«, ki je tako oseben, da ne more ob njem nihče ostati ravnodušen. Mislim na De Chiricovo figuro, ki osamljena stoji na cesti, polni senc, njena osamljenost govori o vsej človeški osamljenosti. Njena izkušnja nima nič skupnega, oba imata svoj izvir v skrajni občutljivosti in oba sta univerzalna.

Slike, ki sem jih naredil proti koncu vojne: »Osvoboditev«, »Rdeče stopnišče«, »Mirna pokrajina«, »Angeli in otroci«, »Italijanska pokrajina«, in nekatere druge se morda po stilu in videzu ne razločujejo od mojih prejšnjih slik, so pa postale bolj osebne in bolj težje v notranjost. Simbolizem, ki se mi je zdel nekoč prazen, je postal sedaj edini pripomoček, da sem lahko izrazil občutek praznine in zapuščenosti, ki ga je v meni povzročila vojna ter majhnost tistih, ki so skušali živeti v nečlovečnosti vojne. Mislim, da takrat nisem veliko premišljeval o komunikaciji kot o zavestnem cilju. Bil je že problem oblikovati v podobe, v barvne ploskve čustva, ki so bila sicer nejasna, toda zelo močna.

Po moji sodbi so bile te slike pozitivne. Pokazale so mi pot naprej in mi pomenile pravo stilistično sprostitev. Zmerom bolj sem spoznaval, da čustvena podoba ni nujno podoba zunanjega dogodka, ki je zbudil v nas tako čustvo, temveč prejšnji nasledek skrivnostnih sledov, ki so jih v nas zapustili številni dogodki. Simboli, ki jih moramo spoznati in izraziti, lahko izhajajo iz te družbe prividov, ki so v vseh nas in ki ustvarjajo občutek strahu, smešnega ali strašno lepega, izhajajo iz podob, ki vsebujejo hrepenenje po otroštvu, in morda iz tistega, kar se nikoli ni zgodilo v našem otroštvu, podob, ki jih prikličé samo zbiranje barve na ravni ploskvi, in že to nas navdušuje.

Zgodilo se je torej, da sem se vedno bolj poglobljal v dojetje in vidljivost, v silo podobe, ki vznikne na površino. To je bil, kot sem rekel, rezultat aktivnega razumskega procesa, ki se je pridruževal stalni intervenciji, sestavljeni iz sprejemanja in zavračanja mojega notranjega kritika. Morda pa je bil tudi nasledek napora, da bi kritično ocenil svoje delo v luči neke globlje umetniške resnice. Kljub vsemu berem še številne članke o mojem slikarstvu, ki so jih napisali tuji kritiki. Nekateri ga označujejo za »socialni realizem«, drugi se pritožujejo nad preobilico vsebine, ki po njihovem mnenju nima nič skupnega z umetnostjo, skoraj vsi pa uporabljajo različne etikete, ki (naj bo njihov namen še tako prijateljski) nimajo nič skupnega z vsebino slik. Mislim, da, če bi dovolili umetnikom, da si sami izberejo svoje etikete, bi si večina njih ne izbrala nobene. Skoraj vsi so namreč porabili velikanske energije, da bi se izmuznili iz klasifikacij, kategorij in podobnih golobnjakov, da bi si izbojevali popolno svobodo, ki je žal ne dopuščajo ne človeške meje ne zakoni, da o kritikah niti ne govorimo.

Res ne mislim, da je ves ta dolgi zgodovinski proces, ki sem ga opisal, pričujoč v eni sami sliki, tisti, ki sem jo poimenoval »Alegorija«. Hotel sem pokazati obsežno vsebino, ki jo ima umetnikovo delo in ki se prikaže, izgine, spreminja ter raste. Hotel sem pokazati ustvarjalno moč zanikanja in vztrajno presnavljanje lastnih idej, vedno novo pre-mišljanje o tem, kar hočemo misliti. Vsi ti elementi so navzoči v večji ali manjši meri v delu vsakega umetnika, ki skuša izraziti svojo osebnost v mrtvi snovi.

Toda potem, ko sem podčrtal elemente tega procesa, moram zdaj reči, da je vse to samo ozadje umetnine. To je tisto, kar nam pomaga natančno določiti estetski okus, to je surovina, ki jo obdela naš notranji kritik, to je podtalni tok idej. Toda ideja sama se mora vedno podrediti materiji, v kateri bo izražena. Slikar, ki stoji pred praznim platnom, mora misliti s slikarsko logiko. To je zelo težko za nekoga, ki je komaj začel uporabljati barve, ker še nima pravega odnosa do tega pripomočka. Ne ve, kaj lahko stori in česa ne sme, ni še odkril, da ima slikarstvo posebno moč, niti ne ve, v čem je njegova moč in kakšno je njegovo razmerje do nje. Za izkušenega slikarja je ta odnos poglobljen, njegove podobe so slikarske podobe, kot so pesnikove podobe nedvomno metrične in vertabilne, glasbenikove pa glasbene podobe.

Ko začne slikar obdelovati neko površino z barvnimi oblikami, mora postati zelo občutljiv za dotik, za kompozicijo, za luč, za vse odnose, ki se porajajo. Morda bo oblikoval snov na podlagi svojega hotenja, morda bo svoje hotenje ali celotno zamisel podredil porajajočim se oblikam in novi vsebini barvne ploskve. Kar se tiče same ideje, veliko je idej, ki se porajajo v njegovi glavi, in morda zmagajo prav tiste tendence in orientacije, ki so zunaj njegove prvotne zamisli. Tako pride ideja na površje, se veča in se polagoma spreminja, medtem ko slika raste in se razvija. Zato moramo skleniti, da je slikanje istočasno ustvarjalno in sprejemljivo za nove ideje. Je intimni odnos med slikarjem in njegovo sliko, je pogovor: slika govori slikarju, ko od njega sprejema konkretnost in obliko.

Tudi v tej fazi je notranji kritik vedno pričujoč, vztrajno seje nasvete in dvome. Tu je preveč, tam premalo, tu je kalno, tam ni prave povezave s celoto, tu je samo barven poskus, tam mora ostati taka površina. Tako kritik večkrat zadrži umetnikovo roko, včasih ga spodbuja, naj poskusi nekaj novega, včasih zahteva, da umetnik delo sploh opusti. Če ga umetnik ne posluša, je to samo zato, ker njegova trma noče upoštevati dobrih nasvetov.

Govoril sem o tekmovanju v svojem slikarstvu med podobo in idejo, ki me je vznemirjalo v začetku. Lahko bi bil ta spor pustil neporavnan in preprosto zavrgel idejo, kot so storili mnogi. Taka odločitev lahko poenostavi slikanje, vendar se slikar v tem primeru odpove tveganju v metodi dela, ki je zares spodbudna, stara, razumna in zrela. Kar se mene tiče, bi imel res malo vzrokov za slikanje, če v slikah ne bi bilo nobenih idej. Ne morem premišljati o sebi in o človeštvu kot zgolj vegetativni zvrsti. Če obstajajo vrednote, obstajajo prav v človekovi lastnosti, da ima ideje, in torej v dimenziji same ideje.

Slika rdeče živali, »Alegorija«, je slika-ideja. To je tudi zelo razburljiva slika, in upam, da je predvsem podoba, slika-podoba. Začel sem slikati, kot sem rekel, brez vnaprej določene ideje, samo z zavestjo, da moram plačati svoj dolg, in z vozlom podob, nešteti podob. O ognju in o požarih pa sem imel obilo idej, cel kontinent, poplavljen z idejami, od katerih nisem mogel nobene natančno izbrati, lahko pa bi bila katera od njih zmagala in postala vodilna ideja slike. Isto se mi je zgodilo z vrsto slik narejenih v istem času in kmalu potem. Poglejte sliko »Bratje«. To je slika, da, vendar pa so v njej tudi srečanja, sprava, konec vojne, bolečine, družinska čustva. Poglejte sliko »Mesto strašne noči«: gozd televizijskih anten, nitke barv, pršavica luči, glave antičnih demonov, ki visijo z anten, in turobna palača z ostanki grških kipov. Vse te podobe so se porodile iz samega slikanja, to je res, toda njihov izvor so tudi škodljive posledice televizije na misel in kulturo. Iz vrste medsebojno povezanih idej, ki se lahko izrazijo v sliki in barvi, se rodi podoba, slika-ideja. Delo postane tako prijetno, satirično. Včasih pa odkrijemo podobe (podob-ideje), zmožne velikanske razširitve, ki jih vsaj po mojem mnenju lahko uresničimo z zelo močnim izrazom.

Prepričan sem, da je ustvarjalni proces neke slike vedno obstajal v tem dvojnem odnosu, z večjim ali manjšim poudarkom na ideji. Stil ne-

kega slikarja, naj bi bil to Michelangelo, Tintoretto, Tizian ali Giotto, je bil vedno v njegovem osebnem in enkratnem odnosu do sredstva.

Moja misel je, da slike ne moremo reducirati ne na samo idejo ne na samo podobo. Slika lahko vsebuje vse, kar umetnik misli in je. Podobe lahko izvirajo iz barvne snovi, imele pa bodo poudarek in luč samo, če bo umetnik znal razbrati te lastnosti, se jim prilagoditi in jih razviti. Slika lahko tudi zelo živahno pokaže meje umetnika, nedolžnost pogleda Rousseauja, Bomboisa ali Johna Kana. Slikarstvo lahko vsebuje, kot se je to zgodilo v nekaterih dobah, celotnost kulture. Lahko nam pokaže politika kot pri Daumieru, revolucionarja kot pri Goyi, prosilca kot pri Masacciou. Tega, kar sem imenoval biografijo neke slike, ne oblikuje samo izraz posamezne ideje, ne mit, tudi ne navadna praksa, in ne hotenje. Slika je prej vsota misli in čustev posameznika, je delno njegov čas in kraj, v katerem živi, delno njegovo otroštvo, ali tudi njegov strah in sreča odraslega, predvsem pa je zavestno premišljanje o svojih idejah.

»Da se porodi samo nekaj vrst,« je zapisal Rilke, »je bilo treba videti veliko mest, ljudi in stvari. Treba je poznati živali, prisluškovati letu ptic, vedeti za vse gibe, s katerimi se cvetovi odpirajo v jutro. Treba je znati premišljati o poteh neznanih pokrajin, o nepričakovanih srečanjih ter o slovesih, za katera smo že dolgo čutili, da prihajajo. Treba je znati premišljati o dneh našega otroštva, ki so nam še tako nejasni, o starših, ki smo jih žalili, ko so nam prinesli kako veselje in jih nismo znali razumeti (bilo je veselje za koga drugega), o otroških boleznih, ki so tako čudno začele toliko globokih in resnih sprememb, o dneh, ki smo jih prebili v odmaknjenih in mirnih sobah, in o jutrih ob morju, o morju samem, o morjih, o nočeh na potovanjih, ki so se vzdigovale k nebu in izginjale z vsemi zvezdami — in še ni dovolj misliti samo na to. Treba se je spominjati številnih ljubezenskih noči, ene drugačne od druge, krikov porodnic in krikov nežnih, veselih, uspavanih žena pred porodom. Ampak treba je tudi, da smo čuli pri umirajočem, da smo bedeli pri umrlem in v sobi z odprtím oknom prisluškovali nestalnim šumom. In tudi to, da imamo spomine, še ni dovolj. Treba je tudi biti sposoben spomine pozabiti, ko jih je preveč, in treba je biti zelo potrpežljiv in čakati, dokler se ne vrnejo. Zakaj to še niso pravi spomini. Ne, dokler niso v nas postali kri in pogled in gib brez imena, tako da jih ne ločimo več od nas samih, ne, dokler se ne zgodi, da se v izbrani uri porodi beseda verza in se vzdigne iz njih.«

(Iz zvezkov Malte Laurids Briggeja)

Prevedla E. U.

Tragična komedija*

Dušan Pirjevec

V *Mrtvih dušah* je večkrat zapisano vprašanje: kdo je pravzaprav Čičikov? Tako se v devetem in desetem poglavju sprašujejo zmedeni meščani mesta N. N., in ravno tako se sprašuje tudi Gogolj sam na zadnjih straneh zadnjega poglavja. Zato je nekam naravno, da si tudi mi zastavimo isto vprašanje. Kdo je torej kolegijski svetnik Pavel Ivanovič Čičikov?

Ivan Prijatelj, ki je na Slovenskem prvi razmeroma obsežno pisal o Gogolju, je Čičikova razglasil za sleparja. Podobno ravna tudi večina drugih literarnih zgodovinarjev in kritikov, in tako se je utrdilo prepričanje, da je Čičikov zares samo slepar in da nam *Mrtve duše* govorijo pač o tem, kako vsi od gubernatorja do zadnjega podeželskega plemiča družno in veselo kršijo pravne predpise in goljufajo državo.

Kljub uveljavljenemu mnenju pa nastaja pričujoča študija iz domneve, da imajo sleparije, ki jih uganja Čičikov, še druge, zlasti pa usodnejše razsežnosti, in da se nam lahko Gogoljevo besedilo zares odklene šele, če doumemo ali pa vsaj zaslutimo ravno te usodnejše sestavine. Ko skušamo to našo domnevo podrobneje opisati in jo tudi kar se da prepričljivo dokazati iz romana samega, je še najbolje, da pričnemo kar s prvo sleparijo, to je s kupčijo, ki jo je Čičikov v drugem poglavju sklenil s sentimentalnim podeželskim graščakom Manilovom.

Prijatelja sta se pravkar dobro najedla in sedita po obilnem kosilu v delovnem kabinetu Manilova. Čičikov spočetka noče kar naravnost z besedo na dan, in vpraša svojega gostitelja samo, koliko kmetov mu je v zadnjem času pomrlo. Uslužni Manilov seveda takoj naroči svojemu oskrbniku, naj pri priči sestavi spisek umrlih tlačanov, hkrati pa se pri svojem gostu še posebej pozanima: »Zakaj vam je pa to potrebno?« In Gogolj nadaljuje: »To vprašanje je menda spravilo gosta v zadrego, na njegovem obrazu se je pokazala nekaka napetost, da je celo zardel, napetost zaradi tega, ker je skušal izraziti nekaj, kar se ni docela pokorilo besedam.« Kljub tej začetni zadregi mora Čičikov nazadnje vendarle povsem določno povedati: »Nabaviti si hočem mrtvih...« Vtis teh »prečudnih besed« na Mani-

* Pričujoči esej je napisan kot uvodna študija za novo izdajo slovenskega prevoda Gogoljevih *Mrtvih duš*, ki bodo izšle pri Cankarjevi založbi v zbirki *Sto romanov*.

lova popisuje Gogolj takole: »Manilovu je padla pipa na tla in obsedel je nekaj časa z odprtimi usti . . . Prijatelja, ki sta se bila pomenkovala o prijetnostih tovariškega življenja, sta otrpnila, zapičila oči drug v drugega kakor portreti, ki so jih v starih časih obešali drugega nasproti drugemu na obeh straneh zrcal. Naposled je Manilov pobral pipo, pogledal od spodaj gostu v obraz in skušal dognati, ali ni na njegovih ustnicah videti smehljaja, ali se ni morda pošalil; toda opaziti ni bilo nič podobnega, nasprotno, njegov obraz je bil celo bolj soliden kakor navadno; potem je pomislil, ali se ni morda gostu nenadoma zbledlo, in ga je s strahom pozorno pogledal; toda njegove oči so bile popolnoma jasne, nič tistega divjega, nemirnega ognja ni bilo v njih, ki miglja v očeh blaznemu človeku, vse je bilo spodobno in v redu. In kolikor je tudi Manilov premišljeval, kako naj se vede, si ni mogel izmisliti nič drugega, kakor da je v zelo tenkem curku spustil iz ust dim, ki mu je zastal v njih.«

Nekaj stavkov kasneje izvemo še, da se je Manilov čisto zmedel. »Čutil je, da mora nekaj storiti, zastaviti kako vprašanje, toda kakšno, vedi vrag. Končalo se je naposled s tem, da je znova spustil iz sebe dim, toda zdaj ne skozi usta, marveč skozi nos.«

Kljub vsem izrazito komičnim sestavinam in poudarkom je iz navedenih stavkov docela očitno, da je kupčija, ki jo je hotel Čičikov izpeljati, presenetila najprej njega samega, saj se ga je polastila »nekaka napetost«, ker besede niso mogle prav zgrabiti tega, kar je hotel izraziti, to pa pomeni, da je moral spregovoriti o nečem, česar pravzaprav sploh ni mogoče obvladati. Se huje je bilo z Manilovom. Udaril ga je pravi, vsezajemajoči pretres, da je izgubil oblast nad seboj, popadel ga je strah, čisto se je zmedel, ni vedel ne kaj bi mislil, ne kaj bi rekel, čeprav je hkrati natanko čutil, da mora nekaj storiti, pa se je očitno zavedel, da je to, za kar v tem trenutku gre, tako daljno in neznanško, tako nenavadno in nerazumljivo, da tega ni mogoče doseči ne z besedo ne z dejanjem. Podvomil je o zdravi pameti Čičikova, čeprav ga je sicer zelo cenil, in normalni človeški odnosi so se kar naenkrat pretrgali, tako da sta prijatelja otrpnila in se spremenila v negibni stvari. Tako je, kakor da bi bila udarila strela z jasnega, kakor da bi bilo na sredo kabineta z vso silo priletelo nekaj docela neznanega in vse osvetlilo z novo, nenavadno lučjo; tako je, kakor da se je v bliskovitem sunku in za kratek hip prikazalo nekaj iracionalnega.

Hkrati takoj spoznamo tudi, da se je Manilov znašel v pravi pasti, iz katere ni izhoda. Čičikov mu je s svojo ponudbo podrl ves njegov normalni, vsakdanji svet in mu hkrati grozil, da ga bo potisnil v nekaj, čemur se normalna pamet in čustvo upirata z vso svojo močjo. Manilov se sicer skuša izmakniti, a se ne more, in pri tem je očitno, da je na kocko postavljeno vse, da se mora torej odločiti o zadevah, ki so pomembnejše in usodnejše kot pravni predpisi in pravila trgovskega poslovanja. Iz vsega navedenega odlomka udarja na dan posebna usodnost vprašanja, pred katero je postavljen Manilov, zato trepeta v tem odlomku tudi posebna napetost, ki je samo zrcalna slika in temeljna sestavina položaja, v kakršnega nas je postavil avtor.

Po prvem udarcu se Manilov polagoma privaja ponujeni kupčiji in slednjič tudi privoli vanjo. Zaradi tega postopnega uresničevanja te nenavadne kupčije pa se prvotni napetosti pridružuje še občutek nekakšne neresničnosti in vrtoglavice. Čim bolj namreč postaja ta kupčija živa resničnost, čim bolj stvarne in vsakdanje postajajo besede, s katerimi jo »poslovna partnerja« obravnavata, tem bolj silovito čutimo, kako se uresničuje nekaj neresničnega in nemogočega, kako se svet, v katerem vsak dan živimo, podira, kako izginjajo tla, na katerih je ta svet zgrajen, dokler ne prestopimo še zadnje meje, za katero natanko vemo, da je meja med resničnim in neresničnim.

Nekaj podobnega, če že ne kar natanko isto, se dogaja tudi v opisih vseh drugih kupčij, ki jih Čičikov še sklene, pa tudi v opisih vseh drugih dogodkov, ki so s temi kupčijami v neposredni zvezi. Med njimi naj opozorimo zlasti na drugi del sedmega poglavja, ko se pri gubernatorju zberejo vsi »poslovni partnerji«, s Čičikovom na čelu, da bi dogovorjene kupčije še uradno potrdili. Povsod se uresničuje nekaj neresničnega in docela nemogočega, hkrati pa to uresničevanje vzbuja tudi vtis, da gre za bolj usodne zadeve, kakor pa so navadne sleparije.

Zdaj si je treba seveda zastaviti vprašanje, kaj je to neresnično, ki se uresničuje, in kaj je tisto usodno, ki je pri tem čudnem uresničevanju nenehoma pričujoče? Kaj je tisto, zaradi česar je Čičikov zardel, že ko se je na to spomnil, kar se je izmikalo moči besede, da se je v njem naselila »nekaka napetost«? Kaj je tisto iracionalno, ki se je v besedah Čičikova »nabaviti si hočem mrtvih« za en sam trenutek oglasilo s takšno silo, da je Manilova docela omamilo in paraliziralo? Kaj je tisto, kar ni dostopno ne besedi ne dejanju, kar pa hkrati vendarle drži oba prijatelja v oblasti z nekakšno magično močjo, da otrpneta in se spremenita v dve mrtvi podobi?

Ko si skušamo odgovoriti na zastavljena vprašanja, si moramo še enkrat ponoviti tisti stavek Čičikova, ki se ga je ustrašil Čičikov sam in ki je tako neusmiljeno prizadel tudi Manilova. Ta stavek se glasi: »nabaviti si hočem mrtvih«. Prenesite glavni poudarek z glagola *nabaviti* na substantivirani pridevnik *mrtvi*, in že boste morali priznati, da res ne gre za čisto navadno sleparsko kupčijo, marveč da gre za prekupčevanje z mrtvimi. Zdaj dobijo tiste mrtve duše, ki jih zbira Čičikov, čisto drugačen pomen, navzočnost mrtvih postane neprimerno bolj intenzivna; in prav ta nenavadna pričujočnost mrtvih in s tem smrti same odvzema kupčijam, o katerih »poročajo« *Mrtve duše*, značaj navadne sleparije in daje Gogoljevemu besedilu neke posebne razsežnosti, ki jih sicer čutimo, a se jih ne moremo določno zavedeti, dokler ne izvršimo pravkar opisanega premika v poudarku.

Tako se nam torej polagoma odkriva, da osrednja tema *Mrtvih duš* ni samo vrsta bolj ali manj spretnih goljufij, marveč da v Gogoljevi poemi nenehno živi še neka druga, vsekakor pomembnejša tema, to pa je tema o mrtvih, tema o smrti.

Kolikor je mogoče soditi po tisti literaturi, ki je dostopna v Ljubljani, ni še nihče tako močno poudaril motiva mrtvih ali motiva smrti. Zato je seveda nujno, da svojo misel podrobneje dokažemo in izvedemo iz nje tudi

vse potrebne sklepe, zlasti tiste, ki so v neposredni zvezi s samim ustrojem in značajem Gogoljeve poeme. S tega vidika je za nas še posebej zanimivo najprej sedmo poglavje romana, in sicer tista slavna scena, ko se Čičikov nenadoma zamisli nad imeni nakupljenih mrtvih duš. Ta scena dela preglavice skoraj vsem interpretatorjem in je motila že Belinskega. V svojem *Pojasnilu na pojasnilo* je zapisal o njej tole: »V *Mrtvih dušah* so prav tako nekatera mesta, kjer se mu je v spontanem ustvarjanju nehote zareklo, in sicer zelo pomembna, dasi ne zelo številna mesta: tako pisatelj povsem brez razloga prisili Čičikova, da ob prégledu seznama nakupljenih mrtvih duš fantazira o življenju preprostega ruskega ljudstva. Res je to ‚fantaziranje‘ eno najboljših mest v poemi, polno miselne globine in čustvene sile, neizmerne poezije in porazne stvarnosti hkrati; tem nřanj pa je prikladno za Čičikova, človeka, ki je genialen v izumljanju prevar in klavrn v vseh drugih pogledih. Tukaj mu je pesnik očitno poklonil sam svoje najplemenitejše in najčistejše solze, katerih svet ne vidi in ne pozna, svoj globoki humor, poln otožne ljubezni, in mu dal pripovedovati to, kar bi bil moral izgovoriti sam v svojem imenu.«

Sodba Belinskega vse do današnjega dne ni izgubila veljave, saj jo je ponovil tudi M. Hrapčenko v svoji knjigi *Tvorčestvo Gogolja*, ki je izšla v Moskvi leta 1956. Enako se je ob isto sceno spotaknil tudi V. Sečkarov v svoji knjigi *N. V. Gogolj, Leben und Schaffen*, ki je izšla leta 1953 v Berlinu.

Pomen vseh teh »ugovorov« in kritičnih pripomb je na kratko tole: Čičikov je samo slepar, čeprav genialni slepar, nikakor pa ni zmožen takšnih čustev in misli, kakršnim smo priče ravno ob sedmem poglavju. Zato je seveda očitno, da mu je tukaj Gogolj podtaknil sam svoje misli in sam svoja čustva, iz tega pa ni težko sklepati, da značaj Čičikova ni dosleden in da je Gogolj zagrešil tedaj pomembno »napako«; ki pa, če povzamemo Belinskega, le ni tako huda, saj je očitno, da ga je vanjo zapeljala samo silovitost njegovega umetniškega navdiha.

Vendar kaj nam pomaga misel o silovitosti pesniškega navdiha, saj ta misel ne more izbrisati preproste resnice, da počne Čičikov v sedmem poglavju nekaj, česar nikakor ne bi smel početi, in to seveda pomeni, da je Gogolj storil nekaj, česar ne bi smel storiti. Če bi bilo res, kar je trdil Belinski, potem bi smeli reči, da je v sedmem poglavju Gogolj sam porušil enotnost svojega dela, ker se mu pač ni posrečilo ohraniti enotnost akcije in značaja glavnega junaka. Čičikov kot literarni lik bi potemtakem ne ustrezal več temeljnim estetskim zahtevam, in to bi bilo tem hujše, ker je osrednja oseba romana. Tako torej vse kaže, da smo se zaradi sedmega poglavja znašli pred izredno pomembnim vprašanjem, ki zadeva celotno besedilo.

Ko skušamo zdaj mimo tradicionalnih sodb doumeti Gogoljevo »napako« in njegovo »nedoslednost«, ko skušamo kljub prepričanju nekaterih kritikov vrniti romanu njegovo neporušljivo enotnost, moramo najprej opozoriti na dve temeljni sestavini tega odlomka. Čičikov se namreč v svoje »fantaziranje« ne zaprede kar tako povsem brez vzroka in zunanjega povoda, saj nam Gogolj pripoveduje, kako je najprej dve uri skrbno na

čisto prepisoval imena vseh nakupljenih mrtvih duš, šele na to se je ozrl na te liste in na te mrtve kmete. To pomeni, da je bil s temi mrtvimi kmeti že lep čas v nekakšnem posebnem stiku, saj je moral vsako ime posebej na čisto in pazljivo prepisati. Ko je to delo opravil, je nenadoma opazil, da so vsi ti kmetje na določen način opredeljeni in kako se bodisi iz njihovih imen samih, bodisi iz posebnih pripomb ob njihovih imenih razkrivajo celotne njihove osebnosti. Ta imena so nenadoma prenehala biti mrtva imena in mrtve črke, začela so nekaj pomenjati, in tako so vse te mrtve osebe dobile »poseben videz svežosti; imel si občutek, kakor da so bili kmetje še včeraj živi«. Ravno tej ugotovitvi sledi naslednji stavek: »Pregledoval je [Čičikov] dolgo, da se mu je omehčalo srce, in spregovoril je z vzdihom« ter začel »fantazirati«, kakor bi rekel Belinski.

Ravno tako pomemben je tudi konec tega nenavadnega in z značajem Čičikova na prvi pogled nezdržljivega »fantaziranja«. Kolegijski svetnik kar na lepem sam in brez vidnega zunanjšega razloga pretrga svoje meditacije, to pa stori z vzklikom: »Oho! Dvanajst je ura! . . . Kaj pa se toliko časa obiram? In še, če bi res delal, tako pa sem spočetka brez vsakega razloga mlatil prazno slamo, potlej pa sem se zamislil. Lep bedak, res!«

Po tej »samokritiki« razvije Čičikov nenavadno aktivnost: na naglo se preobleče, spravi svoje papirje in odhiti na sodnijo. Vse, kar počne, nosi zdaj znamenje posebne ihte, kakor da bi se mu prav posebej mudilo, Gogolj pa nam to njegovo izredno ihto in naglico pojasnjuje takole: »Čutil je sam v sebi željo, da bi svoje posle zaključil čimprej; dotlej se mu je vse zdelo negotovo in neprijetno; prihajala mu je namreč misel, da duše niso docela resnične in da je v podobnih primerih treba breme odložiti čimprej.«

Čičikov je torej vse dotlej, se pravi ves čas, kar je sklepal svoje sleparske kupčije, nosil na sebi neko breme, in živel je v vzdušju negotovosti in neprijetnosti. Ko pa skuša Gogolj razložiti, od kod to breme, od kod ta neprijetnost in negotovost, jasno poudarja samo to, da duše pač niso docela resnične, da so torej mrtve, in to seveda pomeni, da Čičikovu ni bilo tesno, ker je kršil pravno veljavne predpise, marveč zato, ker je kupčeval s tako nenavnim blagom, kakor so mrtve duše. Kakor pa vemo, sta bili ta neprijetnost in ta negotovost živi v njem, že ko je sklepal svojo prvo kupčijo z Manilovom. Že takrat se je namreč v njem naselila »nekaka napetost«, in že takrat je določno čutil, da skuša povedati nekaj, kar se besedam ne more pokoriti, da se torej skuša polastiti nečesa, česar se kratko in malo ni mogoče polastiti. In kar je doživljal ob svoji prvi kupčiji, je doživljal ob vseh drugih sleparijah, ki jih je še izvršil. Manilov, Korobočka, Sobakjevič, Pljuškin so tisto nevarno mejo med resničnim in neresničnim prestopili samo enkrat, nato so se lahko brez večjih posledic za svoje notranje ravnovesje spet povrnili v resničnost, v svoje vsakdanje bivanje. Njegovo enkratno dejanje se je odrgalo od njih, ker je bilo pač enkratno in ker ga je Čičikov pravzaprav odnesel s sabo. Čičikov pa je svoje goljufije ponavljal in obnavljal, in hkrati je vsako od teh dejanj dokončno vzel nase, nobeno se ni moglo odtrgati od njega, nenehoma je bivalo z njim, nenehoma je živel s tistim, za kar je čutil, da se ne more

docela pokoriti besedam. Svojega bremena ni mogel odložiti, in napetost, ki se je naselila v njem, ko je moral prvič izreči: »nabaviti si hočem mrtvih«, se ni mogla sprostiti, marveč se je samo še stopnjevala.

Vendar pa mu je to napetost in to breme lajšalo življenje samo. Razni dogodki, ki so vdirali v njegovo bivanje, najrazličnejše dogodivščine, ki so onemogočale, da bi bilo kupčevanje potekalo zares strnjeno kot eno samo dejanje, nenehno zapletanje v najrazličnejše prigode, ki niso imele nobenega neposrednega stika s samim kupčevanjem, vse to ni dopustilo, da bi se bil občutek neprijetnosti in negotovosti zares zgostil do poslednje mere, ko se mora tudi dokončno sprostiti. Zato se je šele zdaj, ko je sam s svojo roko na čisto prepisoval imen kupljenih duš, prvikrat znašel zares iz oči v oči s svojo resnico, s svojim dejanjem v celoti. To zdaj niso bile več samo posamezne kupčije, to so bile vse kupčije hkrati, in vse hkrati so stale neposredno pred njim, tako da se jim ni mogel več ogniti. Napetost, ki je bila v njem že prav od začetka, občutek neprijetnosti in negotovosti, ki ga je spremljal že od prve goljufije naprej, vse to se je zdaj strnilo do najvišje stopnje in je zato tudi bolj nasilno kot kdaj prej zahtevalo razrešitve.

Ker je bila vzrok za vse te neprijetne in naporene notranje napetosti misel, da duše vendarle niso docela resnične, je razrešitev prišla lahko le tako, da so te duše oživele in mu tako odvzele breme negotovosti in neprijetnosti. Vendar pa ta nenavadna oživitev ni bila mogoča sama po sebi, saj so bili kmetje zares mrtvi. Potrebno je bilo »aktivno sodelovanje« Čičikova samega — in, kakor vemo, se mu je res kar na lepem »omehčalo srce in spregovoril je z vzdihom«. Z magično močjo so ga nemudoma pritegnili vsi ti mrtvi ljudje in začeli živiti vstajati pred njegovimi očmi, njega samega pa je prevzelo, kot pravi Gogolj »neko čudno čustvo, ki je bilo njemu samemu nepojmljivo«.

Celotno fantaziranje Čičikova izvira torej iz njegovega »omehčanega srca«, poteka pod pritiskom neke posebne napetosti, ter v znamenju nekega čudnega, nedoumljivega čustva in magične privlačnosti mrtvih. Zato ima celotna meditacija, ki naj bi uresničila osvoboditev Čičikova, značaj čudnega groteskno mračnega obreda. Mrtvi oživljajo zato, da bi odvzeli breme živemu, da bi izbrisali greh, ki je bil storjen nad njimi samimi, in to pomeni, da so samo predmet novega izrabljanja, in zato: čim bolj postajajo živi, tem bolj so v resnici mrtvi in tako še enkrat umro. Zato je ves ta poskus oživljanja samo najvišja oblika oskrunjanja, ki ravno zato ne more odvzeti bremena, marveč ga lahko napravi samo še težjega in še bolj neznosnega. Nujno je zategadelj, da je treba to meditacijo pretrgati nasilno in brez pravega prehoda, hkrati pa ji je treba tudi vzeti vso vrednost, treba jo je kar se da razveljaviti, kar Čičikov tudi v resnici stori, ko si reče, da je mlatil prazno slamo, in ko samega sebe ozmerja z bedakom. Šele to popolno razvrednotenje zares pretrga tudi zvezo med Čičikovom in njegovim dejanjem, do kraja uniči magično privlačnost smrti, in dejanje je šele zdaj dokončno postavljeno v normalne mere, zato je tudi šele zdaj dokončno prirejeno in predelano tako, da lahko postane nekaj zares normalnega, se pravi uradni akt. In zato ni naključje, da se Čičikov

šele zdaj, šele po tem svojem »fantaziranju«, odpravi na sodnijo, kjer dobijo njegove kupčije pravno veljavnost.

Če tako presojava in doživljamo »fantaziranje« Čičikova, potem sprevidimo, da se docela ujema s tisto nenadno zadrego in s tistim občutkom, da je v tej igri nekaj, kar ne uboga besed — vse to je okusil že ob svoji prvi kupčiji. S tem ko je Gogolj Čičikovu »dovolil«, da se je zapredel v svoje nenavadne meditacije in doživel tisto nepojmljivo čustvo, je še dokončno konstituiral vse bistvene lastnosti svojega junaka in mu dal vse razsežnosti, ki jih pač mora imeti. Hkrati pa ravno ob tem »fantaziranju« postaja povsem očitno, da se ljudje, posebej še glavni junak, v tistih čudnih kupčijah ne opredeljujejo samo do pravnih postav, marveč v prvi vrsti do mrtvih in do smrti same.

Po vsem tem je najbrž že nedvomno, da je ravno obravnavani prizor tako rekoč vrhunec notranje poti Čilikova. Šele tu se je prvikrat znašel neposredno sam pred svojim dejanjem, sam pred svojo resnico in svojo najpomembnejšo odločitvijo. Zato ni mogoče trditi, da bi bilo to »fantaziranje« v nasprotju z značajem glavnega junaka in zato ni res, da je Gogolj Čičikovu dal pripovedovati to, kar bi bil moral »izgovoriti v svojem imenu«. Ravno tako nam je zdaj tudi očitno, da mora ostati ta prizor nantanko tam, kjer tudi stoji, se pravi po vseh opravljenih kupčijah in tik pred trenutkom, preden doživijo te kupčije svojo dokončno, nepreklicno legalizacijo.

Zdaj nam je jasen tudi ves ustroj sedmega poglavja, ki na prvi pogled razpada v dva dela: »fantaziranja« Čičikova na eni, potrdilo njegovih kupčij na sodnji in proslava te potrditve pri policijskemu predsedniku na drugi strani. V resnici je osrednja tema tega poglavja ena in ista: Čičikov se tu prvikrat sreča s svojo resnico in jo mora hkrati enkrat za vselej tudi odložiti. Prvi del poglavja govori o tej resnici sami in o poskusu, kako fiktivno razrešiti notranjo napetost; to fiktivno razreševanje pa napetost samo še povečuje in grozljivost resnice samo še utrjuje, tako da postane razrešitev še bolj urgentna. In ravno zaradi te stopnjevane nujnosti, te stopnjevane potrebe po razrešitvi, se mora poglavje nadaljevati s pripovedjo o sodni potrditvi kupčij. Poglavje je torej zgrajeno tako, da je v prvem delu vprašanje zastavljeno in zaostreno do najvišje možne stopnje, v drugem delu pa je vprašanje docela razrešeno — in da bi bila odrešitev kar se da popolna in vsestranska, se poglavje ne konča že kar s samo sodno verifikacijo sleparij, marveč še z banketom pri policijskem predsedniku, kar pomeni, da je Čičikov odrešen ne samo pred zakonom, pred togim predpisom, marveč tudi družabno, pred družbo v celoti. Veselo, sproščeno razpoloženje, ki prevladuje na proslavi pri policijskem predsedniku, je samo zrcalna slika dokončne oprostitve in odrešitve Čičikova samega. Zato torej sedmo poglavje niti najmanj ne ogroža enotnosti celotnega romana, ne ogroža enotnosti značaja in delovanja Pavla Ivanoviča Čičikova, marveč je vrhunec vsega in nenavadno smiselno in funkcionalno povzema in zgoščuje vso celoto.

Če se nam je z vsem tem posrečilo dokazati Gogoljevo doslednost, ohraniti in utrditi enotnost njegove poeme in njegovega glavnega junaka,

prikazati pravo funkcijo sedmega poglavja in še posebej tistega »fantaziranja«, ter tako zavrtni kritične pripombe, ki se vlečejo od Belinskega vse do današnjih dni, potem imamo tudi pravico, da napravimo iz tega ustrezne sklepe. Pri tem se moramo seveda najprej spomniti, da smo lahko zaobšli kritično opombo Belinskega le tako, da nam Čičikov ni veljal več samo za navadnega, čeprav genialnega sleparja, in da njegovih kupčij nismo imeli več za navadne, čeprav genialno zasnovane in spretno izvedene goljufije. Naša pozornost se je zato obrnila na tisto, kar je na teh kupčijah nenavadnega, na tisto, kar se ne uklanja ne besedi ne dejanju, na tisto, kar povzroča neprijetnost, negotovost, napetost, čudna, nepojmljiva čustva, in zaradi česar se ljudje nemočni zmedejo ter nenadoma otrpnejo. Pri tem smo v vseh prizorih, ki smo jih omenjali ali analizirali, zlasti pa še v sedmem poglavju, ki nam sme zdaj veljati za osrednji del romana, odkrivali predvsem neko posebno pričujočnost mrtvih in zato lahko zdaj smisel kupčij, ki jih opravlja Čičikov, opredelimo z besedami: prekupčevanje z mrtvimi, prekupčevanje s smrtjo.

Iz tako opredeljenega smisla celotnega romana pa je mogoče izvajati tudi večino, če že ne kar vseh tistih lastnosti Gogoljevega besedila, o katerih je bil doslej govor. Pri tem je namreč verjetno delovala naslednja logika: prekupčevati z vero in ljubeznijo, z ideali in znanostjo, s poštenostjo in neumnostjo, z domovino in pravom — vse to je nekako mogoče, je na neki način normalno in zdravemu razumu razumljivo. Smrt pa se takšnim posegom *a priori* upira, ni jim dostopna, je pravzaprav neoskrnljiva. Oskrunitev smrti v resnici sploh ni mogoča. A prav to zares nemogoče in zares neresnično, to zares in dokončno nenormalno, to oskrunjenje neoskrnljivega se v *Mrtvih dušah* nenehoma uresničuje. Ravno nenehno dogajanje in obnavljanje tega neresničnega, nenormalnega, nemogočega, nenaravnega daje Gogoljevemu besedilu posebno napetost in usodnost ter vzbuja hkrati občutek pogrezanja v nič, v prepad, vzbuja vtis, kakor da bivamo v čistem absurdu, na razvalinah našega vsakdanjega sveta. Tu pa je tudi vir tiste groteskne, fantastične in grozljive komike, ki je tako značilna za celotni Gogoljev roman. Prebrati je treba nekoliko pozorneje samo že večkrat omenjeni popis sodnega potrjevanja kupčij in opis razposajene proslave pri policijskem predsedniku v luči naše interpretacije slovitih »fantaziranj«, in že se kar na lepem zavemo, da se dogaja v resnici nekaj grozljivega in spačenega, improvizirani banket pri policijskem predsedniku pa dobi značaj prave pošastne orgije. Gogoljeve čisto navadne in vsakdanje besede se napolnjujejo kar naenkrat s posebnim pomenom, tako da nas kljub vsej komiki mine veselje do smeha. Gogolj sam je docela jasno čutil to svojevrstno lastnost svoje komike, ko je v *Mrtvih dušah* napisal: »In neznana moč mi je sodila, naj še dolgo složno stopam s svojimi čudnimi junaki, naj gledam vse ogromno in vrveče življenje, naj ga gledam skozi smeh, ki ga svet vidi, in skozi solze, ki so mu neznane.« Neznana moč in čudni junaki, smeh na videz, žalost in obup v resnici. In tudi ko je Belinski navajal pravkar citirane Gogoljeve besede, je zapisal: »V tem je tudi tragični pomen Gogoljevega komičnega spisa, to ga tudi vzdiguje nad mnoga navadna satirična dela, a prav tega

ne morejo doumeti omejeni ljudje, ki vidijo v *Mrtvih dušah* mnogo smešnega, da bi počil od smeha, kakor se pravi v njihovem preprostem ljudskem žargonu, a v tem ponekod že čez mero pretiravajo.«

Belinski je torej govoril o *tragičnem pomenu* Gogoljevega *komičnega spisa*, se pravi o tragičnosti Gogoljeve komike — in do danes še ni bilo literarnega zgodovinarja in kritika, ki ne bi bil posebej poudarjal ravno te navidezne protislovnosti Gogoljeve poeme. Tudi mi do neke meje sprejemamo to misel, vendar potrdila zanjo ne iščemo samo v Gogoljevi izjavi, marveč predvsem v vsebinskem značaju dela, saj izvajamo njegovo protislovnost iz tistega, kar smo skušali opredeliti z besedami: pričujočnost mrtvih.

Potemtakem že samega naslova *Mrtve duše* ne smemo več misliti tako lahkotno in neopredeljeno, tako neobvezno in čisto komedijsko, kot je to postala splošna navada. Vrniti je treba tema dvema besedama tisto prvotno svežost, kakršno so dobile mrtve duše nenadoma tudi za Čičikova samega, ko je pregledoval svoje spiske. Vrniti jim je treba njihovo prvotno težo, ki jo je kakor vse kaže, začutil deloma in na svoj način celo carski cenzor, ki je že ob samem naslovu romana zakričal: »Ne, tega ne bom nikoli dovolil: duša je nesmrtna; mrtve duše ni, avtor napada nesmrtnost.«

Brž ko sprejmemo misel, da pri kupčijah z mrtvimi dušami ne gre samo za navadne goljufije, da torej ne gre za vprašanje poslovne morale ali nemorale, brž ko se torej zavemo, da se ob teh kupčijah ne podira samo svet pravnega reda, marveč svet sploh in da torej ne stopamo samo v stanje brezpravnosti, marveč v neresnične in fantastično grozljive pokrajine absurda, pa nam seveda hkrati postane jasno, da je osrednja tema Gogoljeve poeme pravzaprav odnos do mrtvih in do smrti kot temeljne in vse določujoče resnice človekovega bivanja. Vendar je ta naša opredelitev še vedno preveč splošna, ker nam ničesar ne pove o funkciji in obsežnosti te teme, in zato tudi še ne more imeti prave prepričljivosti. Ko namreč še enkrat premislimo citirani in analizirani prizor, ki se je zgodil med Čičikovom in Manilovom, če se spomnimo naše analize sedmega poglavja, in če hkrati v spominu vsaj na hitro še enkrat preletimo celotni tekst, se nam začne vsiljevati misel, da imajo mrtve duše, da ima torej smrt pomen in funkcijo temeljnega in edinega merila za preskušanje sveta in ljudi, ali bolje, za preverjanje resničnosti, zanesljivosti in trdnosti družbe in posameznika. Prav ob mrtvih in zaradi mrtvih se razkriva stopnja trdnosti in zanesljivosti, ali stopnja netrdnosti in nezanesljivosti običajnih norm in vrednot, kot so ljubezen, prijateljstvo, poštenost, domovina, pravo itd.

Pravkar zapisana misel, ki nas hoče prepričati, da imajo mrtvi, ali da ima smrt v *Mrtvih dušah* pomen temeljnega merila, pa postavlja naše razpravljanje pred nova vprašanja. Vse doslej smo namreč skušali dokazati predvsem, da osrednjega motiva našega romana ni mogoče skrčiti na zaporedje genialnih sleparij, in smo pri tem ugotavljali, da gre v resnici za odnos do mrtvih in do smrti sploh. Zdaj nam gre za pomen tega odnosa, ali drugače: dokazati moramo, da je ravno vprašanje odnosa do smrti

tisto, kar vsestransko opredeljuje Gogoljev tekst in ga pravzaprav sploh šele omogoča. Ali konkretnije: če je res, da se kot edino učinkovito merilo za žive pojavljajo mrtvi, potem mora biti res tudi, da poleg smrti sploh ni nobenega drugega merila več, da so torej norme in vrednote, kot so bog, pravičnost, ljubezen, država, domovina itd. že izgubile vso svojo veljavo. Zato se moramo zdaj najprej vprašati, ali je iz Gogoljevega romana zares razvidno, da so vsi ti pojmi in vrednote postali tako nezanesljivi, da ob njih ni več mogoče izmeriti resnice sveta in ljudi.

V odgovor na to vprašanje lahko najprej zapišemo, da je nezanesljivost vseh vrednot Gogolj celo sam posebej poudaril in *expressis verbis* tudi ugotovil. Storil je to v zadnjem poglavju *Mrtvih duš*. Tu namreč med drugim zagotavlja, da za glavnega junaka svojega romana namenoma ni hotel vzeti krepostnega človeka, to pa »zaradi tega, ker je vendar že čas pustiti ubogega krepostnega človeka, da si odpočije; zaradi tega, ker ima beseda ‚kreposten človek‘ v ustih plehek okus; zaradi tega, ker so iz krepostnega človeka naredili konja in ker ni več pisatelja, ki bi ga ne zajahal in ga priganjal z bičem in z vsem, kar mu pride pod roko; zaradi tega, ker so plemenitega človeka zamorili tako temeljito, da ni niti sence kreposti več na njem . . . ; zaradi tega, ker je zahteva po krepostnem človeku licemerska, in zaradi tega, ker krepostnega človeka nihče ne spoštuje. Ne, čas je zapreči tudi podleža. Zatorej zaprezimo podleža!«

Zahteva po krepostnem človeku je torej licemerska, ker krepostnega človeka kratko in malo nihče ne spoštuje več, ali z drugimi besedami: krepostni človek je izgubil ves svoj *raison d'être*. Saj je resnični položaj v družbi tak, da krepostnega človeka nihče ne potrebuje in da torej ni nobene realne družbene možnosti, da bi se sploh lahko uresničil in se pojavil kot otipljivo družbeno dejstvo. Krepost ni več in tudi ne more biti več družbena resničnost. Če pa ni več kreposti, seveda tudi podlosti ni več, ali drugače: ko je izginil krepostni človek kot oprijemljivo, vidno in učinkovito družbeno dejstvo, je ostal samo še podlež, zato: zaprezimo podleža! Brž ko pa je vse, kar je še res, samo še podlež, brž ko je resničen samo še podlež, ni nobene možnosti več za razločevanje, in v tem primeru tudi podlež ni več podlež, saj je postal edina resnica, prevladujoče dejstvo, normalnost.

Docela v tem duhu so zasnovani tudi naslednji stavki iz enajstega poglavja *Mrtvih duš*, kjer Gogolj takole opisuje svojega junaka: »To je torej naš junak v vsej svoji osebi! Toda mogoče bo kdo zahteval, naj ga dokončno opredelimo z eno samo potezo; kdo je ta človek po svojih naravnih svojstvih? Da ni junak izrazite popolnosti in čednosti, je očitno. Kaj pa je? Torej podlež? Zakaj podlež, zakaj toliko strogosti z njim? Dandanes pri nas ni več podležev, so samo še dobronamerni in prijetni ljudje.«

Sklepi, ki so se nam sami po sebi vsiljevali že ob prejšnjem citatu, so zdaj dobili konkretno obliko in s tem tudi svoje potrdilo. Splošni položaj je tak, da ljudi ni več mogoče deliti na krepostne in nizkotne, kajti merila, ob katerih je mogoče določati krepost ali podlost, so izgubila sleherno veljavo, na mesto njih pa je stopilo načelo dobrih namenov in prijetnosti. To načelo je, kakor lahko razberemo iz citiranih Gogoljevih stavkov, po

svojem učinku takšno, da je zbrisalo vsa druga merila, da torej onemogoča razločevanje po etičnih normah, da onemogoča družbeni obstoj teh norm in tako povzroča prevlado podležev, ali spremembo podleža v edino normalni tip in edino resnico — in prav zaradi tega si je treba to posebno načelo, utelešeno predvsem v Čičikovu, podrobneje ogledati, pri tem pa je treba seveda nenehoma misliti na celoto Gogoljevega romana.

Najprej so odločilni dobri nameni kot taki, to pomeni, da je resnica o človeku, da je človekova resnica samo v njegovi subjektivnosti, samo v njegovi zavesti, ne glede na to, kaj ta človek v resnici je in kaj v resnici dela. Ni pomembno dejanje, pomembni so nameni, odločujoča je le zavest sama. To pomeni najprej, da je dovolj, če se človek v besedah izreka za vse, kar je predpisano in veljavno, da se torej v besedah izreka za poštenost, domovino, ljubezen, boga, prijateljstvo itd. V takem položaju dobivajo vse te norme in pravila značaj nečesa abstraktnega, nečesa splošnega, kar pomeni, da sem pač samo na splošno za pravico in prijateljstvo, ne glede na to, ali moja konkretna dejanja to mojo načelno izpoved tudi podpirajo. Ali z drugimi besedami: v družbi, ki uveljavlja načelo dobrih namenov, se pravi načelo čiste zavesti in subjektivnosti, lahko bivajo posamezne vrednote samo kot splošne vrednote, samo v obliki deklariranih načel. Takšna družba mora sleherno normo spremeniti v kar se da splošno načelo.

V tej zvezi je izredno zanimiv zadnji del »poslovnega« pogovora med Manilovom in Čičikovem, iz katerega navajamo tukaj najbolj pomembne dele:

„Če torej ni nobene ovire, lahko z božjo pomočjo sestaviva kupčijsko pogodbo,“ je rekel Čičikov.

„Kako, pogodbo glede mrtvih duš?“

„Ah ne,“ je odvrnil Čičikov. „Midva napiševa, da so živi, kakor so zares uvrščeni v uradni seznam. Moja navada je, da v ničemer ne nasprotujem državnim zakonom, čeprav sem zaradi tega v svoji službi trpel, toda oprostite, dolžnost je zame sveta, zakon pa — pred zakonom nimam besed.“

Te besede Čičikova so bile Manilovu, kot pripoveduje Gogolj, sicer všeč, vendar ni »mogel prodreti v bistvo stvari« in zato ni odgovoril, tako da je moral Čičikov še enkrat prevzeti iniciativo in ga posebej vprašati, ali je morda glede česa v dvomu; na to je Manilov odgovoril takole:

»O, niti najmanj. Ne govorim zaradi tega in nimam prav nobenih, se pravi kritičnih pomislekov glede vas. Toda dovolite vprašanje, ali ne bo to podjetje, ali, da se bolj izrazim, tako rekoč kupčija, torej ali ne bo ta kupčija v nasprotju z državnimi postavami in drugimi vidiki ruske države.« Na to vprašanje je Čičikov seveda brez omahovanja odgovoril, da »to podjetje ali kupčija nikakor ne bo v nasprotju z državnimi postavami in ostalimi vidiki ruske države«.

V navedenem odlomku je način delovanja dobrih namenov in načela čiste zavesti opisan nenavadno plastično. Čičikov najprej slovesno izjavi svojo lojalnost, svojo neomahljivo pokorščino državnim zakonom. In to Manilovu v določeni meri zadostuje, prepričalo ga je, da je Čičikov pošten človek, zato nima kritičnih pomislekov glede svojega gosta. Kljub temu

je v nekakšni zadregi, saj beremo, da »v bistvo stvari pa vendarle nikakor ni mogel prodreti«, in da je zato raje kar molčal, namesto da bi bil Čičikovu odgovoril. Kaj ga je tedaj motilo? Čičikov je nenadoma spregovoril o državnem zakonu, zakon pa seveda ni nič abstraktnega in resnični odnos do zakona je mogoče zelo natančno preverjati. Zakon ni nekakšna splošna deklaracija in tudi ne čisto načelna norma. Ravno to moti Manilova in ravno zaradi tega se v svojem odgovoru izogne besedi zakon ter uporabi raje besede »državne postave«, pa še te so mu preveč konkretne in jih zato takoj spremeni v »druge vidike ruske države«. Brž ko pa se je zakon spremenil »v druge vidike ruske države«, sta se prijatelja iz območja konkretnosti premaknila v območje čiste načelnosti in splošnosti, iznašla sta tako gibčen in raztegljiv pojem, da je vanj mogoče zajeti prav vse. Čisto stvarni predpis je postal načelna splošna norma in šele zdaj, v območju čiste, neobvezne splošnosti, sta se lahko do kraja sporazumela.

Isto notranjo logiko razodeva tudi kupčija s Sobakjevičem. Gogolj namreč poroča takole: »Čičikov je prišel v dolgih ovinkih; dotaknil se je ruske države nasploh in je govoril z veliko pohvalo o njeni razsežnosti, češ niti starodavni rimski imperij ni bil tako velik in inozemci se po pravici čudijo... Po veljavnih postavah te države, ki ji po slavi ni enake...« itd. Čičikova so očitno težave, ki jih je imel z Manilovom, temeljito izučile, zato pri Sobakjeviču ni začel samo z lojalnostno izjavo, marveč je hkrati že na samem začetku preskočil v območje kar se da slovesne in oddaljene splošnosti: ruska država nasploh, njena razsežnost, starodavni rimski imperij. In šele na koncu je prišel s pravo mislijo na dan, a tudi zdaj, ko bi moral biti vendar konkreten, skuša še vedno ostajati v splošnosti, saj beremo: »Glede poglobitvenega predmeta se je Čičikov izražal zelo previdno: govoril ni o mrtvih, temveč samo še o neživih dušah.«

Ta nujni preskok v neobvezno splošnost pa nam odkriva drugo plat načela dobrih namenov in čiste zavesti. Ta abstraktna, dosledno samo splošna ravnina je namreč edini prostor, kjer se sploh še lahko izoblikuje kakršenkoli stik med posamezniki. Kdor hoče namreč živeti samo od svojih dobrih namenov, mora tudi drugim priznavati njihove dobre namene, in s svojim vedenjem nenehoma dokazovati, da verjame v njihovo zavest, verjeti mora njihovim deklaracijam, ne sme pa gledati na njihova dejanja. V trenutku, ko bi začel preskušati deklaracijo z dejanji, bi postal namreč neprijeten, in vsi bi seveda upravičeno zdvomili o njegovih dobrih namelih. Spričo tega je gotovo jasno, da vendarle ne zadoščajo deklaracije same in da je vendarle nekje nekaj objektivnega, ob čemer se lahko izpriča prava kvaliteta namenov in subjektivne zavesti. Ta preizkušnja je odnos do drugega ali do splošnosti: kdor se nenehoma giblje v območju splošnosti in tako onemogoča, da bi norme in načela postale merilo za dejanja, samo ta ima zares dobre namene in pravilno subjektivno zavest. Načelo splošnosti in dobrih namenov se tedaj družijo s posebnim tipom vedenja, ki ga je Gogolj opredelil z izrazom »prijetni človek«. Smisel takega človeka ni v tem, da prikimava vsem in vsakomur, namreč v tem, da ureja svoje odnose z drugimi v območju splošnosti, mimo in zunaj resničnih dejanj, in tako pomaga, da se norme in ideali, kot so država, ljubezen, bog,

poštenost, prijateljstvo, pravičnost itd., spreminjajo v nekaj čisto sentimentalnega in verbalnega. O teh normah in idealih je zdaj mogoče govoriti samo še z zanosom ali s solzami v očeh, kakor govori to npr. Manilov o znanosti in tovarištvu, Nozdrev pa o prijateljstvu.

Gotovo je, da se ne bi toliko časa ukvarjali z Gogoljevo predstavo o prijetnem človeku dobrih namenov, ko bi ne bili prepričani, da je ta predstava bistveno opredelila celotni njegov roman. V mislih nam je zlasti Pavel Ivanovič Čičikov. Ko se je ta ponesrečeni prevarant in malverzant pripeljal v mesto N. N., ni poznal tu prav nikogar, a tudi njega ni nihče poznal — in vendar se je mahoma uveljavil. Kako se mu je to posrečilo? Najprej je obiskal vse pomembne ljudi v mestu. O teh obiskih izvemo tole: »Gubernatorju je nekako mimogrede namignil, da pride človek v njegovo gubernijo kakor v raj, ceste da so kakor žametne, in vlade, ki postavljajo modre dostojanstvenike, da so vredne vse hvale. Policijskemu predsedniku je rekel nekaj zelo prijetnega glede mestnih stražnikov; v pogovorih z vicegubernatorjem in predsednikom sodišča, ki sta bila še državna svetnika, ju je nekolikokrat pomotoma nagovoril z ekscelenco.« Gubernija je torej kakor raj, ceste kakor žamet, pa še to je Čičikov samo namignil, zato tudi ni rekel, da je gubernator moder dostojanstvenik, marveč je kar tako na splošno govoril o hvalevrednih vladah, ki nastavljajo pač modre dostojanstvenike. Glede mestnih stražnikov tudi ni rekel nič določnega, marveč tako na splošno nekaj prijetnega, in tudi njegova pomota, ki je državnega svetnika spremenila v ekscelenco, je nekaj čisto splošnega, zlasti pa popolnoma neobveznega. Enakega duha razodeva tudi vse, kar je pripovedoval o sebi, saj Gogolj sam ugotavlja, da je govoril »z nekakšnimi splošnimi besedami . . . in njegova govorica je tekla v nekoliko knjižnih obratih«. Skratka: vse besede Čičikova o drugih in o sebi so po vsebini docela splošne, neobvezne, brez zveze z realnostjo. Zato je moral tudi na mah uspeti: »Učinek vsega tega je bil ta, da ga je gubernator še za isti dan povabil na večerni sprejem, drugi uradniki pa — ta na kosilo, ta na partijo kart, ta na čaj.«

Tako se je Čičikov popolnoma vključil v čisto tujo in neznano mu družbo, in v sedmem poglavju mu sam policijski predsednik zagotavlja: »Ne, prijatelj, zdaj ste naš, nič ne pomaga.« Tuji in neznaní Čičikov je postal naš Pavel Ivanovič, a to dejstvo nam razkriva ne samo Čičikova, marveč tudi družbo. Čičikov je v bistvu reprodukcija te družbe, in splošnost, ki jo ugotavljamo že v njegovih prvih »nastopih«, je samo zrcalna slika in potrdilo splošnosti družbe same. Zato je seveda naravno, da družba Čičikova nikdar ne more spoznati za hudodelca in nizkotneža. Treba je prebrati samo deseto poglavje. Pognali so v tek velikanski policijski aparat, da bi ugotovili, kdo je sploh ta Čičikov. Vse mesto je na nogah, in pri policijskem predsedniku so se zbrali vsi najpomembnejši meščani. Čičikov pa je vse: preoblečeni Napoleon, kapitan Kopejkin, mitični ponarejevalec denarja, ubegli kaznjeneц, vohun, erotični avanturist, pooblaščenec višjega urada, skrivni revizor. Vse je in hkrati nič, zakaj ta družba, zgrajena na načelu dobrih namenov in prijetnosti, na načelu splošnosti in dosledne shizme med besedo in dejanjem, nima več merila, da bi z njim

izmerila tega dobronamernega, »našega« Pavla Ivanoviča. Čičikova bi namreč sploh ne bilo, ko bi ne bilo ravno te in takšne družbe. In ravno zato družba ne more odkriti resnice o njem, saj je Čičikov resnica družbe same. Spoznati Čičikova bi pomenilo spoznati samega sebe, tj. bi pomenilo odredi se načelu dobrih namenov in prijetnosti, odkriti prepad med besedo in dejanjem, spoznati vso temeljno hipokrizijo. To pa bi bil konec družbe, konec sveta.

Docela v skladu s tem so tudi razlogi, zaradi katerih mora Čičikov ob koncu nenadoma zbežati. Njegova »zadeva« ni izbruhnila zato, ker bi bil kdo nenadoma odkril vso nezaslišanost in nezakolitost njegovih kupčij, marveč je zrasla iz čistega obrekovanja in zato sploh ni nikakršna afera, marveč čisto preprost škandal. Ta škandal se je začel v trenutku, ko se je Čičikov na plesu pri gubernatorju neustrezno vedel do dam in tako prekršil nekatera pravila družabnega bontona, ko je torej prvokrat postal rahlo neprijeten. Da bi bilo vse to še bolj očitno, je pripeljal Gogolj na ta usodni ples še pijanega Nozdreva, ki v svoji pijanosti na ves glas razlaga, kako je Čičikov goljufal z mrtvimi dušami. To je bil trenutek, ko se pred ljudmi za kratek hip zablisne vsa resnica o Čičikovu — vendar pa besede Nozdreva na zbrano družbo niso naredile nobenega vtisa, samo neprijetno je bilo, da se je Nozdrev napil, in neprijetno je bilo, da je imel ta njegov »nastop« nekakšno, čeprav ne dovolj očitno zvezo tudi s Čičikovom. Zato tudi ni naključje, da je Gogolj kar celo poglavje odmeril prav dvema obrekljivima damama, saj je ravno s tem nadvse očitno pokazal, da so se začela Čičikovu majati tla predvsem zaradi obrekljivosti in da je moral bežati zato, ker je postal središče neprijetnega škandala.

Ta licemerski svet, ki zaradi svojega obstoja priznava za edino merilo dejanj samo zavest in dobre namene, je pravzaprav popoln in hermetično zaprt. V njem samem ni več resnice, resnica ne more nikdar postati družbeno dejstvo, marveč se sprevrže kvečjemu v bežen škandal.

Vendar pa je dobil škandal, ki je preplaval mesto, mahoma tudi pomembnejše razsežnosti. Njihov vir popisuje Gogolj takole: »V gubernijo je bil prestavljen nov generalni gubernator, dogodek, ki kakor znano zmeraj vznemiri vse uradništvo: prično se preiskave, ukori, nosovi in vsake vrste uradne juhe, s katerimimi predstojnik gosti svoje podrejene.«

Sele v vzdušju, ki ga je povzročila novica o novem generalnem gubernatorju, se je začelo dozdevati, da zadeva z mrtvimi dušami vendar ni tako preprosta, češ, »na vsak način mora biti v njih nekaj slabega in grdega«. Resnica se je torej spet zablislila, a to pot že določneje kot na plesu pri gubernatorju. Še več: »Mahoma so vsi izkopali iz sebe take grehe, kakršnih niti imeli niso.« Začela se je torej prebujati zavest odgovornosti, dobri nameni so bili zdaj postavljeni na preizkušnjo, in to pomeni, da je bilo konec prijetnosti, ta konec prijetnosti pa je za marsikoga lahko tudi usoden — in res, državnega pravnika je zadel kap.

Hkrati je očitno, da preverjanje lahko prihaja samo od zgoraj, da torej odgovornost poteka samo po liniji od spodaj navzgor. Zdi se celo, da takšna struktura, kakršno nam odkrivajo *Mrtve duše*, sama iz sebe poraja svojega »višjega«, kakor je to Gogolj pokazal že v *Revizorju*, kjer si

družba, na las podobna družbi iz *Mrtvih duš*, revizorja kar sama izmisli, in to pomeni, da ga na neki način za svoj obstoj nujno potrebuje. Če pa ga potrebuje in če ga kar sama ustvarja, potem je očitno, da je ta revizor, ta višji, novi generalni gubernator lahko samo reprodukcija te družbe in da torej ne bo mogel prizadeti njenega temeljnega načela: dobrih namenov in subjektivne zavesti. Zato deluje naslednja logika: če vse temelji na dobrih namenih, tj. na subjektivni zavesti, potem je seveda očitno, da so posamezne napake, afere, škandali itd. samo posledica določenih nedobrih namenov, določene zmotne, napačne, morda celo hudodelske subjektivne zavesti. Zato so možne seveda samo personalne spremembe — in res se v *Mrtvih dušah* nezaslišani škandal razreši kar s tremi »personalnimi« spremembami: državnega pravdnika zadene kap, Čičikov pobegne, nekje v daljavi pa se prikaže novi generalni gubernator. Vse drugo pa ostane, kakor je bilo, in mrtve duše ne morejo izpričati svoje resnice, saj izvemo: »Beseda mrtve duše se jim je zdela tako neopredeljena...«

In da bi bil konec zares konec, uprizori Gogolj nazadnje še srečanje med bežečim Čičikovom in pogrebnim sprevodom, v katerem peljejo policijskega predsednika, žrtev škandala, ki je nastal ravno zaradi Čičikova. Srečala sta se rabelj in žrtev, a rabelj ves nebogljen trepeta skrit v svoji kočiji, pogrebni sprevod, se pravi vse mesto N. N., pa stopa počasi in slovesno mimo njega, ne da bi ga spoznalo. Dame, ki se v kočijah peljejo za pogrebom »so zatopljene v živahne pogovore; morebiti so tudi one govorile o prihodu novega generalnega gubernatorja, ugibale o plesih, ki jih bo prirejal, ter se pomenkovale o svojih večnih naborkih in našivkih«. Vsega je konec, nobenega razloga ni več za strah in za preplah, spet je mir, igra gre naprej, krog laži in hinavstva, za katerega se je za trenutek zdelo, da bo počil, je spet strnjen. Resnica se je sicer parkrat zablislila, a hip nato je že spet padla v najbolj temno pozabljenje — nobene možnosti ni, da bi se uresničila.

Do istih sklepov pridemo tudi, ko si nekoliko podrobneje ogledamo samega Pavla Ivanoviča Čičikova. V trenutku, ko je družba sama vse vrednote spremenila v splošna načela, jih s tem oropala sleherne življenjske moči ter jim onemogočila, da bi nastopale kot resnična socialna dejstva, v trenutku, ko ljudi ne more družiti v resnici nič, kar bi bilo več, kot so oni sami, se tudi ne more pokazati junak, ki bi se bojeval proti tej družbi v imenu družbenih vrednot. V takem svetu se ne more roditi Hamlet s svojim znamenitim stavkom: »Svet je iz tira: o prekletstvo in sram, da jaz sem rojen, naj ga uravnam«. Zato Čičikov ne more biti niti raziskovalec niti borec.

Ravno tako pa tudi ne more biti utelešenje čistega zla. Res je sicer, da je nekakšen zapeljevalec, ki zavaja ljudi v čudne kupčije, in res je, da premišlja v petem poglavju po nenadnem srečanju s čudovito blondinko takole: »Kakor otrok je, vse je svobodno v nji, reče ti vse, kar ji pride na misel, in se zasmee, kadar se ji zljubi. Vse je mogoče narediti iz nje, lahko postane čudež, lahko pa tudi plaža, in plaža tudi postane. Samo da jo dobe v roke mamice in tete. V enem letu jo tako natrpajo

z babjimi marnjami, da je lastni oče ne spozna. Postala bo naduta in zlagana.«

Te besede razkrivajo človeka, ki ima globlji vpoled v delovanje družbe, ki je spoznal njeno ničnost, ter se je zato suvereno odločil, da bo to ničnost pač izkoristil v svoj prid. Da, Čičikov bi lahko bil Mefisto, suveren zapeljivalec, dobil bi lahko demonične razsežnosti. A nič takega ne more postati, saj mu v resnici ni treba nikogar zapeljivati. Vsi so vendar takoj pripravljeni sprejeti njegove nenavadne ponudbe, in brez večjega obotavljanja se spuščajo v grozljivo kupčevanje s smrtjo. Tako je, kakor da bi bil svet že vnaprej pripravljen na prihod našega kolegijskega svetnika Pavla Ivanoviča. Zato je naravno, da sproži celotno dogajanje ravno tujec, ravno neznanec, ki je čisto slučajno zašel v mesto N. N. saj je ta svet že pripravljen in poljuben razlog lahko sproži njegov mehanizem. Ravno ta pripravljenost sveta, ta lahkotnost in samoumevnost, s katero Manilov, Sobakjevič, Pljuškin, Korobočka in drugi sprejemajo ponudbe in kupčije Čičikova, ta zares in dosledno naključni značaj glavne osebe in njene individualne akcije je temeljni vzrok, da Pavel Ivanovič ne mora postati Mefisto in pravi zapeljivec. Zato se njegove latentne demonične možnosti sploh ne morejo razviti in se mora pisati ravno Čičikov, mora torej nositi ime, ki že s svojo zvočno podobo, s tem svojim »či-čik« vnaprej onemogoča kakršnokoli misel na junaka ali osebnost širših demoničnejših razsežnosti. Čičikov ni tedaj ne čisto dobro ne čisto zlo, in zato je kot literarni lik izredno dinamična struktura: tako lahko sprejme vase najrazličnejše lastnosti, ne da bi bila zaradi tega ogrožena trdnost strukture same. Ravno zato je Gogolj lahko ob njem postavil v besedilo vrsto meditacij in liričnih vložkov.

Tako torej tudi oseba samega Čičikova in njegovo ravnanje razkrivata isto strukturo sveta, kakršno smo spoznali, ko smo premišljali ob Gogoljevi misli o načelu prijetnosti in dobrih namenov. Ta struktura pa je, kakor smo videli, v sebi do kraja sklenjen sistem, iz katerega ni prav nobenega izhoda, saj deluje brez »napake«. Mogoče je samo bežen škandal in mogoče so samo »personalne« spremembe. Podoba sveta, kakršno je ustvaril Gogolj v *Mrtvih dušah*, nam zato nadvse jasno dokazuje, da je družba sama s svojim ravnanjem razvrednotila vsa merila, saj so medsebojni stiki mogoči samo na načelnem in splošnem nivoju, tako da se resnične in trdne vrednote sploh ne morejo spočeti. Vse to pa pomeni, da zanesljivost vrednot in meril ni znamenje nekakšne subjektivne pokvarjenosti, marveč je nekaj objektivnega, je otipljivo in nepreklicno dejstvo.

S tem smo seveda dokazali tudi, da se v takšnem položaju ni mogoče opirati na nič, na kar se opira družba, kakršna se kaže v *Mrtvih dušah*. Zdaj, ko je človek napravil vse, razveljavil vse medsebojne dogovore in pogodbe, ko ni ničesar, kar bi bilo več kot goli posameznik in gola korist posameznika, ko torej ni več prave transcendence, je treba zato poiskati nekaj, kar ni podvrženo temu razveljavljanju, kar je hkrati trajnejše in usodnejše kot enkratna človeška eksistenca, kot enkratno življenje, a od česar je enkratno življenje vendarle usodno odvisno in opredeljeno.

To temeljno dejstvo so v *Mrtvih dušah* mrtve duše same, so mrtvi, je smrt. Mrtve duše preverjajo ljudi in družbo glede na njihov odnos do smrti, do mrtvih. Vprašanje, ki trepeti na dnu Gogoljevega besedila, je potemtakem mogoče izraziti takole: ali ta svet in družba, potem ko sta razveljavila vse vrednote, ki sta jih sama ustvarila, ohranjata vsaj še stik s temeljnim dejstvom človekovega bivanja, z njegovo končnostjo, z njegovo enkratnostjo, s smrtjo? Ali je sploh še kje kdo, ki se sredi hruma in šuma tega sejma ničevosti vsaj za kratek trenutek zave minljivosti sveta in človeka ter tako vsaj za trenutek stopi v območje prave človečnosti? To pa seveda pomeni, da dobiva smrt v Gogoljevem romanu prav posebne razsežnosti, saj postaja tisto, kar v temelju opredeljuje človekovo bivanje, in sicer v duhu naslednje logike: ko bi bil človek neminljiv in večni, ne bi potreboval ne norm ne vrednot, ker kratko in malo ne bi potreboval sočloveka, ne bi potreboval družbe. Ljudje bi bivali kot večna neuničljiva in nedotakljiva bitja drug mimo drugega.

Tem našim sklepom bo morda kdo očital, da so samovoljna konstrukcija, ki nima opore v Gogoljevem tekstu samem. Vendar pa na eni strani vse kaže, da dovolj logično izvirajo iz naših dosedanjih analiz, na drugi strani pa nas vodijo še k drugim lastnostim Gogoljevega romana, o katerih doslej še nismo posebej govorili.

Ce je namreč res, da je smrt nekaj, kar tako usodo in nepremakljivo opredeljuje človeka in njegovo bivanje, potem je res tudi, da je nekaj takega, kar je docela zunaj območja tega bivanja in kar človeku in družbi kratko in malo ni dosegljivo, kar se torej res ne uklanja ne človekovi besedi ne človekovemu dejanju. In ker smrt kot temeljno dejstvo in hkrati kot merilo dosledno »biva« nekje zunaj družbe, je seveda nujno, da njeno pojavljanje v *Mrtvih dušah* nima značaja neposredne in aktivne pričujočnosti. Smrt ne posega v človekove zadeve neposredno in aktivno, temveč je nekaj, na kar se ljudje pač lahko spomnijo ali ne spomnijo. Odnos je tedaj lahko samo enostranski. Mrtvi »bivajo« docela nemi v svoji nepremičnosti, vse so že »opravili« in vse je samo še na živih. Ravno ob tem se nam bo šele do kraja razjasnil tudi ustroj glavnega junaka. Pisatelj namreč lahko ustvari junaka, ki je predstavnik ali utelešenje tega ali drugega ideala, norme ali načela: boga, pravičnosti, satana, krivice, zla, ljubezni itd. Prek takšnih junakov nastopajo ta načela in pojmi neposredno v tekstu samem. Ni pa mogoče ustvariti predstavnika mrtvih, ni si mogoče zamisliti junaka, ki bi bil nosilec smrti, saj bi mrtvi v tem primeru izgubili svoje »pasivno bivanje«, smrt bi izgubila značaj temeljnega in vse opredeljujočega, vendar nedosegljivega dejstva, in bi se spremenila v načelo, vrednoto, normo ali ideal, v dogovor, skratka v nekaj, kar biva in se spočenja v teku uresničevanja človekove družbenosti. V situaciji torej, ko je družba nezmožna, da bi v samem dogajanju svojega bivanja spočenjala zanesljive in trajnejše vrednote, in ko je treba kot merilo »uporabiti« nekaj, kar je že po »svoji naravi« docela zunaj dosega družbe, se ne more poroditi nikakršen izrazit avtonomni junak. Pojavi se lahko samo Čičikov, ki je le natančna reprodukcija sveta brez vrednot in brez meril.

Vse to hkrati bistveno opredeljuje tudi ustroj samega literarnega dela. Temeljno merilo ostaja dosledno zunaj dogajanja, ki ga to delo upri-
zarja, in v določeni meri celo zunaj teksta samega. To merilo namreč,
čeprav je temeljno, ni hkrati tudi temeljno dejstvo uprizorjenega doga-
janja, niti ne njegov sprožilec in ne njegova podlaga. Spričo tega so
dogodki, ki jih pisatelj postavlja pred nas, glede na temeljno merilo v
resnici nekaj drugega, nekaj tujega, so samodogajanje — in temeljno
dejstvo — v našem primeru: smrt — je samo neke vrste magična luč, ki
stoji zunaj dogodkov in to samodogajanje družbe in sveta od zunaj
osvetljuje. Ravno v svetlobi te luči dobiva to samodogajanje značaj in
pomen najradikalnejšega vprašanja, ki je vprašanje o smrti.

Nosilec te luči je seveda avtor sam, in to z drugimi besedami pomeni,
da je ravno on nosilec tistega merila, ki se v svetu, kakršnega postavlja
pred nas literarno delo, ne more pojaviti kot živo, aktivno bitje. Kakor
hitro pa je mogoče v določeni meri izenačiti avtorja in temeljno merilo, je
seveda nujno, da izenačimo tudi njun položaj: kakor merilo, tako stoji
tudi avtor dosledno in za vselej zunaj družbe. Ali z drugimi besedami:
brž ko je Gogolj uveljavil kot kriterij sveta in družbe smrt, se pravi
nekaj, kar je za vselej zunaj tega sveta in družbe, je v njegovem tekstu
sicer res nekako samo po sebi spregovorilo temeljno in radikalno vpraša-
nje, zato pa se je avtor sam znašel v popolni razvezanosti.

To popolno razvezanost od sveta moramo posebej poudariti, ker je
ravno v njej glavni in nepresahljivi vir Gogoljeve komike. Šele popolna
razvezanost mu je omogočala, da je zagledal družbo v vsej njeni majh-
nosti, brezpomembnosti, ničnosti in smešnosti, saj je to zdaj postal neki
daljni, miniaturni svet, poln nerazumnih, nepotrebnih sunkovitih gibov
in skorajda neartikuliranih glasov. Ta daljni svet se sicer nenehoma za
nekaj trudi, hiti, deluje, a kljub vsem svojim naporom, delovanjem in
naglici ne more ustvariti ničesar skladnega, smiselnega in trajnejšega.
Vse, kar ustvari, se sproti podira in sproti izgublja svoj pomen — in tako
se nam ravno z mislijo o popolni razvezanosti vrača tista komičnost Go-
goljevega romana, za katero nam je nekaj časa grozilo, da jo bomo po-
polnoma izgubili. Svet, ki ga odkrivamo v *Mrtvih dušah*, zdaj dobiva na-
zaj značaj lutkovne predstave.

Vendar ima ta lutkovna predstava še druge lastnosti, in komičnost,
s kakršno se nenehno srečujemo, je pogosto docela neprozorna in ne-
navadna, zato smo tudi posebej govorili o fantastiki, spačenosti, gro-
tesknosti in celo grozljivosti. Vse te značilnosti so v resnici posledica
vsebine in značaja tistega kriterija, v imenu katerega je Gogolj odpiral
radikalno vprašnje in ki mu je hkrati omogočil tudi njegovo popolno
razvezanost. Ali z drugimi besedami: Gogoljeva popolna razvezanost in
komika njegovega romana izvirata iz tega, ker je postala smrt, ker je
postal odnos do smrti temeljno merilo sveta. Ker gre pri vsem tem za
temeljno dejstvo človeške eksistence, tj. za smrt, je seveda nemogoče,
da bi bila ostala komika do kraja prozorna, in primešati so se ji morale
usodnejše, tragičnejše prvine. Iz vsega tega lahko nazadnje doumemo

tudi protislovje, ki ga razodevajo besede Belinskega o tragičnem pomenu Gogoljevega komičnega spisa.

Vse naše dosedanje razmišljanje je pravzaprav potekalo v senci vprašanja: Kdo je Čičikov? Čeprav se nam zdaj zdi, da smo dovolj osvetlili ta izjemni literarni lik, pa našega razpravljanja še ne more biti konec, ker moramo spregovoriti še o nekaterih drugih plasteh Gogoljeve poeme. *Mrtve duše* nam namreč po navadi ne pomenijo samo Čičikova in njegove čudne »kariere«, kličejo nam v spomin tudi zanosno himno Rusiji, zlasti še naslednje stavke: »Kam drviš Rusija, odgovori mi! Ne da mi odgovora. Kraguljčki pojo s čudežnim zvonjenjem; zrak hrumi in se strgan v kose — spreminja v veter; vse kar je na svetu, beži mimo in drugi narodi in države se začudeni umikajo in ji delajo pot.«

To ni edino mesto v *Mrtvih dušah*, kjer Gogolj opeva svojo Rusijo, saj že v zadnjih dveh odstavkih petega poglavja z vzneseno besedo govori o posebni izraznosti ruskega jezika in slavi ustvarjalno moč »prvobitnega ruskega naroda«. Se mnogo bolj značilen je lirični vložek v enajstem poglavju, ki se pričinja z vzklikom »Rusija! Rusija! Vidim te iz svoje čudovite in prelepe daljine«.

Sklepni akordi Gogoljeve poeme niso tedaj nič naključnega, marveč logično rastejo iz vrste sestavin, ki prepletajo celotni tekst. Kakor je znano, nosi vsa ta plast na sebi očitna znamenja slavjanofilstva in mesijanstva, ki se jim pridružujejo celo elementi mistike. Hkratna pričujočnost slavjanofilstva, mesijanizma in misticizma se jasno kaže npr. že v naslednjih odstavkih iz zadnjega poglavja: »Toda... morebiti se še v tej naši povesti oglasijo druge, doslej še ne ubrane strune, morebiti se pokaže neskončno bogastvo ruskega duha, morebiti se pojavi mož, obdarjen z božanskimi vrlinami, ali čudovito rusko dekle, kakršne ne najdeš nikjer več na svetu, z vso čudežno lepoto ženske duše, ki je polna velikodušnega stremljenja in požrtvovalnosti. Morda se pred njima pokažejo vsi krepotni ljudje drugih plemen kakor mrtva knjiga pred živo besedo... In svet spozna, kako globoko je v slovansko naravo vsajeno tisto, kar se je narave drugih narodov samo dotaknilo.«

Vprašanja, ki se nam zastavljajo ob teh in tudi še drugih Gogoljevih stavkih, postanejo še bolj zapletena, če vemo, da je Gogolj sredi leta 1840, torej v času, ko še ni dokončal *Mrtvih duš*, doživel na Dunaju nekakšen mistični privid in se nato docela prepustil religiji in mistiki. Zaradi te »spreobrnitve« je začel povsem drugače pojmovati tudi svoj pisateljski poklic, kakor nam med mnogimi drugimi dejstvi in dokumenti kažejo zlasti naslednje besede iz pisma prijatelju Danilevskemu z dne 7. aprila 1841: »Toda čuj: zdaj moraš poslušati mojo besedo, zakaj moji besedi je čezte dana dvojna moč, in gorje mu, komursibodi, ki ne bo poslušal moje besede... Oh, verjemi moji besedi! Z največjo močjo je zdaj obdana moja beseda. Vse lahko razočara, vara, izdaja, le moja beseda ne more izdajati.« Gogolj je torej prepričan, da prihaja njegova beseda iz nekega posebnega, mističnega vira, ki seveda ne more biti nič drugega kot bog sam — in gotovo je, da je takšno pojmovanje in takšno čustvovanje zapustilo globoke sledove tudi na besedilu *Mrtvih duš*.

Nam zdaj seveda ne gre za to, da bi opisovali nastanek in razvoj Gogoljevih slavljano-filskih, mesijanskih in mističnih nazorov ter nagnjenj, hočemo pa ugotoviti njihov pomen in funkcijo, ki jo opravljajo v romanu. Pri tem nam je že takoj jasno, da se je svet v trenutku, ko je Gogolj uvedel v *Mrtve duše* Rusijo in prvobitni ruski narod, nenadoma razklal na dvoje: na eni strani je Rusija, so ruski ljudje, je ruska narava, spontanost življenja, na drugi strani pa so Čičikovi, Manilovi, Sobakjeviči, Pljuškini, Korobočke, generalni in navadni gubernatorji, policijski in sodnijski predsedniki, državni pravdniki itd. Svet gubernatorjev je svet institucij in je hkrati v sebi docela sklenjen, nedotakljiv sistem, ki v resnici obvladuje celotni socialni prostor in torej omogoča vse bistvene socialne funkcije od trgovine prek šolstva do sodišč. Od tega sveta se je Gogolj kot pisec *Mrtvih duš* tako zares odtrgal, da ga je zagledal v vsej njegovi klavrnosti in ničnosti. Znašel se je tako v popolni razvezanosti, hkrati pa tudi zunaj tiste »družbe«, ki sestavlja edino zares organizirano in artikulirano socialno telo, tako da je njegova razvezanost pomenila tudi izgnanost, odtujenost, brezdomovinskost. V takem položaju seveda ni šlo več za to, kje najti nova merila in nova načela, ni šlo samo za neki abstraktni smisel, marveč se je odprlo novo vprašanje, ki je ravno tako radikalno kot vprašanje o smrti, in to je bilo vprašanje o možnosti življenja sploh. Tega položaja ni mogoče opisati z besedami: ni več videl pomena življenja; mogoče je reči le nekako takole: nikjer ni bilo mogoče živeti nobenega pomena več. Ali z drugimi besedami: treba je bilo najti novo domovino, ne samo kot vero in upanje, marveč kot nov, resnično bivajoč socialni prostor, kot stvarno območje spočenja in uresničevanja smisla življenja.

Kot prva možnost se je ponudila Rusija, ki pa ima v Gogoljevem besedilu prav posebne razsežnosti. To namreč niso samo neskončne širjave, ki vlivajo človeku občutek svobode in neskončnih možnosti, marveč je to najprej »prvobitni ruski narod«, tj. utelešenje in vir spontanosti, živega, neuničljivega življenja. Hkrati pomeni ta Rusija tudi določeno, že izoblikovano kulturno tradicijo, pomeni narod — nacijo, se pravi torej že izoblikovano družbeno politično strukturo, tako da ni več samo čista, abstraktna spontanost, marveč tudi že realno bivajoča človeška skupnost. Vse te sestavine je Gogolj v svoji poemi posebej poudaril. Na eni strani je govoril o neskončnem bogastvu ruskega duha, o čudovitem ruskem dekletu — a o vsem tem je govoril v pogojnem futuru, kar pomeni, da je s temi prisposodobami hotel poudariti predvsem obseg in silo spontanosti same. Na drugi strani pa je opeval posebno izrazno moč ruskega jezika in tako poudarjal kulturno tradicijo in kulturno ustvarjalnost, medtem ko je z zgodbo o kapitanu Kopejkinu aktualiziral domovinsko vojno proti Napoleonu in s tem prikazal prvobitni ruski narod kot realno zgodovinsko silo. Tako je iz elementov spontanosti, kulture, kulturne tradicije in družbeno-politične izoblikovanosti nastala neka človeška skupnost zunaj »družbe«, zunaj sveta institucij, Čičikovov, Sobakjevičev, Pljuškinov, gubernatorjev itd. In ta človeška skupnost naj bi bila prava domovina človeka. Ali z drugimi besedami: ko je družba dokončno odpovedala, ker je

pač odpovedala pred temeljnim in radikalnim vprašanjem, se je kot rešitev prikazala Rusija kot utelešenje spontanosti, kulture in prave družbeno-politične akcije.

Kljub temu pa problem v resnici še ni bil rešen. O tem nas prepričuje zlasti zadnje poglavje, kjer lahko beremo tudi naslednji odlomek: »Rusija! Kaj vendar hočeš od mene? Kakšna nepojemljiva tajna vez je med nama? Zakaj me tako gledaš in zakaj je vse, kar je v tebi, obrnilo vame svoje oči, ki so polne pričakovanja?... In poln začudenja še nepremično strmim, toda glavo mi je že zasenčil grozeč oblak, prepojen z bližajočimi se nalivi, in moja misel je onemela spričo tvojega prostranstva. Kaj obeta ta neobsežni prostor? Ali se ne rodi tukaj, v tebi brezkraina misel, kakor si tudi ti sama brez kraja? Ali naj se ne pojavi junak tukaj, tukaj, kjer je dovolj prostora, da se razmahne in razgiblje? Grozeče me objema mogočno prostranstvo in se s strahotno močjo odraža v moji globini; nadzemska sila je vžgala moje oči: joj! kakšna bleščeča, čudovita, svetu nepoznana dalja! Rusija!...«

Če posebej poudarimo samo nekatere sestavine tega odlomka, lahko rečemo, da to ni samo mogočna himna Rusiji, marveč tudi neposredna in slovesna izpoved avtorjeve ljubezni, spoštovanja, občudovanja, navezanosti. Toda to himno in to izpoved je Gogolj nenadoma sam in brez vidnega razloga kar se da nasilno pretrgal z vzklikom:

»Stoj, stoj, bedak!« je zavpil Čičikov Selifanu.«

Kot edina resničnost, kot edino stvarno dejstvo se je spet pokazal Čičikov, in tako je, kakor da bi se bil avtor, ki je bil ves zavzet ob viziji velike prihodnosti svoje domovine in ki je ves trepetal od ljubezni do te domovine, nenadoma spremenil v bedaka Selifana, kočijaža Čičikova. Tako je, kakor da se avtorjeva ljubezen ne more zares nikjer zasidrati, kakor da zanj kljub ljubezni ni nikjer domovine. Ali z drugimi besedami: vera v Rusijo, vera v spontanost in v »prvobitni ruski narod« sicer ostaja nedotaknjena in je še vedno živa, vendar je to zdaj samo še vera, ker Rusija in prvobitni ruski narod ne moreta postati pravi, otipljivi, smiselno izoblikovani socialni prostor človekovega bivanja, vir in kraj nenehnega uresničevanja in spočenjanja človekovega smisla.

Kriza, v kakršni se je znašel razvezani brezdomovinec in izgnani nosilec magične luči, torej ni bila razrešena, ni se mogla razplesti. Stisnjenemu v območje čiste vere, brez možnosti realizacije, mu je ostala še ena možnost: takšna vera, ki je sicer res samo vera, a je hkrati tudi lastna izpolnitev. To pa je vera v boga in prihaja samo od boga. Bog je bila poslednja možnost, ne v svoji deistično racionalistični, marveč v svoji skrajnje mistični in ekstatični varianti, ki je poleg vsega imela še to lastnost, da je bila izrazito rusko ljudska. Prav ta rusko ljudski značaj mistike je Gogolju omogočal na eni strani tudi razsvetljsko preroško držo, kakršna se razodeva v naslednjih njegovih besedah, ki jih govori bralcem v enajstem poglavju: »Toda kdo izmed vas naslovi z vso krščansko ponižnostjo ne na glas, temveč v tišini in sam pri sebi — v trenutku samotnega pogovora s samim seboj v notranjost svoje lastne duše tole težko vprašanje: ,Toda ali ni v meni vsaj nekaj Čičikova?«

Ravno tako mu je ta mistika zaradi svojega rusko ljudskega značaja omogočala tudi, da je napisal naslednje besede: »Nadzemska sila je vžgala moje oči: joj, kakšna bleščeča, čudovita, svetu nepoznana dalja! Rusija!«

Nadzemeljska sila torej je edina lahko potrdila vero v Rusijo in v »prvobitni ruski narod«.

Tako se je sklenil tudi krog avtorjeve usode, kakor se nam razodeva ravno iz *Mrtvih duš* samih: ko »družba« ni več omogočala uresničevanja človekovega smisla, se je kot nova domovina človeka odkrila Rusija, ki pa kljub svoji spontanosti, kljub kulturi in kljub svoji družbeno-politični realizaciji v domovinski vojni proti Napoleonu ni mogla dati varnega zatočišča izgnanemu nosilcu magične luči, vse dokler mu ni nadzemeljska sila vžgala oči, vse dokler ga ni napolnila vera, ki zadošča sama sebi. Sklenjenost tega kroga pa je bila očitno samo navidezna, saj vemo, da je to, kar nam danes velja za roman *Mrtve duše*, samo prvi del obsežne trilogije, ki je Gogolj nikdar ni mogel do kraja napisati, in to pomeni, da sta se pisateljeva življenjska pot in pot njegove literature ločili in se kljub vsem Gogoljevim nadčloveškim naporom in mukam nista mogli nikdar več strniti.

Razvoj odnosa med trgom in planom v sovjetskem gospodarstvu

Vinko Blatnik

Na razvoj odnosa med trgom in planom v sovjetskem gospodarstvu so od oktobrske revolucije do danes vplivali štirje faktorji:

1. stopnja doseženega gospodarskega razvoja;
2. splošne politične razmere v državi;
3. izkušnje z gospodarskimi ukrepi, uveljavljenimi v preteklem obdobju, in
4. ekonomsko-politično vrednotenje zakona vrednosti in planiranja, uveljavljeno največkrat kot izraz boja državnega vodstva za učvrstitev svoje oblasti.

Če ocenimo vpliv posameznih od teh faktorjev na razvoj sovjetskega gospodarskega sistema, vidimo, da je njihovo medsebojno prepletanje in dominantnost zdaj tega zdaj drugega ustvarjalo odnos med trgom in planom, hkrati pa pogojevalo tudi samo delitev gospodarskega razvoja ZSSR na štiri glavna obdobja:

1. obdobje »vojnega komunizma« (od 1917 do 1921), ko je revolucionarna oblast hotela likvidirati blagovno proizvodnjo;

2. obdobje »nove gospodarske politike« — NEP (od 1921 do 1928) — v praksi obdobje sožitja tržnega in planskega gospodarstva;

3. obdobje petletnih planov (od 1928 do 1953), ki pomeni zmago in premoč plana nad trgom, in

4. obdobje destalinizacije in decentralizacije (od leta 1952 do danes), v katerem se vse bolj uveljavlja koncepcija, da graditev socializma (v ZSSR komunizma), ne pomeni vse večje naturalizacije gospodarskega življenja, marveč razvijanje blagovnih odnosov.

V okviru te razprave nameravam:

a) analizirati odnos med trgom in planom v vsakem od omenjenih obdobj — upoštevajoč tako objektivne kot subjektivne vplive na razvoj sovjetskega gospodarstva;

b) poskusiti odgovoriti (na podlagi razvojnih teženj tržno-planskih odnosov v sovjetskem gospodarstvu) na vprašanje, v kateri smeri se bo v prihodnje razvijal odnos med trgom in planom v gospodarski praksi ZSSR ter kako je treba ta odnos vrednotiti v prehodnem obdobju.

Razpravo sem sprva nameraval napisati tako, da bi šele ob sklepu opredelil svoj odnos do ekonomskih kategorij »trg« in »plan« — kot sintezo lastnega stališča ob prikazu razvoja sovjetskega gospodarstva. Kritično vrednotenje obravnavane snovi pa terja opredelitev teh kategorij že v začetku razprave, sicer bi se moje misli v razpravi ne imele kam opreti. Kategorijo »trg« pojmem (ne difiniram!) kot celotnost ekonomskih odnosov med *relativno samostojnimi* gospodarskimi subjekti, prodajalci in kupci, proizvajalci in porabniki. Že iz samega poudarka *relativne samostojnosti gospodarskih subjektov* izhaja, da kategorije »plan« v sedanjem zgodovinskem prostoru ne vrednotim kot nekaj, kar je diametralno nasprotno trgu (čeprav je totalno planiranje negacija tržnih odnosov), marveč le kot sredstvo in metodo gospodarske politike delovnih in teritorialnih asociacij proizvajalcev, ki vse zavestneje usmerjajo družbeni razvoj — ko poznajo in izkoriščajo učinke delovanja zakona vrednosti — v čim popolnejše ustrezanje svojim sedanjim in prihodnjim osebnim in družbenim potrebam. Odnos med trgom in planom vrednotim kot obliko dialektične enotnosti nasprotij, ki jih v blagovni proizvodnji nenehno razvzroča gospodarska politika subjektov proizvodnje in njeni učinki — praksa gospodarjenja.

I.

Materialno osnovo najbolj zgodnjega obdobja sovjetske države, »vojnega komunizma« (od leta 1917 do 1921), lahko najbolj plastično prikažem z vzporejanjem povprečnega dohodka na prebivalca v Rusiji v primerjavi z drugimi, kapitalističnimi državami. Podatki veljajo za leto 1913. Tega leta so znašali povprečni dohodki, preračunano v rublje: v ZDA 682 rubljev, v Angliji 460, v Nemčiji 299, v Rusiji pa samo 101 rubelj. Državljanska vojna je tako razdejala sovjetsko gospodarstvo, da je povprečni dohodek na prebivalca padel od 101 rublja v letu 1913 na vsega 39 rub-

ljev v letu 1921.¹ S to ilustrativno primerjavo, ki jo še dopolnjujejo podatki, da je bilo leta 1922 obdelanih le 62 odstotkov obdelane površine iz leta 1916 in da je zunanja trgovina sovjetske države upadla za 80 odstotkov v primerjavi s predvojno,² poudarjam materialne faktorje, ki so terjali politiko »vojnega komunizma«.³ Z enako močjo kot uničeno gospodarstvo pa je blagovno-denarne odnose v obdobju državljsanske vojne dušilo tudi prevladujoče mišljenje, da je blagovna proizvodnja nespoj- ljava s socializmom in da jo je treba kot dediščino kapitalistične družbe likvidirati skupaj s kapitalističnimi elementi, ki še eksistirajo v gospodarstvu prehodnega obdobja. Najbolj jasno je to stališče izrazil M. Buharin v svoji »Ekonomiki prehodnega obdobja« z besedami, da je »eno od osnovnih tendenc prehodnega obdobja potrgati blagovno-fetiške vezi...«⁴. Dokaz, da zakon vrednosti in blagovno proizvodnjo v tem obdobju sovjetskega gospodarstva povezujejo izključno s stihijskim gospodarskim življenjem, v katerem ni prostora za zavestne regulatorje ekonomskih procesov, so tudi te Buharinove besede: »Teoretska politična ekonomija je znanost o neorganiziranem socialnem gospodarstvu... konec kapitalistične blagovne družbe bo konec politične ekonomije... torej politična ekonomija preučuje blagovno proizvodnjo.«⁵ Buharin meša nujnost uporabe centraliziranega planiranja v obliki ekonomskega dirigiranja in strogega omejevanja trga zaradi uspešnosti boja z ostanki kapitalističnih elementov, z razdejanostjo in zaostalostjo države — z zavestnim planiranjem gospodarstva (proporcionalno delitvijo družbenega dela na ustrezanje individualnim in družbenim potrebam) in odmiranjem blagovne proizvodnje, kar vse bo šele rezultat zelo razvitih proizvajalnih sil. Tudi sam Lenin še 1920. leta piše v »Načrtu programa RKP«, da je »na področju delitve nalog sovjetske oblasti v tem, da se stalno nadaljuje menjava trgovine s plansko, v državnem okviru organizirano delitvijo proizvodov. Cilj je... organiziranje vsega prebivalstva v enotno mrežo porabniških komun, sposobnih, da z največjo hitrostjo, ekonomičnostjo, plansko, z najmanjšo rabo dela razdele vse nujne proizvode, centralizirajoč ves distribucijski aparat... RKP... si bo prizadevala čim hitreje uveljaviti najradikalnejše ukre-

¹ Janez Stanovnik: Uporedni privredni sistem, VŠPN, Beograd 1962, str. 102.

² Prav tam, stran 106.

³ Prostor mi ne dovoljuje, da bi obširneje analiziral materialne faktorje, ki so vplivali na razvoj sovjetskega gospodarstva in ki so bili močna objektivna ovira možnostim institucionalnih sprememb in drugačni politiki gospodarskega razvoja v posameznih obdobjih. Treba je tudi omeniti, da dela pri analizi materialne osnove sovjetskega gospodarstva največje težave način njihovega informiranja o gospodarstvu. Ker najpomembnejših podatkov za pravilno oceno proizvajalnih sil (obseg osnovnih sredstev, proizvodne zmogljivosti, raven zaposlenosti v gospodarskih panogah in sektorjih gospodarstva itd.), niso objavljali, lahko ugotavljamo obseg materialne baze sovjetske družbe samo posredno, z analiziranjem drugih karakterističnih podatkov, razvoj proizvajalnih sil pa vrednotimo le na osnovi podatkov o doseženi proizvodnji, ki niso »čisto zlato«, ker so jih oblikovali tudi propagandni nagibi.

⁴ Cit. po Miloš Samardžija: Zakon vrednosti i plan, Naša stvarnost 1959 12, str. 625.

⁵ V. I. Lenin: Primedbe na knjigu M. I. Buharina, Ekonomika prelaznog perioda, Izabrana djela XIV. Kultura, Beograd 1960, str. 504.

pe, ki bodo pripravili uničenje denarja.«⁶ Socializem je kot obdobje prehoda od kapitalizma h komunizmu po Leninu mogoč samo kot revolucionarna diktatura proletariata, pod katero se »vsi državljani spreminjajo v uslužbence, najete od države, ki jo predstavljajo oboroženi delavci, vsi državljani postanejo uslužbenci in delavci *enega* vseljidskega državnega 'kartela'... vsa družba bo en urad in ena tovarna z enakostjo dela in enakostjo plače.«⁷ Čeprav s temi besedami izraženo teoretsko stališče Lenina, da je nujno blagovno proizvodnjo odpraviti že v socialističnem obdobju družbenega razvoja, raste neposredno iz klasične marksistične teorije,⁸ Lenin istočasno premišlja o spremembah tržnega in planskega gospodarstva mnogo bolj kritično kot Buharin (to lahko ugotovimo iz njegovih pripomb k Buharinovim formulacijam o problemih ekonomike prehodnega obdobja.)⁹

Porušena baza in nizka stopnja razvoja sovjetskega gospodarstva ter omenjena Leninova in Buharinova teoretska razlaga o značaju in mestu blagovne proizvodnje in zakona vrednosti v gospodarstvu prehodnega obdobja so diktirali vse praktične ukrepe za organiziranje gospodarskega življenja v ZSSR. Po nacionalizaciji »komandnih vrhov« gospodarstva (železnica, bank, vseh vrst podjetij, zunanje trgovine itd.) so bili blagovno-denarni odnosi praktično odpravljeni, ker so dobili vsi odnosi delitve naravni značaj. Socialistični sektor industrije so upravljali administrativno, centralizirano — brez uporabe blagovno-denarnih kategorij. Državni organi so izdajali proizvodne naloge in delili surovine podjetjem, ne da bi zahtevali kako plačilo, ker so podobno tudi sami zbirali v svojih rokah sredstva za proizvodnjo in denar za njeno financiranje. Naturalizacija gospodarskih odnosov se je v obdobju od 1917 do 1921 izrazila tudi v odnosu podjetje — proizvajalec. Medtem ko je naravna plača takoj po re-

⁶ V. I. Lenin: Nacrt programa RKP (b), Izabrana djela XIV., Kultura, Beograd 1960, str. 75—76.

⁷ V. I. Lenin: Država i revolucija, Izabrana djela XI., Kultura, Beograd 1960, str. 258.

⁸ »Samo proizvodi *samostojnih* in drug od drugega *neodvisnih, privatnih* del si stojijo nasproti kot blago «(K. Marx, Kapital I. del, Kultura, Beograd, str. 46). »Uporabni predmeti postanejo blago sploh samo zato, ker so proizvodi *privatnih* del, ki se opravljajo *neodvisno* drugo od drugega. Kompleks (celota) teh *privatnih* del sestavlja celotno družbeno delo.« (Prav tam, str. 68 — vse podčrtal V. B.) Po Marxu eksistira torej trg kot samostojna gospodarska faza samo v družbi, kjer imajo družbeno delitev dela in kjer so proizvodne enote samostojne in neodvisne, predvsem privatnolastninske gospodarske celice. V socialistični družbi, v kateri se bo stara družbena delitev dela spremenila, v kateri bo lastnik sredstev za proizvodnjo celotna družba, takšne blagovne samostojnosti in neodvisnosti proizvodnih celic ne bo, a s tem tudi ne bo trga, in tudi ne blagovnega gospodarstva.

⁹ Lenin pravi, da je Buharinova definicija politične ekonomije kot teorije o neorganiziranem gospodarstvu dvakrat napačna: definicija je korak nazaj v primerjavi z Engelsovo in — blagovna proizvodnja je tudi organizirano gospodarstvo. Po Leninu konec kapitalistične blagovne družbe — v nasprotju z Buharinovim stališčem — ne bo tudi konec politične ekonomije, ker bo tudi v čistem komunizmu ostal odnos I. v* m: II. c in akumulacija (V. I. Lenin, Priloge k knjigi M. I. Buharina, Ekonomika prelaznog perioda. Izabrana djela XIV., Kultura, Beograd 1960, str. 504).

voluciji znašala samo 6,2 odstotka celotne plače, je leta 1921 znašala že 23,7 odstotka. Proti koncu 1920. leta je država izdala dekrete o brezplačni delitvi življenjskih potrebščin in predmetov za široko porabo med prebivalstvo, leta 1921 je za delavce, uslužbence in člane njihovih družin odpravila plačevanje najemnin za stanovanja, in enako tudi plačevanje komunalnih uslug. Z dekretom o blagovnem prometu je država avgusta 1918. leta določila, da se morajo industrijski izdelki zamenjavati za poljedelske pridelke samo tako, da se 85 odstotkov njihove cene plačuje naturalno in samo 15 odstotkov z denarjem.¹⁰ Centralizirano gospodarstvo je upravljal vrhovni gospodarski svet s 70 glavnimi upravami; v pristojnosti teh organov je bilo že leta 1920 2 500 podjetij. Usmerjanje proizvodnje za potrebe vojske je terjalo funkcioniranje gospodarstva po principu vojne delavnice, to pa je hkrati pomenilo, da so vpeljali tako prakso, da so direktno imenovali uprave podjetij, opuščali kolektivno vodenje podjetij iz prvih let revolucije, in krepili birokratizem.

Na osnovi opisanih dejstev in stališča do ekonomskih kategorij »trg« in »plan,« opredeljenega v začetku razprave, lahko sklenemo, da je bil trg v letih »vojnega komunizma« v sovjetskem gospodarstvu udušen, ker so z vojno-administrativnimi ukrepi udušili samostojnost gospodarskih organizacij in s tem nevtralizirali gospodarsko življenje. Zakoni trga so v teh letih delovali samo v nelegalni trgovini — na črni borzi. Vendar tudi ne moremo reči, da se je v teh letih v Rusiji uveljavilo gospodarsko planiranje, ker je obstajala samo posredna kontrola vlade nad gospodarskim življenjem in nekakšen način vojne uprave, ne pa plansko, zavestno reguliranje delitve družbenega dela in procesov reprodukcije v skladu z družbenimi potrebami.

II.

S prehodom k novi ekonomski politiki (NEP), označenim z dekretom 9. avgusta leta 1921, ki ga je izdal svet ljudskih komisarjev, je bila uradno ustanovljena naturalizacija sovjetskega gospodarskega življenja, ki je do konca paralizirala gospodarstvo, in na vprašanja blagovne proizvodnje so začeli gledati drugače. Nujnost denaturalizacije gospodarskih odnosov osvetljuje z dvema podatkom:

1. Proračunski deficit, ki je leta 1917 znašal 22,6 milijarde rubljev, je v letih uvajanja NEP dosegel 21 936 9 milijard rubljev;

2. Zaradi nepremostljivih težav pri oskrbovanju mest se je mestno prebivalstvo v istem času zmanjšalo za 33,4 % v največjih mestih, npr. v Moskvi in Petrogradu pa kar za 58,2 %.¹¹

Lenin izraža nujnost prehoda k blagovno-denarnim odnosom v gospodarstvu takole: »Ali naj mar poskušamo prepovedati vsako razvijanje

¹⁰ Cit. po J. Stanovnik, Uporedni privredni sistemi, skripta VŠPN, Beograd 1962, str. 107 in dr. M. Samardžija: Izmene u privrednom sistemu SSSR..., skripta VŠPN, Beograd 1963, str. 24—25.

¹¹ J. Stanovnik: Uporedni privredni sistem, VŠPN, Beograd 1962 str. 117 in 138.

privatne, nedržavne menjave, tj. trgovine, tj. kapitalizma, ki je *nujna* ob milijonih drobnolastniških proizvajalcev. Takšna politika bi bila neumnost... Kaj bi tajili, nekateri komunisti so grešili z ‚mislijo, besedo in delom‘, uveljavljajoč prav tako politiko«. ¹² To napako je po Leninu treba popraviti z oživljanjem trga, še posebno z oživljanjem ekonomskih odnosov med socialistično industrijo in drobnolastniškim gospodarstvom, ki naj bodo realna ekonomska osnova za eksistiranje in razvoj blagovne proizvodnje. »Trgovina je *edino mogoča* ekonomska zveza med desetlinami milijonov drobnolastniških posestnikov in veliko industrijo,« piše Lenin na drugem mestu. »Obvladati trgovino, dati ji smer, postaviti jo v nekakšen okvir, vse to proletarska državna oblast lahko stori...« ¹³ Te Leninove misli torej pomenijo, da je na osnovi prakse vojnega komunizma dognal, da organi centralne uprave s svojimi odločitvami nikoli ne bodo mogli zamenjati enostavne funkcije denarja kot merila vrednosti, in da se bo gospodarstvo brez kontrole enote denarja, brez kalkulacij, brez oživiljenega tržišča znašlo v kaosu. Čeprav mnogi sovjetski ekonomisti NEP še sedaj razlagajo izključno s tem, da je bilo treba urediti odnose med industrijo in poljedelstvom — tu korenini tudi vladajoča koncepcija sovjetskih ekonomistov, po kateri je treba vzrok blagovne proizvodnje v socializmu iskati v različnih oblikah lastnine nad sredstvi za proizvodnjo (v socialistični, državni v industriji in drobnolastniški, privatni v kmetijstvu — kolhozi po kolektivizaciji) — to nikakor ni poglobljeni razlog prehoda k NEP, dejstva govore drugače. Katera so ta dejstva?

V obdobju NEP bi bili morali po Leninovih besedah oživiti kapitalizem v znatnem obsegu, v resnici pa je v dobi NEP privatni sektor najbolj oživel v kmetijstvu in trgovini, ne v industriji. Tako je bilo leta 1923 v rokah privatnikov 90 % detajlistične trgovine, število zemljiških posestnikov se je od 15,5 milijonov v letu 1916 po delitvi zemlje povzpelo na 25,5 milijona, ¹⁴ na področju nacionalizirane industrije pa obdobje NEP ni pomenilo reprivatizacije, marveč nekaj drugega — zelo široko decentralizacijo. Vrhovni gospodarski svet je zmanjšal število glavnih uprav od 52 na 16, a že 1921. leta so predali v upravo gubernijskih sovnarhozov 1829 podjetij, ¹⁵ ki so jih dotlej upravljali neposredno iz vrhovnega gospodarskega sveta.

¹² V. I. Lenin: O porezu u naturi, Izabrana dela, XIV, Kultura, 1960, Beograd, str. 292—293.

¹³ V. I. Lenin: O značaju zlata sada i posle potpune pobebe socializma, Izabrana dela XIV, Kultura, Beograd 1960 str. 422—423.

¹⁴ J. Stanovnik: Uporedni privredni sistem, VŠPN, Beograd 1962 str. 108 in 138. Čeprav je število kmečkih posestev po citiranih podatkih do konca NEP naraslo v primerjavi z letom 1916 za 65 % razdelitev zemlje med poljedelske delavce, ki je dotlej niso imeli, ni vplivala na promet na relaciji mesto—vas, ker ta posestva niso dajala tržnih presežkov. V obdobju NEP so se ekonomsko najbolj okrepili srednji kmetje in kulaki, ker je zakon o davku vpeljal stimulacijo za večjo produktivnost dela, in sicer tako, da tem kategorijam kmečkega prebivalstva ni bilo treba oddajati vsega presežnega pridelka, marveč samo določeno količino, odvisno od površine obdelovalne zemlje. Preseženi pridelek pa je kmet lahko prodal na trgu.

¹⁵ Prav tam, str. 108.

Zelo pomemben za oceno ekonomskih odnosov v sovjetskem gospodarstvu, še posebno odnosov med državno in privatno industrijo, je tudi podatek, da je v tem času delalo na teritoriju ZSSR poleg velikih nacionaliziranih industrijskih podjetij 147 471 majhnih privatnih podjetij ali 88,5 % njihovega skupnega števila.¹⁶

Na osnovi omenjenih podatkov lahko ugotovimo, da je obdobje NEP sledilo obdobju »vojnega komunizma« predvsem kot posledica boja med ekstremnimi poskusi birokracije, da bi centralizirala gospodarstvo, in prizadevanji delavcev za večjo udeležbo v gospodarskem življenju. Sam boj je izhajal iz protislovja med centraliziranim prizadevanjem, da bi gospodarsko življenje po vsej sili naturalizirali (in tako odpravili blagovno proizvodnjo), in proizvajalnimi silami, ki so bile nezadostno razvite za takšno radikalno preobrazbo ekonomskih in družbenih odnosov. To protislovje je mogoče razreševati le s pospešenim razvojem proizvajalnih sil. Po polomu naturalnega gospodarstva »vojnega komunizma« se je zahteva po pospešenem razvoju proizvajalnih sil lahko logično izrazila samo kot zahteva po oživitvi trga; to so v sovjetski gospodarski praksi teh let dosegli tako, da so decentralizirali nacionalizirano gospodarstvo in uspostavili blagovno-denarne odnose. Vlogo blagovnega gospodarstva v prehodnem obdobju lahko analiziramo tu kakovostno drugače kot sovjetski ekonomisti, ker lahko analizator med preučevanjem gospodarskih procesov v NEP ugotovi *relativno samostojnost različnih gospodarskih agensov*, oceni pomen ekonomske samostojnosti gospodarskih celic za družbeni razvoj in pojasni oživljanje trga in tržnih kategorij v prehodnem obdobju ne kot nujno zlo (ker je bilo treba organizirati ekonomske zveze med mestom in vasjo), marveč kot *objektivno zakonitost v gospodarski praksi prehodnega obdobja*.

Sama praksa NEP je najzgovornejši dokaz, da je bilo nujno oživiti blagovno-denarne odnose v sovjetskem gospodarstvu tega obdobja in to med vsemi gospodarskimi panogami in podjetji, ne samo med mestom in vasjo. Moj način analize NEP najbolj potrjujejo naslednja dejstva.

Ceprav se organiziranje Gosplana, ki je dobil 22. februarja 1922 nalogo, naj izdela enoten ekonomski načrt za celo gospodarstvo na podlagi plana za elektrifikacijo (s tem se zahteva čimbolj organizirano in centralizirano omejevanje stihijskega značaja blagovne proizvodnje), uje ma s prehodom k NEP, se je začelo gospodarsko življenje naglo denaturalizirati, trg pa vse bolj oživljati. Sovjetska oblast je ta proces pospešila z raznimi ukrepi. V letu 1921 je izdala vrsto dekretov, ki so uredili blagovno-denarne odnose z vasjo, uveljavila je gospodarski račun ter organizirala truste (avgúst 1921. leta) in sindikate za oskrbovanje industrije (1922. leta). Po Leninovem napotilu so odpravili naturalno oskrbovanje zaposlenih in obnovili denarno evidenco in kalkulacije. Že v začetku leta 1922 so večjemu delu podjetij vzeli centralizirano oskrbo s surovinami. Tudi zaposlenim so začeli plačevati zaslužek — namesto v hrani ali v drugih življenjskih potrebščinah kot dotlej — v denarju. V

¹⁶ Prav tam, str. 109.

začetku leta 1922 je znašal denar 71,1 % v strukturi plače, 1922 pa že 92,8 %.¹⁷

Ker niso bili objavljeni podatki o količini in strukturi proizvodnje državnega in privatnega sektorja gospodarstva, o proizvodnih zmogljivostih raznih panog gospodarstva, itd. — odnosa med trgov in planom v obdobju NEP ni mogoče neposredno oceniti. To moremo storiti le posredno, tako da ocenimo rastočo vlogo centralnih organov planiranja in učinkovitost njihovih direktiv, ocenimo način investiranja in akumuliranja v gospodarstvu ter povzamemo jedro razprav planerjev o načinu, obsegu in vlogi planiranja v prehodnem obdobju.

Centralni načrtovalni organ v državi — Gosplan, ki je leta 1922 zaposloval 30 strokovnjakov in 1925 300, se je do leta 1925 tako razrastel, da je imel samo Gosplan ruske republike 900 zaposlenih, 10 oblastnih komisij in 43 komisij za manjša okrožja.¹⁸ Ko so opustili idejo o enotnem planu iz leta 1921, je Gosplan osredotočil svojo skrb na vrsto parcialnih planov (plan za gorivo, transport, hrano, materiala, itd.) leta 1925 pa je izdelal letne »kontrolne številke« — prvi poskus, da bi sprejeli letni plan na podlagi celostnega vrednotenja medsebojne odvisnosti ekonomskih gibanj. Prve »kontrolne številke« niso bile dokončne direktive, marveč samo splošen okvir plana, ravni okrog katerih se lahko giblje stvarnost, medtem ko so »kontrolne številke« v letih 1926—1927 (bolj v teoriji kot v praksi) že sinteza objektivnih razvojnih teženj ekonomije in ekonomske politike vlade. V teoriji in praksi so dobile »kontrolne številke« leto kasneje še večji pomen: sedaj niso več le splošni »vodeči principi«, marveč tudi konkretne direktive in meje za vse operativne plane, in tudi za državni proračun.

»Vseobsegajočemu« direktivnemu planiranju, sta pomagala predvsem dva faktorja:

1. deficitarno proračunsko financiranje gospodarstva in
2. način zbiranja akumulacije na rovaš nizkih cen kmetijskih pridelkov v primerjavi s cenami industrijskih izdelkov.

Državni proračun je do konca NEP zajemal 40 % narodnega dohodka, financiral pa se je predvsem na račun inflacije. Tako je znašal leta 1922 dohodek proračuna od davkov le 2,7 % proračuna, 10,6 % so v proračun vplačevala državna podjetja, medtem ko je 86,7 % sredstev prišlo v budžet na račun nove izdaje denarja. Obseg in pomen posrednega investiranja razširjene reprodukcije, akumuliranje s »škarjami cen« pa lahko pokaže odnos med cenami industrijskih in kmetijskih proizvodov. Če ocenimo ta odnos v predrevolucionarnem obdobju z razmerjem 1 : 1, potem je že ob koncu 1923. leta znašal 3 : 1 v korist industrijskih cen.¹⁹

Mesto in vlogo trga in plana v obdobju NEP osvetljuje tudi žolčna znanstvena razprava o pomenu »kontrolnih števil« v sovjetskem gospo-

¹⁷ Podatke citiram po dr. Miloš Samardžija: *Izmene u privrednom sistemu SSSR, VSPN, Beograd 1963*, str. 25.

¹⁸ Maurice Dobb: *Sistem planiranja*, prevod VSPN, Beograd 1962, str. 3

¹⁹ J. Stanovnik: *Uporedni privredni sistemi, VSPN, Beograd 1962* str. 103 in 108.

darstvu med ekonomisti Gosplana — »genetiki«, ki so zagovarjali stališče, da naravo ekonomskega programa determinirajo objektivne težnje, in »teleologi«, ki so terjali usmerjanje gospodarstva v skladu s političnimi odločitvami sovjetske vlade. Dilema te diskusije: ali planiranje kot »vo-deči principi« ali »železne in nespremenljive direktive«, ni nič drugega kot teoretski odsev sovjetske gospodarske prakse, stihijskega delovanja oživljenega sovjetskega trga in poskusov vse bolj centraliziranega, brez-kompromisnega prizadevanja sovjetskih planerjev, da bi s totalnim pla-niranjem obrzdali zakone blagovnega gospodarstva. Pritegniti z ekstrem-nim teoretskim stališčem »genetikov« bi v praksi gospodarskega življenja pomenilo dovoliti medsebojno konkurenco velikanskega števila majhnih podjetij in se odreči planiranju kot sili, ki vpliva na dolgoročni razvoj gospodarstva. Toda soglašati s »teleologi«, kakor je leta 1928 soglašal Stalin in s tem za več kot dve desetletji končal razpravo o tržnih eko-nomskih kategorijah v ZSSR, je pomenilo odločiti se za drugo skrajnost: politično-ekonomskim odločitvam sovjetske vlade — državnim planom gospodarskega razvoja — priznati veljavnost ekonomskih razvojnih zakonov. Absurdnost tako formulirane alternative »ali trg ali plan« izraža Maurice Dobb z besedami, da »mora biti vsak plan v določeni meri sin-teza predvidevanj in direktiv. Podobno kot sam tok zgodovine mora biti nujno rezultanta subjektivnih in objektivnih komponent.«²⁰ S temi mislimi Dobb zelo jasno kaže tudi pot, kako je treba obravnavati odnos med trgom in planom v prehodnem obdobju.

Iz povedanega izhajajo, da je bilo v obdobju NEP oživljanje in razmah blagovnega gospodarstva pogojeno po eni strani z gospodarsko samo-stojnostjo drobnolastniških proizvajalcev (s proizvodnjo srednjih kmetov in kulakov za trg) in lastnikov številnih nenacionaliziranih majhnih pod-jetij, po drugi strani pa z relativno ekonomsko samostojnostjo decentra-liziranih državnih podjetij — in ne samo s tem, da je bilo nujno upo-staviti blagovno-denarne odnose med mestom in vasjo. Zakoni blagovne proizvodnje so imeli v obdobju NEP v sovjetskem gospodarstvu še zelo močan, če že ne odločujoč vpliv na gospodarska gibanja. »Kontrolne številke« so se kot vse pomembnejši faktor centraliziranega gospodarskega usmerjanja spremenile v operativni program in integralni del prvega petletnega plana šele ob koncu NEP; to pomeni, da v letih NEP sovjetski planerji s svojimi predvidevanji in odločitvami niso mogli bistveno omejiti stihijnosti blagovnega gospodarstva. Odnos med trgom in planom v ob-dobju NEP bi na osnovi teh dejstev lahko ocenili kot sožitje trga in plana, sovjetsko gospodarstvo v letih 1921—1928, ki je rezultanta tega od-nosa, pa kot mešano ali »hibridno«, kot ga imenuje tudi dr. France Cerne v svoji študiji: Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socia-lizma, CZ Ljubljana 1960.

²⁰ Maurice Dobb: Sistem planiranja, prevod VSPN, Beograd 1962, str. 11.

III.

Stalinova avtoritativna in brezkompromisna trditev, da »pokojni ekonomski zakoni ne bodo ovirali konstruktivnega planiranja,«²¹ in prav tako njegova zahteva leta 1928, naj planerji izdelajo plan, ki bo obsegel celotni proces sovjetskega gospodarstva, sta bili pogojeni tako z njegovim nedialektičnim stališčem, da je ekonomske zakone mogoče spremeniti v »poslušne hlapce« državne oblasti, kot s stopnjo doseženega materialnega razvoja gospodarstva in s splošnim političnim položajem v državi. Proti koncu dvajsetih in v začetku tridesetih let se je v Sovjetski zvezi zaostriilo protislovje med veliko socialistično industrijo, ki je dosegla po proizvodni moči predvojno raven in se začela hitro razvijati,²² in drobnolastniškim kmetijstvom, ki se je razvijalo počasi in ob naraščajočih potrebah ni moglo zalagati naglo rastočega mestnega prebivalstva z življenjskimi potrebščinami in industrije s surovinami. Se ostreje kot v obdobju NEP se je postavilo vprašanje, s kakšnimi oblikami usmerjanja in upravljanja vplivati na gospodarska gibanja, kako povezati industrijo in kmetijstvo, zbirati po nizkih cenah tržne presežke kmetijske proizvodnje in onemogočiti krepitev kapitalističnih elementov na vasi. Gospodarska praksa sama je delno že izoblikovala odgovor na to vprašanje; kazala je na možnost kombinacije decentraliziranega samoupravljanja in centraliziranega planiranja. Na 16. partijski konferenci aprila leta 1929 je bilo slišati celo besede, da je urejena ekonomska in družbena situacija v državi prerasla administrativni centralistični sistem vodenja gospodarstva in da mora iti »sistematična reorganizacija aparata v smeri k decentralizaciji operativnih funkcij upravljanja, k razbremenjevanju zveznih in centralnih republiških organov ob hkratni centralizaciji planiranja in vodenja osnovnih problemov.«²³ (Podčrtal V. B.). Toda prizadevanja, da bi delovni kolektivi dobili večje pravice v upravljanju, niso obrodila sadov. Nasprotno, obdobje petletnih planov, ki se začena s Stalinovim napotkom na 15. kongresu VKP(b), da »plani niso plani prognoze, ne plani — ugibanja, marveč plani direktive, ki so obvezni za vodstvene organe in ki določajo smer našega gospodarskega razvoja v prihodnosti za vso deželo (vse podčrtal J. V. Stalin),²⁴ popolnoma zanikuje samoupravnost in gospodarsko samostojnost podjetij, in vse intenzivneje se razvija birokratsko centralistično upravljanje gospodarstva.

²¹ cit. po J. Stanovnik: Uporedni privredni sistemi, VŠPN, Beograd 1962, str. 121.

²² V letih 1923/1924 je znašal dohodek celotne državne industrije 175 milijonov rubljev, medtem ko so izgube znašale 70 milijonov rubljev. Toda že v letih 1926/1927 so se dohodki industrije povzpeli na 619 milijonov rubljev, medtem ko so se izgube relativno le neznatno povečale — na 80 milijonov rubljev. (Prav tam, str. 156 in 157.)

²³ Iz resolucije 14. partijske konference, cit. po Bruno Belić-Egon Stajner, Naša stvarnost 1962/4, str. 467.

²⁴ J. V. Stalin: Politično poročilo CK XV. kongresa SKP (b), cit. po G. Sorokin: Socijalističko planiranje narodne privrede SSR, Kultura, Beograd 1947, str. 8.

S citiranimi besedami o pomenu planov Stalin posredno trdi, da je gospodarsko planiranje najpomembnejša zakonitost v razvoju socialističnega gospodarskega sistema (ker imajo plani moč zakona). Iz istih besed je prav tako mogoče povzeti, da bodo plani prav zato, ker niso prognoze ali ugibanja, marveč direktive (zavestne, znanstvene), obrzdali zakone blagovnega gospodarstva, njihovo stihijsko delovanje pa usmerili v skladu s politiko partije in sovjetske države. Po Stalinu torej samo zavestno, znanstveno planiranje lahko duši stihijnost tržnih odnosov, negativne učinke zakonov blagovne proizvodnje.

Prevlado plana nad trgom v obdobju petletnih planov v ZSSR je mogoče analizirati bistveno drugače, kot jo je analiziral Stalin in kot jo analizira v svojih razpravah ali na posvetih še vedno velik del sovjetskih ekonomistov. Po opredelitvi odnosa med trgom in planom, ki sem jo formuliral v uvodu razprave in ki vrednoti tržno-planske odnose v primerjavi z *relativno samostojnostjo* gospodarskih celic, lahko trdim, da zmaga plana nad trgom v ZSSR ni rezultat vseobsežnega, totalnega in znanstvenega planiranja, s katerim naj bi bili sovjetska partija in vlada udušili delovanje trga, marveč predvsem posledica tega, da so prisilno birokratsko omejevali in odpravljali relativno samostojnost gospodarskih celic, da so dušili gospodarsko samoiniciativnost in samoupravnost delovnih kolektivov. Ko izrekam to trditev, poudarjam torej primarnost prisiljevanja pri odpravljanju ekonomske samostojnosti gospodarskih agensov in sekundarnost rastoče »vseobsežnosti«, »totalnosti« planiranja. Trditev kaže na korelacijo: čim manjša ekonomska samostojnost gospodarskih celic, tem totalnejše planiranje.

To trditev moram torej dokazati z logično in zgodovinsko primarnostjo odpravljanja gospodarske samostojnosti blagovnih proizvajalcev in s sekundarnostjo drugih ekonomskih ukrepov sovjetske partije in vlade (npr. z odvisnostjo zbiranja akumulacije od odprave ekonomske samostojnosti neposrednih proizvajalcev, načina investiranja itd.). Zaradi varčevanja s prostorom si bom pri dokazovanju omenjene trditve pomagal samo z najbolj značilnimi dejstvi in podatki.

Na koncu obdobja NEP je znašalo število kmetij v ZSSR 25,5 milijona; 14 832 kolektivnih posestev je vključevalo samo 195 tisoč individualnih kmečkih posestev. Prisilni proces kolektivizacije, ki se je začel z letom 1930, pa je vključil v kolhoze do konca marca 1930 že 55 % vseh individualnih kmečkih posestev.²⁵ V letu 1932 je bilo vključeno v kolhoze

²⁵ J. Stanovnik: Uporedni privredni sistemi, VŠPN, Beograd 1962, str. 141 in 142. Da je bila kolektivizacija kmetijstva zares prisilna (kar je sicer znano, vendar ekonomsko nepopolno izpričano), dokazujejo podatki o upadanju kmetijske proizvodnje v teh letih v primeri z njenim predvojnim stanjem. Če vzamemo za podlago leto 1913 in indeks 100, se je kmetijska proizvodnja v teh letih gibala takole: 1929 — 121, 1930 — 117, 1931 — 114, 1932 — 107, 1933 — 101. K takšnemu upadanju kmetijske proizvodnje je največ pripomoglo množično klanje in uničevanje živine; to so delali kmetje pred vstopom v kolhoze. Če prirejo živine v Rusiji v letu 1913 predstavimo z indeksi 100, potem je leta 1928 znašala 137, v letih kolektivizacije pa je upadala tako: 1929 — 129, 1930 — 100, 1931 — 93, 1932 — 75, 1933 — 65. Glej Bruno Belić-Egon Stajner; Neke osebenosti u razvoju sovjetske privrede, Naša stvarnost 1962/4, str. 468.

61,5 % kmečkih posestev, v letu 1937, ko je kolektivizacija v ZSSR uradno zaključena, pa 93 % vseh posesti.²⁶

V industriji so gospodarsko samostojnost podjetij omejevali oziroma odpravljali v še hitrejšem tempu. Maja 1929. leta je 16. partijska konferenca sklenila, naj postane Vrhovni gospodarski svet, ki je bil dotlej organ ekonomskega planiranja, organ tehničnega administriranja v industriji. Centralizirana gospodarska uprava je bila sestavljena iz teh članov: vrhovni ekonomski svet, planska — tehnična in ekonomska administracija, kombinati, trusti, podjetja. Podjetje je imelo tako nad seboj vrsto nadrejenih administrativnih organov, zato se je njegova vloga v gospodarskem življenju vse bolj omejevala na brezpogojno izvrševanje planov. Že konec leta 1929 je odlok, ki je vpeljal »jednonačalije«, osebno odgovornost in povezanost vodečih in podrejenih na hierarhični lestvici vodenja podjetij, do konca zadušil gospodarsko iniciativo neposrednih proizvajalcev,²⁷ ki se je skušala prebiti skozi razne oblike udeležbe upravljanja v gospodarstvu.

S poudarjanjem teh ukrepov sovjetske partije in vlade v začetku obdobja petletnih planov dokazujem, da gre odpravi gospodarske samostojnosti neposrednih proizvajalcev (v vsebinskem in zgodovinskem pogledu), primarnost v primeri z vpeljavo »vseobsežnega« planiranja. Šele ko je birokratska oblast prisilno omejila ali odpravila ekonomsko samostojnost gospodarskih celic in prenesla pravico snovanja ekonomskih odnosov in upravljanja v izključno pristojnost državno-planskih organov, je lahko s planskim zbiranjem akumulacije iz gospodarstva, s politiko cen, z investicijskim podpiranjem I. oddelka gospodarstva in z drugimi ukrepi planske politike bistveno vplivala na gospodarska gibanja.²⁸

²⁶ G. Sorokin: Socialistično planiranje narodne privrede SSSR Kultura, Beograd 1947, str. 47.

²⁷ Po tem dekretu je za uresničevanje proizvodnih in finančnih planov neposredno odgovoren direktor. V pristojnosti sindikalne organizacije je ostala le še zaščita pravic delavcev in sporočanje njihovih nasvetov upravi podjetja. Partijska organizacija je morala poslej razvijati načelo osebne odgovornosti, ni pa imela več pravice mešati se v personalno politiko podjetja (Glej J. Stanovnik: Uporedni privredni sistem, skripta VSPN, Beograd 1962, str. 112.)

²⁸ V praksi so bili omejeni ukrepi takile. Država je akumulacijo iz kmetijstva zbirala prek obveznega odkupa kmetijskih pridelkov po zelo nizkih, vnaprej določenih odkupnih cenah in z zaračunavanjem storitev strojno-traktorskih postaj, do 1938. leta v denarju, kasneje v poljedelskih pridelkih. Osnovni instrument centralnega in prisilnega zbiranja akumulacije v industriji je postal davek na promet proizvodov, ki pa je bil v skladu s cilji planskih organov za posamezne gospodarske panoge zelo različen. Leta 1935 je npr. znašal povprečni davek na promet za vse panoge 48 %, toda za kmetijske pridelke 82,8 % (I), v težki industriji 26,6 % in v lahki 20,3 % (J. Stanovnik: Uporedni privredni sistem, VSPN, Beograd 1962, str. 158). Da bi forsirala oddelek I, proizvodno sredstev za proizvodnjo, je sovjetska oblast zavestno zmanjševala davčno obremenitev tega oddelka in hkrati povečevala davčne stopnje oddelka II, kjer je predvsem zbirala akumulacijo za investicije. Forsiranje oddelka I v obdobju petletnih planov je še bolj vidno, če si ogledamo podatke o investicijah v industriji. V skupnih investicijah za kapitalno graditev so bile v obdobju od leta 1929 do leta 1952 posamezne gospodarske panoge udeležene, izraženo v milijardah rubljev po cenah iz leta 1953, takole: industrija 710, od tega težka

Z vsemi temi ukrepi je sovjetska oblast omejila standard neposrednih proizvajalcev na eksistenčni minimum. Delovni kolektivi niso imeli nobenih možnosti, da bi si izboljšali svoj ekonomski položaj; v okviru administrativno ugotovljenih in določenih prihodnjih potreb imaginarnega človeka komunistične družbe in centraliziranega planiranja gospodarskega razvoja za ustrežanje tem potrebam je bila njihova vloga le čim točnejše izvrševanje in preseganje planskih nalog. Formalno so bila podjetja gospodarsko samostojna, saj so uporabljala gospodarski račun »hozračot«, toda ta samostojnost je bila le navidezna, saj so dobivala iz državnega proračuna vsa sredstva, ki so jim bila potrebna za izpolnjevanje predvidenih naravnih planov proizvodnje, istočasno pa so morala vračati v proračun ves dohodek, ki so ga predvidela s planom.²⁹

Naturalizacija gospodarskega življenja v ZSSR je povsem zameglila ekonomske kriterije za določanje velikosti družebnega proizvoda in njegove strukture, za ocenjevanje proizvodnih rezultatov gospodarskih podjetij, za vrednotenje učinkovitosti investicijskih naložb, itd. Namesto da bi cene izražale družbeno-ekonomske odnose, so se spremenile v kalkulatorne veličine, določene s političnimi odločitvami centralnih planskih organov, da bi usmerjale porabo in proizvodnjo po željah in direktivah sovjetske partije in vlade. O zakonu vrednosti v ZSSR v obdobju petlet-

638, lahka 72; kmetijstvo 94; promet 193. V prvi petletki so bile investicije med oddelka I in II razdeljene v sorazmerju 77 : 23, v drugi v razmerju 85 : 15, v tretji 84 : 16, med industrijo in kmetijstvom pa v razmerju 7,5 : 1 (dr. Ljubiša Marković, Privredni razvoj SSSR, Dokumentacioni bilten Instituta za medjunarodno politiko i privredu, 1954/8, str. 23). Takšna politika forsiranega razvoja industrije, predvsem razvoja bazične industrije in strojništva, je omogočila zelo močan gospodarski napredek, pa tudi nesorazmerja v gospodarstvu. Medtem ko se je skupna industrijska proizvodnja v letih 1928—1950 povečala za več kot 10-krat (če je indeks v letu 1913 — 100, je po uradnih sovjetskih podatkih indeks proizvodnje 1928 — 132, 1940 — 852, 1950 — 1476), in proizvodnja sredstev za proizvodnjo okrog 20-krat (1913. leta indeks 100, 1928 — 155, 1940 — 1554, 1950 — 3185), je proizvodnja sredstev za potrošnjo upadla v primeri s celotno industrijsko proizvodnjo za 100 % (1913 je znašala ta proizvodnja 66,7 %, 1928 — 60,5 %, 1940 — 38,8 %, 1950 — 31,2 %). Tudi kmetijski pridelek se je zaradi prisilne kolektivizacije in relativno nizke udeležbe v gospodarskih investicijah (povprečno 3,4 %) povečal v obdobju od 1928 do 1953 le za 50 %. (Vse podatke sem izračunal na podlagi statističnega gradiva v omenjenem članku dr. Ljubiše Markovića in v razpravi Bruna Belića-Egona Štajnerja. Neke osobenosti u razvoju sovjetske privrede, Naša stvarnost 1962/4, str. 470 in 472.)

²⁹ Evolucijo naravnih »totalnosti« planiranja celotne družbene reprodukcije, ki je po našem vrednotenju odnosa trg — plan sinonim za evolucijo prisilne dušitve gospodarske samostojnosti neposrednih proizvajalcev, karakterizirajo tudi podatki o obsegu delitve centraliziranih surovin in sredstev in o razvoju planske birokracije. Število predmetov, ki so jih planerji centralno zbirali in razdeljevali, je od nekaj deset ključnih v začetku planskega obdobja naraslo na 1600 v letu 1952, v pristojnost republiških gosplanov pa je sodilo še okrog 5000 izdelkov.

Medtem ko je leta 1924 delovalo le šest zveznih gospodarskih komisariatov, se je njihovo število do leta 1936 povečalo na 12, v letu 1947 pa so imeli v SSSR 50 zveznih gospodarskih ministrstev. Od 44,8 milijona zaposlenih v gospodarstvu je bilo v letu 1954 zaposlenih v upravni službi 6,516 tisoč ljudi — torej vsak sedmi od zaposlenih v gospodarstvu. (Bruno Belić-Egon Štajner: Naša stvarnost 1962/4, str. 475.)

nih planov niti ne razpravljajo, čeprav se v deformirani obliki nenehno prebija na površje v samem okvirju »totalnega« plana, po normiranju potrošnje centralno razdeljevanih surovin.³⁰ Tržno gospodarstvo je obstajalo samo v območju sovjetskega kolektiviziranega kmetijstva, imelo pa je veliko pomen za dopolnjevanje kolhoznih dohodkov, predvsem zato ker so bile planske odkupne cene kmetijskih pridelkov znatno pod proizvodnimi stroški. Kolhozi so prodajali na trgu planske preseške tako državi kot drugim porabnikom. Da bi mogli oceniti udeležbo kolhozov v tržnem gospodarstvu, je treba naglasiti, da so kolhozi prodajali v zadnjih letih obdobja petletnih planov tretjino svojega celotnega pridelka (to je leta 1940 znašalo 14,8 %, leta 1950 13,8 % vse prodaje na kolhoznom trgu), medtem ko so bili glavni oskrbovalci kolhoznega trga kolhozniki sami, ker so na njem prodajali svoje pridelke z ohišnic.³¹ Udeležba državne, kooperativne in kolhozne trgovine se je v skupnem prometu v karakterističnih letih gibala v teh relacijah: 1940. leta 62,7 : 23,0 : 14,3; 1950. leta 63,9 : 14,1 : 12,1.³²

Po relativnem odnosu med omenjenimi tremi oblikami detajlistične trgovine v ZSSR lahko ugotovimo, da kolhozni trg — na katerem so se cene v obdobju sovjetskih petletk vsaj delno formirale tudi pod vplivom ponudbe in povpraševanja, in kjer je v sovjetskem gospodarstvu teh let edino mogoče občutiti znake o delovanju zakona vrednosti — ni mogel odločujoče vplivati ne na cene ne na obseg planskega razdeljevanja porabnega blaga, še toliko manj pa na delitev investicijskih sredstev med razne panoge proizvodnje. Premoč plana nad trgom je bilo torej v obdobju 1928—1952 mogoče čutiti v sovjetskem gospodarstvu v vseh odtenkih gospodarskega življenja. To je ne le konserviralo odpravo ekonomske samostojnosti gospodarskih celic, marveč tudi povsem zadušilo iniciativo človeka-proizvajalca.

IV.

Gospodarski razvoj, ki ga je ZSSR dosegla v obdobju planske industrializacije v letih 1928—1952, presega, prikazan tudi s povsem objektivnimi statističnimi podatki, sleherni doslej znan tempo gospodarskega razvoja v svetu. Osnovni proizvodni skladi sovjetskega gospodarstva so

³⁰ Podjetja se niso mogla prosto preskrbovati z blagom iz centralnih skladov, zato je »tehnični normativ« njihove porabe predstavljal »kvazi ceno« blaga. Ker pa delitve vsega blaga vendarle ni bilo mogoče centralno planirati v naturalnih podatkih, je lahko podjetje varčevalo pri tistih proizvodih, ki jih niso delili centralno, in sicer tako, da jih je kupovalo pri cenejšem oskrbovalcu ali jih ceneje dovažalo. Iz tega se vidi, da se je tudi v okviru centralno in naturalno deljenega blaga uveljavljal zakon vrednosti. (Glej J. Stanovnik: Uporedni privredni sistemi, VSPN, Beograd 1962, str. 159.)

³¹ Ker manjkajo ustrezni podatki, lahko udeležbo ohišnice v tržnem gospodarstvu ZSSR prikažemo samo posredno, z navajanjem podatkov za analogno sklepanje. Leta 1938 so imeli kolhozi v lasti 29 % rogateg živine; 71 % te živine so kolhozniki redili na ohišnicah. Druge vrste živine, ki so jih kolhozniki redili na ohišnicah: ovce — 65,8 %, koz — 75,6 % in svinj 75,5 %. (Prav tam, str. 146.)

³² M. Makarov: O kolhoznom rynke v SSSR, Voprosy ekonomiki 1957/2.

se v primeri z letom 1913 povečali: leta 1928 na 136 %, leta 1940 na 603 %, leta 1950 pa na 806 %.³³ Gospodarski rezultati, doseženi v industrializaciji ZSSR, nam ponujajo sklop, da se je centralizirano in dirigirano planiranje pokazalo kot uspešna metoda za forsiranje gospodarskega razvoja. Toda doseženi rezultati še daleč niso sorazmerni z naporom sovjetske družbe v tem obdobju predvsem zato ne, ker ni bilo samoupravnega sodelovanja gospodarskih organizacij ali proizvajalcev pri določanju gospodarskih nalog za celotno državno gospodarstvo. Sistem, ki neposrednega proizvajalca vrednoti le kot sestavni in izvršni del birokratskega mehanizma za vodenje države, ne more pospeševati samoiniciative. Nezainteresiranost ruskih delavcev v proizvodnji se je najbolj izrazila v izgubah zaradi slabega gospodarjenja in škarta, ki je ob koncu obdobja petletnih planov znašal letno okrog 6 milijard rubljev. V strojništvu so npr. zmetali med odpadke okrog 20 % vsega materiala.³⁴ Niti rigorozna delavska zakonodaja, ki je omejevala delovni sili svobodo gibanja, niti podaljšani delavnik in stroge kazni za samovoljno zapuščanje dela, zamujanje, za škartno proizvodnjo, itd.³⁵, niso zavrli upadanja kakovostnih podatkov o proizvodnji. Sistem upravljanja gospodarstva je vse bolj prihajal v nasprotje s potrebami naraslih proizvodnih sil, ki so terjale racionalnejše izkoriščanje sredstev za proizvodnjo, maksimalno ekonomijo družbenega dela, večjo ekonomsko učinkovitost proizvodnih stroškov in optimalnejšo strukturo gospodarskih panog.

Protislovje med ravnijsko proizvodnih sil in oblikami njihovega obvladovanja in usmerjanja se je prvič teoretsko, javno in uradno izrazilo leta 1952, v Stalinovih tezah o ekonomskih problemih socializma v ZSSR. V nasprotju z dotedanjo vsesplošno subjektivizacijo ekonomskih procesov razglša sedaj sam Stalin ekonomske zakone kot objektivno delujoče sile »zunaj nas, neodvisno od volje in spoznanja ljudi...«, ki lahko te zakone samo spoznajo, obrzdajo, omejujejo-³⁶ ne pa tudi menjajo. Stalin v istem delu tudi ugotavlja, da blagovna proizvodnja ne pripelje »vedno in v vseh razmerah« do kapitalizma, da je blagovna proizvodnja nujna tudi v socializmu in da je delovanje zakona vrednosti v ZSSR omejeno na menjavo predmetov osebne porabe, medtem ko proporice med deli in elementi narodnega gospodarstva (delitev sredstev za proizvodnjo in delovne sile), uravnava osnovni zakon socializma — zakon maksimalnega ustrežanja naraščajočim družbenim potrebam (prej »socialistično planiranje«), ki za-

³³ Bruno Belić: Upravljanje privredom u SSSR, Medjunarodni problemi 1964/4, str. 63.

³⁴ Podatke citiram po spisu Bruno Belić-Egon Stajner: Neke osobnosti u razvoju sovjetske privrede, Naša stvarnost 1962/4, str. 477.

³⁵ Medtem ko so leta 1927 v ZSSR skrajšali delovni dan na 7 ur, so ga junija 1940 s posebnim ukazom spet podaljšali na 8 ur. Za samovoljen odhod delavcev in uslužbencev iz podjetja je bila predpisana dva do štiri mesečna zaporna kazen. Za neopravičeno izostajanje z dela je bil delavec ali uslužbenec lahko sodno kaznovan za administrativno poboljševalno delo za dobo 6 mesecev, in pri tem so mu odvzeli 25 % plače. (Prav tam str. 469.)

³⁶ J. V. Stalin: Ekonomičeskie problemy socializma v SSSR, Boljševik 1952/18, cit. po dr. Franče Černe, Planiranje in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socializma, CZ Ljubljana 1960, str. 81.

menjuje zakon konkurence in anarhije proizvodnje v kapitalizmu. Stalin metodološko razločuje objektivni zakon planskega, proporcionalnega razvoja gospodarstva (ki omogoča planiranje) in planiranje kot metodo obvladovanja tega zakona.³⁷ Tudi če se ne spuščamo v teoretske sklepe, ki izhajajo iz teh avtoritativnih trditev, lahko ugotovimo, da v ekonomski teoriji izraženo nasprotje med razvitimi proizvajalnimi silami in neustreznimi oblikami njihovega usmerjanja v praksi navaja k adaptaciji gospodarskega sistema, k njegovemu »izboljševanju«, nikakor pa ne bistvenim spremembam v odnosih proizvajalec—podjetje—teritorialna skupnost proizvajalcev—država. In zares! Večji del ukrepov »novega kursa«, sprejetih v letih 1953—1956, naj bi bil le popravi »napake« v bistvu »dobrega« gospodarskega sistema, in šele ukrepi, ki jih v ZSSR začno uveljavljati z letom 1957, pomenijo novo kvaliteto v razvoju sovjetske družbe: težnjo k decentralizaciji vodenja gospodarstva, prizadevanje, da bi se vodenje približalo proizvodnji, in skrb za aktivizacijo neposrednih proizvajalcev, za spremembo njihovega položaja v procesu proizvodnje.

Na osnovi pojmovanja vloge gospodarskih celic in neposrednih proizvajalcev v enotnosti tržnoplanskega gospodarstva prehodnega obdobja, kot sem ga izrazil v začetku razprave lahko odgovorim na vsebino Stalinovih »ekonomskih odkritij« samo tako: ekonomskih zakonov kot objektivno delujočih sil ni mogoče »brzdati« in omejevati (njihovega negativnega učinka zaradi stihijnosti) z izpopolnjevanjem planiranja in s popravljanjem »napak« v centraliziranem vodenju gospodarstva (in tako izkoriščati njihove pozitivne lastnosti), že zato ne, ker se pozitivne lastnosti teh zakonov (razumljivo, kakor tudi negativne) izražajo v *relativno čisti obliki, količinsko in kakovostno izmerljivo* samo v blagovnem, tržnem gospodarstvu; torej tudi v tržno-planskem gospodarstvu, medtem ko se ti zakoni v dirigiranem gospodarstvu, kot smo v razpravi že omenili, prebijajo skozi naturalizirane proizvodne odnose v gospodarsko življenje v popačeni obliki. Ugotavljati relativno objektivne kriterije za oceno rezultatov gospodarske aktivnosti, tako posameznih proizvodnih enot kakor tudi gospodarstva v celoti, torej ni naloga centralnega planskega organa ali celo naloga »inženirjev« gospodarskega planiranja, namreč se ti kriteriji oblikujejo relativno neodvisno od naše volje predvsem za menjavo uporabnih vrednosti na trgu, v razmerah s planom usmerjevanega blagovnega gospodarstva, ki obstaja tudi v socializmu. Takšen teoretski odgovor na zastavljeno vprašanje je povsem v nasprotju s Stalinovim stališčem, ker ne navaja k »izboljševanju« gospodarskega sistema in s tem k ohranjanju centralističnih oblik upravljanja, marveč vidi objektivno spodbudo gospodarskega razvoja v *relativni ekonomski samostojnosti in samoupravnosti gospodarskih celic in teritorialnih skupnosti proizvajalcev*. Takšna teoretska rešitev zastavljenih vprašanj ne le da logično izhaja

³⁷ Tudi povzetek teh Stalinovih misli citiram po prejšnjem viru. Pri povzetku Stalinovih stališč mi je koristila tudi razprava dr. Miloša Samardžije: O zakonu vrednosti, planu i osnovnim ekonomskim zakonima socijalizma, Naša stvarnost 1959/2, str. 638, in razprava istega avtorja Izmene u privrednom sistemu SSSR, VSPN 1963, str. 28.

iz zakonitosti blagovnega gospodarstva, kot jih je razumel in razložil Marx, marveč dobiva vso potrditev tudi v spremembah vsebine ukrepov v obdobju destalinizacije, ki so evoluirali od ukrepov, usmerjenih k izpopolnjevanju, popravljanju gospodarskega sistema, do ukrepov, ki naj bi ga zamenjali.

Izrečeno trditev bom skušal dokazati spet samo z najznačilnejšimi dejstvi. Gospodarski ukrepi, ki so jih v ZSSR sprejeli v letih 1953—1956, naj bi bili predvsem odpravili najhujša nesorazmerja v gospodarskem življenju ZSSR in zaostajanje posameznih industrijskih panog in gospodarskih področij za razvojem, doseženim v forsiranih panogah industrije. Da bi izboljšali življenjsko raven prebivalstva, so v ZSSR npr. znižali maloprodajne cene, povečali plače in pokojnine najslabše plačanim kategorijam prebivalstva, zgradili nove objekte v lahki industriji in preusmerili proizvodnjo nekaterih tovarn strojne in vojne industrije v proizvodnjo trajnih porabnih dobrin. Spremenili so tudi samo strukturo investicijskih naložb, tako v korist prej zapostavljenih industrijskih in gospodarskih panog kot za povečano graditev stanovanj. V kmetijstvu so znižali odkupne obveznosti, zmanjšali davek na obišnice, povečali odkupne cene, okrepili oskrbovanje strojno-traktorskih postaj z mehanizacijo, povečali relativno udeležbo kmetijstva v skupnih investicijah in začeli obdelovati velikanske površine neobdelane zemlje (okrog 35 milijonov ha) v Kazakstanu in Sibiriji. To »popravljanje« gospodarskega sistema ob začetku destalinizacije pa je vse močnejše opozarjalo na okornost in ekonomsko neučinkovitost centralnega gospodarskega aparata in operativnega vodenja v gospodarstvu. Zato so začeli poenostavljati način poslovanja in občevanja z nižjimi organi, odpravili so posamezna zvezna ministrstva in prenesli njihove pristojnosti na republike, začeli so pošiljati tehnično inteligenco iz centralnih planskih organov v proizvodnjo in na vas, itd.

Z vsemi naštetimi ukrepi pa v ZSSR vendarle niso dosegli pričakovanega cilja — niso aktivirali objektivnih stimulansov gospodarskega razvoja, zato je prav to dejstvo leta 1957 diktiralo ukrepe, ki kakovostno spreminjajo gospodarski sistem v smeri k še večji denaturalizaciji gospodarskega življenja in oživljanju blagovnega gospodarstva.

Ob operativno centraliziranem vodenju prisilno naturaliziranega gospodarstva, kakršno je bilo v ZSSR še sredi preteklega desetletja, je bila edini mogoči ukrep za oživitev blagovnega gospodarstva — *decentralizacija* vodenja. Proces decentralizacije, ki se je začel (z dajanjem večjih pravic direktorjem pri izkoriščanju prostih kapacitet in s prehodom podjetij iz splošne zvezne pristojnosti v republiško pristojnost) že v prvem obdobju destalinizacije, je dosegel vrhunec z reorganizacijo vodenja v industriji in gradbeništvu leta 1957 (ustanovljenih je bilo 106 regionalnih ekonomskih svetov, v katerih pristojnost je prišlo 94 % vseh podjetij), z odpravo strojno-traktorskih postaj in prenosom njihove lastnine v kolhozno last leta 1958, in z uredbo o stalnih proizvodnih posvetovanjih, sprejeto julija 1958, ki daje svetom delavcev, voljenih v podjetjih z več ko 100 zaposlenimi, pravico svetovalne udeležbe v gospodarskem vo-

denju.³⁸ Takšno, po vsebini novo fundiranje osnove za bolj ekonomsko in učinkovitejše razvijanje ekonomskih odnosov pa je potisnilo v ospredje gospodarske politike ZSSR vprašanje materialne spodbude za proizvajalce z doslednejšim upoštevanjem načela delitve po delu, vprašanje cen, katerih določanje odločilno vpliva na usklajevanje odnosov med tokovi materialne proizvodnje in njihovimi finančnimi izrazi, vprašanje dohodka, ki naj bi postal ekonomski izraz poslovnega uspeha podjetja, vprašanje rentabilnosti investicij, in druga ekonomska vprašanja, nerazdružljivo povezana z naporu gospodarske politike ZSSR za pospešen, a vendarle usklajen gospodarski razvoj.

V okviru teh vprašanj dobiva planiranje gospodarskega razvoja že sedaj novo vsebino, v prihodnje pa se bo vse bolj razvijalo v smeri, ki jo je akademik Nemčinov izrazil z besedami: »Centralno planiranje se mora stapljati z razvojem gospodarske iniciative proizvodno-porabniških celic družbe. Družbena korist se mora stapljati s koristjo posameznih družbenih celic in članov družbe. Skupne interese narodnega gospodarstva je mogoče uskladiti z lokalnimi interesi posameznih delov in celic družbenega gospodarjenja po načelih materialne zainteresiranosti kolektiva pri rezultatih njegove gospodarske dejavnosti. Kolektivi, ki dobro delajo, morajo imeti tudi pravico do večjega deleža v družbenih skladih.«³⁹

Spričo številnih ovir objektivne in subjektivne narave bodo morali v ZSSR nedvomno prehoditi še dolgo pot od razglašanja takšne vloge in mesta planiranja v gospodarskem sistemu do njegove realizacije. Vendar je glavna ovira na tej poti že odstranjena, predvsem zaradi praktičnih izkušenj in teoretskih spoznanj v najnovejšem obdobju sovjetskega gospodarskega razvoja. Razvoj odnosa med trgov in planom v ZSSR od 1918 do danes, še posebno pa v zadnjem desetletju, dokazuje, da pot v komunizem ni v nasprotju z razvijanjem blagovnih odnosov, celo narobe — zaradi relativne nerazvitosti proizvajalnih sil pomeni prav *razvijanje* blagovnih odnosov. Ta pot bo pa tudi v ZSSR tem krajša, čim hitreje bodo osvobajali ekonomsko samostojnost gospodarskih celic in teritorialnih skupnosti in s tem spodbujali samoupravljalno iniciativo proizvajalcev.

Z oceno vpliva objektivnih in subjektivnih faktorjev na razvoj sovjetskega gospodarskega sistema sem nameraval predvsem pokazati na medsebojno pogojenost relativne ekonomske samostojnosti gospodarskih celic in delovanja zakona vrednosti v gospodarstvu prehodnega obdobja. Z analizo sovjetske gospodarske prakse sem tudi poudaril objektivno zgodovinsko nujnost organizirati takšno gospodarsko življenje (na današnji razvojni stopnji proizvajalnih sil v svetu), ki naj omogoči, da bo delovni

³⁸ Podatke, s katerim ilustriram proces decentralizacije, sem našel na mnogih mestih v izvorni in prevedeni literaturi, zato jih tu ne citiram posebej.

³⁹ Cit. po Frane Barbieri, Kaj morajo vedeti direktorji v ZSSR? Delo 16. junija 1963.

človek sam in v okviru svoje delovne organizacije, družbeno-teritorialnih skupnosti in drugih svojih samoupravnih gospodarskih in družbenih asociacij, mogel odločati o vseh vprašanjih svojega dela in življenja, s tem pa tudi o razširjeni reprodukciji. Materialno podlago za razvijanje takih odnosov je doslej najbolj zgoščeno opredelila naša nova ustava (kot družbeno lastnino sredstev za proizvodnjo, nad katerimi ne more nihče uveljavljati posebne lastninske pravice, vsakdo pa si lahko prisvoja produkte svojega in skupnega dela, sorazmerno svojemu deležu v skupnem delu), zato je tudi ni treba posebej razčlenjevati. Težnja gospodarskega razvoja socialističnih držav prek tako zasnovane materialne podlage novih proizvodnih in družbenih odnosov terja drugačno vrednotenje odnosa med trgom in planom, kot so ga izražali sovjetski ekonomisti pri analizi svojega etatiziranega gospodarstva. Tudi analiza odnosa med trgom in planom v sovjetskem gospodarstvu me je pripeljala k enakim sklepom kot analiza odnosa med zakonom vrednosti in planiranjem v našem gospodarstvu,⁴⁰ da postaja planiranje vse manj odtujena sila, ki se od zgoraj vsiljuje družbi in družbenim odnosom, ker bodo neposredni proizvajalci lahko urejali svoje življenje vse bolj na osnovi svojega dela, na osnovi svoje (neodtujene) zavestno izražene in v praksi uveljavljene volje. Neposredni proizvajalci bodo torej prostovoljno in prav zato bistveno menjali značaj mnogih sedaj še vedno prisilnih ekonomskih ukrepov države.

Vprašanje, ki se bo v zvezi z obravnavanjem trga in plana najpogosteje zastavljalo v množici ekonomskih problemov blagovnega gospodarstva prehodnega obdobja, ni več alternativnega ali kvantitativnega značaja (ali trg ali plan, koliko trga, koliko plana), marveč je po svoji vsebini povsem novo; glasi pa se: kako zagotoviti delovnim ljudem tak družbeno-ekonomski položaj, da bi mogli v svojem neposrednem interesu in v interesu družbe kot celote sami upostavljati družbene zveze in odnose v proizvodnji in delitve ter sami odločati o razširjeni reprodukciji. Na to vprašanje naša gospodarska praksa že daje specifičen odgovor (ki je pogojen s specifičnostjo naše poti v socializem), medtem ko je to vprašanje v drugih socialističnih državah, tudi v ZSSR, še vedno odprto. Za razvoj marksistične ekonomske misli pa veliko pomeni že samo to, da so ga začeli tudi v drugih socialističnih državah resno pretresati.

⁴⁰ Primerjaj Vinko Blatnik: Odnos med zakonom vrednosti in planiranjem, Problemi 1964/23, str. 1134 in 1135.

Strukturni model madžarske socialistične družbe in njeno razslojevanje

Hegedüs András

Kakor uči zgodovina, so v družbenem dogajanju imele pomembno vlogo grupacije, razredi, sloji, ki jih je ustvarila različnost materialno-gospodarskih razmer (lastninski odnosi, mesto v delitvi dela itd.). Skladno s tem se grupacije, razredi itd. ločujejo med seboj po svoji funkciji, po bolj ali manj samostojnih družbenih aspiracijah, po svojevrstnem vrednostnem sistemu, po načinu življenja in po normah občevanja. Kdor želi razumeti vzroke družbenega dogajanja v raznih zgodovinskih situacijah, mora predvsem pregledati take stratifikacije v družbi. To ne velja samo za preteklost, se pravi za razredno družbo, enako — to nameravam dokazati — tudi v naši socialistični družbi ni vidnejšega družbenega pojava, katerega bistvene poteze bi bile razvidne brez poznanja družbene stratifikacije.

Izoblikovanju strukturnega modela (v *znanstvenem smislu*) daje posebno aktualnost uresničevanje politike socialistične narodne enotnosti in postavljanje njene uresničitve na dnevni red. Ta politika se naslanja na »danost«, da med družbenimi skupinami oziroma sloji v naši družbi ne obstoje antagonistična nasprotja, na drugi strani pa vsebuje »nalogo«, da zapišem današnje raziskave, kakor jih pogajajo objektivne okolnosti, in, ugotavljajoč morebitna protislovja, preprečimo možnosti konfliktov.

Tako zasnovana politična praksa potrebuje čimveč stvarnosti ustreznih vrednosti, pojasnjujoč, kakšne družbene skupine oziroma plasti obstoje v naši državi, dalje, kakšnega značaja so te razlike, kakšno je razmerje med posameznimi družbenimi plastmi, ali se kažejo nasprotja in viri konfliktov, in kakšni so na teh temeljih pogoji za oblikovanje zdravega sodelovanja in nadaljnje krepitve socialistične narodne enotnosti.

Da bi si približali vse te strukturne probleme v družbi, moramo seči vse do najpreprostejše operacije, do grupiranja posameznikov po različnih količinskih in kakovostnih znakih. Ni težko sprevideti, da si lahko zamišljamo zelo veliko grupacijskih znakov. Pri izdelavi takega strukturnega modela, ki nastopa v družbenih dogajanjih ali pojavih kot temeljni činitelj — to je bil naš izhodiščni pogoj — lahko prezremo del mogočih grupacijskih zakonov.

Po vsem tem ni treba upoštevati individualnih fizioloških in psiholoških značilnosti, kar pa nikakor ne pomeni, da so take razlike brezpo-

membne (saj lahko učinkujejo tudi v zgodovinsko pomembnih dogodkih) in da take povezave ne bi mogle dajati snovi znanstvenemu, tudi zgodovinskemu raziskovanju.

Pri izdelavi »makromodela« družbe, se pravi v sociološki obdelavi, pa ti znaki nujno stopijo v ozadje. Na njihovo mesto stopijo v ospredje kot strukturni oblikovalci družbene razmere. Posameznih ljudi ne bomo uvrščali v grupacije, plasti ali razrede glede na njihove fiziološke in psihološke odnose, marveč jih bomo uvrščali v skupine, sloje ali razrede kot nosilce različnih družbenih odnosov. Toda tudi najširše vzeti družbeni odnosi omogočajo formiranje najrazličnejših grupacijskih pokazateljev in je zagledelj vsekakor potrebno uporabljati hierarhični vidik. Kot je dobro znano, razločuje marksizem v družbenih odnosih dve veliki skupini: materialno-gospodarske in zavestno-ideološke odnose. To razločevanje je osnova za ocenjevanje pomembnosti družbenih slojetvornih znakov. Bistvene razlike v materialno-gospodarskih odnosih same po sebi pogajajo različne v zavestno-ideološki sferi; iz tega sledi, da so prvi osnova družbenemu strukturnemu modelu, čeprav se pogosto zadnji znaki prav tako osamosvajajo in neadekvatno materialno-gospodarskemu odnosu učinkujejo na družbeno-zgodovinske dogodke.

Družbena struktura pa je vselej več kot grupacija po kateremkoli znaku, izbranem po volji članov družbe. Kakorkoli pomemben bi že bil ta ali oni znak, za izdelavo strukturnega modela sam zase še ne more biti zadosten kriterij. Struktura — kakor ta pojem uporabljajo v različnih vedah — pomeni določen odnos med posameznimi deli v nekem sistemu. Da bi lahko določili specifičnost družbene strukture, moramo pregledati družbene značilnosti treh pojmov (terminov) — sistema, dela in odnosa.

Sistem v sociološkem smislu pomeni družbeno enoto (narod, državo, pleme), ki zaradi družbeno-gospodarskih zvez obstaja kot celota (totalnost). Deli (celote) so take med sabo različne enote, družbene skupine (razredi ali sloji), ki — kakor se med sabo ločijo in vzajemno druga drugo pogajajo — sprožajo (razvijajo) delovanje, potrebno za družbeni obstoj.

Odnos pa pomeni take oblike povezave, ki omogočajo zamenjavo po funkciji različnih dejavnosti, se pravi omogočajo delovanje celotnega sistema, všteti njegovo spreminjanje. (Tako razločujemo družbeno strukturo od družbenih organizmov, ustanov ali organizacijskih skupin.)

Družbena struktura potemtakem predvsem pomeni, da so njene sestavne plasti ali razredi funkcionalno ločeni, in tega seveda ne gre enačiti z grupiranjem članov na osnovi nekakšnih obstoječih ali neobstoječih kakovostnih znakov.

Razred, enako kot družbeni sloj, je pojmljiv samo v dani strukturi, brez tega so ti pojmi — sami zase — abstraktni, ne nastopajo konkretno in potemtakem ne morejo pomagati k razumevanju bistvenih potez družbenih pojavov.

Družbeni sloj pomeni neenakost med ljudmi (to nikakor vselej ne pomeni podrejenost drugemu, marveč razliko v kvaliteti).

Značilna stopnja izoblikovanja (formiranja) oziroma razvoja družbenega sloja je, če člani (dobro ali slabo) spoznajo obstoj svoje plasti in

različnost interesov, da se v njih izoblikuje bolj ali manj določena stopnja zavesti »mi«, in hkrati z njo družbena podoba, ki zajema tudi drugim družbenim plastem lasten nazor.

V tem smislu je Marx razlikoval med tem, ali se razred zaveda svoje biti in svojih interesov (Klasse für sich) ali ne (Klasse an sich). To razločevanje je uporabno tudi v zvezi z družbenimi plastmi, se pravi sloji, ki niso razrednega značaja, čeprav ni narava tega razločevanja zgodovinsko prav nič podobna drugemu razločevanju (pri razredih). Družbena podoba, ki jo sestavljajo bit, mesto in specifični (dejanski ali namišljeni) interesi lastnega družbenega sloja (ali razreda), je čez vse zapleten družbeni fenomen, in to ustvarja možnost za različne grupacije (intenziteta spoznanja lastnega bivanja, uskljenost z družbeno stvarnostjo, stopnja diferenciranja glede na druge sloje itd.). Ti odnosi imajo pomembno vlogo tudi pri določitvi pojmovnega kriterija družbenega sloja.

Na temelju gornjega kratkega osnutka lahko torej govorimo o določeni grupaciji ljudi kot o družbeni plasti, če so glede na »različnost položaja v sistemu družbene proizvodnje« bolj ali manj jasno zaznavni naslednji znaki:

a) Materialno-gospodarski odnosi članov skupine se, vzeti v celoti, razločujejo od drugih skupin.

b) V primeri z drugimi skupinami je opazna pomembna razlika članov skupine v svetovnem nazoru, družbenem pojmovanju, normah občevanja, v vrednostnih sodbah itd.

c) Skupina je do neke mere zaprto telo, se pravi, komunikacijska povezava med člani skupine je pogostejša navznoter kot navzven (s člani drugih grup).

Poleg tega se člani grupe prej ali slej po sili razmer prično zavedati, da so samostojen, od drugih razlikujoč se sloj, ki ima hkrati svoje partikularne interese. Čeprav tega samega po sebi ne pojmuje kot potreben kriterij (sociološko približano je »Klasse an sich« tudi razred), vendar je izredno pomembno v razvoju družbenega sloja.

Na osnovi vsega tega je treba torej razločevati skupino ljudi v statističnem smislu in družbene razrede ali sloje. Zadnji vselej zavzemajo poseben položaj v sistemu družbene proizvodnje — z vsemi materialno-gospodarskimi posledicami — in so hkrati nosilci družbenih predstav in teženj, se pravi, ne samo skupine, sestavljene na temelju različnih kvalitivnih in kvantitativnih znakov.

Tako pojmovani, po naravi različni družbeni sloji so dobili v zgodovinskem razvoju nadvse raznotere vloge. V sužnjeposestniški družbi, v fevdalizmu in kapitalizmu so imeli — kakor je pokazal marksizem — odločilno vlogo t. i. osnovni razredi, vsakovrstni izkoriščevalci in izkoriščanci.

Dvorazredni — dihonomni marksistični model: lastniki proizvodjalnih sredstev kot gospodujoči razred, in drugi, kot zatirani razred, prikrajšani za proizvodjalna sredstva; ta model je uporabljen za razredno družbo za dosedanje zgodovino človeštva dal najpomembnejšo teoretično pomoč za razlago vzrokov družbenega razvoja in nepogrešljivo teoretično podlago.

Hkrati pa je bil in je simbol v boju za uresničitev socialistične ali komunistične družbe.

Kakorkoli pomembna naj bo teoretična in družbenopolitična vloga dihotomnega modela, hudo napako bi zagrešili, če bi menili, da je mogoče v njem iskati in najti razlago za sleherni pomembnejši družbenopolitični dogodek.

Četudi je Marx poudarjal zgodovinsko vlogo dvorazredne družbene strukture, je takrat, ko je obravnaval družbeno dogajanje v krajših zgodovinskih obdobjih, premišljal o nadrobnejši, bolj razčlenjeni družbeni strukturi. Pogosto je uporabljal tudi trojno shemo: v njegovih delih lahko najdemo dva tipa modela; v enem je razločeval kapitaliste — malomeščane — proletarce (kakor vidimo je v tem primeru osnovni kriterij: značilnost odnosa do proizvodjalnih sredstev), v drugem pa zemljiške posestnike — lastnike kapitala — lastnikove delovne sile (osnova grupiranja v tem primeru je odnos do raznih proizvodjalnih sredstev). V tako izoblikovanih glavnih skupinah pa je večkrat uporabljal drugo, bistveno prek teh segajočo diferenciacijo. V tem pogledu sta za nas zelo pomembni deli Razredni boji v Franciji in 18. brumaire, v katerih ostro ločuje denarno aristokracijo in industrijsko buržoazijo; o poprejšnji govori kot o lumpenproletarcih vladajočega razreda meščanske družbe. Brez tega odtenka se ne bi mogli približati družbenemu ozadju političnih dogodkov v Franciji.

Uporaba modela, ki pozna več odtenkov in upošteva več činiteljev, je nadvse prikladna v naši dobi.

Z zmago proletarskih revolucij in skladno s tem, s prodorom socialističnih proizvodnih odnosov se je rodila nova družbenogospodarska formacija, socialistične družbe.

Kaj ne bi bilo torej bolj napačno, to da dihotomični strukturni model, ki je veljaven v kapitalizmu, mehanično prikrojimo v socializmu, katerega zgodovinsko pomembna funkcija je prav to, da odpravlja dvorazredno družbeno strukturo in ustvarja brezrazredno družbo. Taka zmotna analogija se kaže v naziranjih, češ da na dva razreda razcepljeni model socialistične družbe (delavski razred in zadružni kmetje, oziroma kot zasebna družbena plast nastopajoča inteligenca) pojasnjuje vsa značilnejša gibanja v socialistični družbi.

V marksistični sociologiji so znani tudi poskusi, ki so izvajali ohranitev blagovne proizvodnje iz različnosti državne in zadružne lastnine (tedaj iz diferenciacije med delavstvom in zadružnim kmetstvom, ki je do neke meje razrednega značaja). Te teoretične postavke pa se v praksi ne morejo izpričati in dajejo čezmerno shematično družbeno podobo.

Če želimo razumeti značilnosti gibanja socialistične družbe, si moramo izdelati strukturni model, ki je bolj niansiran, oprt na številnejše činitele, na model, ki bo v sleherni pomembni sestavini res ustrezal družbeni stvarnosti in bo lahko osnova najrazličnejšim sociološkim raziskavam. V naslednjem bom poskusil, uporabljajoč madžarske statistične podatke, sistematizirati slojetvorne znake, ki so lahko osnova pri formiranju večplastnega modela strukture socialistične družbe.

Da bi lahko teoretično začrtali model današnje madžarske družbe in ga hkrati izkazali s številkami, moramo predvsem vzeti v poštev pomembnejše merljive činitelje, ki nastopajo predvsem kot družbeno slojetvorni. Kot je dobro znano, sodi marksistična sociologija, da so poglavitni družbeni slojetvorni znaki razlike v materialno-gospodarskih odnosih; dalje pripisuje poseben pomen grupaciji glede na lastninske odnose članov družbe.

Izhajajoč s tega stališča, dandanašnji razločujemo tri sloje:

a) zaposlene v socialističnem državnem sektorju, ki žive od mezde in plače,

b) člane poljedelskih ali obrtniških zadrug in končno

c) male obrtnike, drobne prodajalce in zasebne kmetovalce.

V zadnjem času se je razvila zanimiva diskusija o tem, koliko je pomembna razlika glede na lastninske odnose v današnji madžarski družbi.

Čeprav v naši socialistični družbi med navedenimi tremi plastmi ni ostrega interesnega nasprotja, so glede na mesto v družbeni delitvi dela, glede na materialno-gospodarske odnose, življenjski način in družbene težnje zaznavne različnosti, in sicer tako zelo, da nas to do neke mere upravičuje, da jih evidentiramo kot samostojne družbene plasti.

Prejemke, pravice in dolžnosti delavcev v socialističnem državnem sektorju urejajo centralni zakoni, odredbe in ukrepi; delitev poteka po več ali manj uzakonjenih normah, ki so večidel določene v središču; in raven zaslužka — če ne upoštevamo morebitne participacije pri delu proizvodnih podjetij — je neodvisna od uspešnosti posameznih podjetij; poglavitni proporci zaslužka se določajo iz leta v leto središčno v sistemu planskega gospodarstva.

Člani poljedelskih in obrtniških proizvodjalnih zadrug so skupni lastniki pomembnega dela proizvodjalnih sredstev. Njihova zadruga razdeljuje članom po deležu njihovega dela del dohodka, ki preostaja po nadomestitvi in razširitvi proizvodnih sredstev in po izpolnitvi obveznosti do države. Tako je raven zaslužka posameznih delavcev odvisna od uspehov delavcev, in tako se ustvarja sorazmerno visoko stopnjevan partikularni interes. Te posebnosti lastninskih odnosov kajpada ne smemo opazovati statično. Tudi tu se vse bolj širijo npr. industriji podobne norme, in tako se sektorja v pogledu distribucijskih odnosov zblížujeta.

Član tretje skupine — v zasebnem sektorju — so lastniki proizvodnih sredstev, s katerimi opravljajo proizvodno dejavnost; njihov dohodek je ob vplačanih obveznostih do države neposredno odvisen od njihovega dela. Zaradi različnih omejitvenih ukrepov nimajo možnosti, da bi kopicili proizvodna sredstva in s tem izvajali eksploatacijo.

Po ljudskem štetju v letu 1960 so nastale v tem pogledu izredno pomembne spremembe: odločilna večina posamičnih kmetovalcev je vstopila v obdelovalne zadruga; tako se je razmerje družbenih slojev v celoti narodnega gospodarstva občutno spremenilo, delež zasebnega sektorja ne znaša danes niti šest odstotkov zaposlenih.

Razdelitev zaposlenih v letu 1962 po glavnih panogah narodnega gospodarstva:

	Zaposleni	V odstotkih		
		državni	zadružni sektor	zasebni
Kmetijstvo	100,0	18,2	75,3	6,5
Industrija	100,0	83,6	11,7	4,7
Gradbeništvo	100,0	83,4	9,7	6,9
Promet	100,0	98,7	0,3	1,0
Trgovina	100,0	74,4	22,3	3,3
Storitve (brez socialnih in kulturnih dejavnosti)	100,0	65,1	9,7	25,2
Socialna, kulturna in kj. služba	100,0	98,9	—	1,1
Državna uprava	100,0	100,0	—	—
Drugo	100,0	94,8	—	5,2
	100,0	59,3	34,9	5,8

Kot smo že omenili, se je vloga zasebnega sektorja v kmetijstvu v zadnjih letih zmanjšala na minimum, medtem ko se je zasebni delež v obrtniških storitvah in v trgovini v primeri z začetkom 50-tih let vidno povečal — četudi v zadnjem času ponovno upada. Izkušnje iz prejšnjega obdobja kažejo, da je maloobrtniški sloj zaradi opravljanja storitvenih del (popravila) v družbi in v sedanjem obdobju razvoja socialistične družbe nepogrešljiv. (O tem sloju se dandanašnji pogosto ustvarja napačna slika; nagibljemo se k temu, da bi iz življenjskega načina sorazmerno maloštevilnih špekulantskih obrtnikov izvajali prenatgljene sklepe za celo družbeno plast.)

Spredaj objavljeni podatki prikazujejo osnovne lastninske odnose, razločene po hišnih glavarjih, tega pa ni mogoče brez pridržka enačiti z uvrščanjem celih družin v družbene sloje. Za našo družbo so čedalje manj značilne homogene družine, se pravi take, v katerih člani-proizvajalci glede lastninskih odnosov sodijo v isti sloj. Razmerje heterogenih družin je posebno značilno tedaj, če obravnavamo kot družino skupaj živeče družinske skupnosti in ne le družinsko jedro. Čedalje več je zlasti družin, med katere člani-proizvajalci so zadružniki in industrijski mezdni delavci.

Pred kratkim opravljena manjša sociološka raziskava je pokazala, da med vaškimi družinami nekaj čez 50 % šteje med homogene zadružniške družine.

Podobni so primeri družin, ki štejejo k zasebnemu sektorju. Vsi ti označujejo težave, ki nastopajo, če pripisujemo lastninskim odnosom izključno slojetvorno vlogo. K temu je dodati, kar je še pomembnejše, da diferenciacija glede na lastninske odnose ni dosmrtna; sprememba lastninskega odnosa je pogosto pogojena že s preprosto spremembo delovnega mesta. Pomislimo samo na primer, da traktorist strojne postaje vstopi v zadrugo, ali da se zadružnik namesti pri državnem prevozniskem podjetju.

Dihotomična struktura, kakor jo uporabljamo v socialistični družbi; razločevanje delavskega razreda in zadružnega kmetstva pa ne samo jemlje v poštev razlike v lastninskih odnosih, marveč razen tega redno zida na istovrstnem značaju dela (fizičnega ali duševnega). V tem modelu pomeni delavski razred fizične delavce, živeče od mezde in plače, zadružni kmetje pa fizične delavce, ki se vzdržujejo iz zadružnih dohodkov, s tem pridržkom, da poslednji delajo v poljedelskem sektorju. Tako res dosežemo bolj homogen družbeni sloj, na drugi strani pa se glede na celotno strukturo težave še stopnjujejo.

Odstranjevanje razrednih značilnosti pa še ne pomeni, da smo dosegli v družbenem smislu povsem nivelirano družbo. V zgodovinsko določenem sistemu družbene delitve dela se lahko še ohranjajo bistvene razlike, ki nastopajo kot družbeni slojtvorni znaki in še določen čas učinkujejo (npr. razločevanje fizičnega in duševnega dela, usmerjajoče in usmerjeno delo itd.).

Z uresničitvijo socialističnih proizvodjalnih odnósov so stopili v ospredje doslej razmeroma v ozadje odrinjeni znaki. Ta pojav je treba presojati kot naraven proces, ki je vezan na prenehanje družbenih razredov. To samo po sebi preoblikuje »vrednostno« strukturo družbenih slojtvornih znakov.

Navedeno trojno grupiranje po lastninskih odnosih nedvomno nosi razredni pečat, saj v tem primeru govorimo »o tako velikih skupinah ljudi«, ki »se razločuje med seboj glede na mesto v zgodovinsko določenem sistemu družbene proizvodnje...« in kjer so opazne bistvene razlike v drugih pomembnih razmerjih. Ni pač mogoče prezreti, kašne narave so te razlike in kakšna vloga pripada temu v oblikovanju pomembnejših družbenozgodovinskih dogodkov. Če od kraja zasledujemo miselni potek in če upoštevamo poprej zastavljena vprašanja, ni težko sprevideti, da v socialistični družbi ni mogoče postaviti strukturnega modela družbe na razlike v lastninskih odnosih tako zelo, kakor so to praviloma delali v družbenozgodovinskih formacijah, katerih glavna značilnost je bila antagonistično nasprotje med izkoriščevalskimi in izkoriščanimi razredi. Se posebej tega ne moremo storiti, če upoštevamo potekajoče izravnavanje v odnosih distribucije v državnem in zadružnem sektorju, in dalje to, da razlika v lastninskih odnosih dosledno ne determinira mesta v družbeni delitvi dela.

Če bi vzeli v poštev razslojevanje le glede na lastninske odnose, bi ne mogli razumeti gibanja družbe, razlik v življenjskem načinu, občevalnih normah in vrednostnih sodbah.

Razločevanje glede na delovno mesto navzlic skladnosti lastninskih odnosov pelje k ohranitvi oziroma oblikovanju takih družbenih slojev, ki sami zase prav tako nimajo razrednega značaja, vendar imajo kriterije, ki sem jih poprej naštel kot znamenja družbene plasti. (Tako pojmovan družbeni sloj se kajpak lahko umešča v razredno in nerazredno strukturo.) Pripadnost določeni stroki ali poklicu še dalj časa po prenehanju antagonistične razredne družbe pomeni poseben družbeni status in v več pogledih — seveda predvsem v materialnih okoliščinah — določeno specifičnost,

zato se izoblikujejo družbene pretenzije (zahteva po vlogi) in zaradi vsega tega so opazne pomembne razlike v mišljenju, vrednostni presoji, etičnem naziranju, normah občevanja itd.

V življenju naše socialistične družbe ima nadvse pomembno vlogo delovna struktura proizvajalcev, se pravi, delitev glede na to, s kakšnim delom se ukvarjajo. V naši družbi — če ne štejemo samo aktivne proizvajalce — v bistvu razločujemo dve veliki skupini: duševne in fizične delavce. V razmerju teh dveh skupin smo lahko zadnji dve desetletji opazili bistvene spremembe.

Posebno v zadnjih desetih letih se je naglo večalo tako absolutno število duševnih delavcev kot njihov delež v celoti zaposlenih. Tako pride danes v državnem povprečju na 100 zaposlenih fizičnih 29,3 duševnih delavcev.

Razdelitev zaposlenih v dve skupini — fizične in duševne — je pač skrajnje površinska in seveda ne zadovolji tistih, ki žele dobiti bolj poglobljeno znanje o strukturi socialistične družbe. Nobene omenjenih dveh skupin namreč ni mogoče imeti za homogeno družbeno plast pa ne zato, ker bi bila v smislu poprejšnjega razlika med njima razlika glede lastninskih odnosov, marveč zato ker ni mogoče enačiti delovnih mest, ki se v mnogih pomembnih pogledih razločujejo.

Nadvse pomembne razlike so očitne v skupini duševnih delavcev. Te razlike so tolikanj kričeče, da bi zaradi njih človek najrajši dal samo oznako duševni delavec v narekovaj. Sem štejemo take sloje, katerih status je nizek tako po dohodkih kot po ugledu v družbi (pisarniški uslužbenci, ki opravljajo mehanično delo), in poleg njih sorazmerno dobro plačane in družbeno ugledne inteligenčne strokovnjake (npr. zdravnike, umetnike.)

Smotno bi bilo, če bi sociološki raziskavi v statističnem smislu pojmovane duševne delavce glede na njihovo odvisnost razvrstili v vsaj tri skupine:

1. Vodilni inteligenčni ali nameščenski sloj, ki mu po delitvi dela pripada naloga neposrednega usmerjanja, nadziranja in ocenjevanja dela drugih (vse to z materialnimi in moralnimi posledicami.) Ta skupina je še sila heterogena, zato je pogosto potrebno, da jo razcepimo na podskupine, predvsem glede na raven vodenja in po družbenogospodarski razvejanosti. Ta sloj je pravzaprav nosilec nasprotja vodeči — vodeni, ki pa je v *svojem bistvu* druge vsebine kot v antagonističnih razrednih družbah, čeprav se kaže tudi v socializmu.

2. Inteligenčni ali nameščenski sloj, ki ima samostojno delovno območje in odgovornost. Odločilni kriterij uvrščanja v to skupino je: delovno območje funkcionalno določa večji del individualne dejavnosti (finančni referent, uradnik, inženir itd.). Razmerje vodeči — vodeni obstaja tudi tu, toda osebni značaj vodečega se v normalnih razmerah močno zgublja.

3. Sloj podrejenih inteligenčnih uslužbencev, to je tistih, ki svoje delo večidel opravlja po neposrednih navodilih. Ta položaj sam po sebi ustvarja možnosti za nastanek odvisnosti in za konflikte v relaciji vodeči-vodeni.

Poleg tega si je mogoče zamisliti — to je celo potrebno — še druge grupacije. V določenih primerih — v isti stroki — lahko pripade velik

pomen različni naravi dela glede na to, koliko je pri delu omogočena ustvarjalnost in koliko se zahteva le rutina. V drugih primerih na istih službenih mestih stopa v ospredje kot pomemben moment šolska kvalifikacija. V naših raziskavah po tovarnah smo npr. pogosto opazili, da so se tehnični in administrativni uslužbenci (na istem službenem položaju) razhajali, si v določenih primerih trajno nasprotovali, se celo spopadli. V tem pojavu je treba seveda videti njegov prehodni značaj. To je v pravem pomenu besede problem današnjega dne, ko najdemo recimo v isti tehnični voditeljski ali poslovni kategoriji nameščence z najrazličnejšo izobrazbo — od šest razredov osnovne do takih z več fakultetnimi diplomami.

V skupini duševnih delavcev je opazna tendenca, da čedalje bolj narašča razmerje strok s potrebno višjo izobrazbo; skladno s tem se večja število delavcev z univerzitetno diplomom, in to krepi homogenost te družbene skupine.

Fizične delavce tudi pri nas — podobno ko v statistični praksi drugih držav — navadno delimo na tri velike skupine: kvalificirani delavci, priučeni delavci in pomožni delavci. Ta delitev — posebej če gre za mednarodne primerjave — je precej relativna, ker pač nimamo na voljo enopomenskih kriterijev, ki bi bili prikladni za absolutno kategoriziranje; pa vendar razdelitev — ker je družbene vsebine — daje možnost, da družbeno strukturiranost nadrobneje ponazorimo.

V prvih letih socialistične industrializacije je med industrijskimi fizičnimi delavci glede na strokovnost zelo naraslo število že tako prevladujočih priučenih delavcev. Pri presoji tega vprašanja je treba upoštevati, da se je v omenjenem obdobju sploh zelo povečalo število zaposlenih v celoti.

V zadnjih letih lahko zapažamo, da narašča delež strokovnih delavcev, vendar ne na rovaš priučenih delavcev, marveč predvsem glede na ne-kvalificirane.

Delitev fizičnih delavcev po strokovnosti (madžarska industrija 1960)

1. Strokovni (kvalificirani) delavci	39,9 %
2. Priučeni delavci	32,9 %
3. Drugi fizični delavci	27,2 %

100,0 %

Grupacije po strokovnosti (torej glede na strokovno klasifikacijo) ustvarjajo vtis, ko da so to v mnogih pogledih med sabo ločene družbene plasti. Poleg pomembne razlike v povprečnih dohodkih so opazni bistveni razločki v zavestno-ideoloških odnosih, v življenjskem načinu, v vrednostnih sodbah, družbenih aspiracijah itd. Poleg tega v tovarniških kolektivih med temi družbenimi sloji niso redka večja ali manjša nasprotja. Pogoste primere tega smo lahko ugotovili v sistemu individualnega nagrajevanja

po delovnih kategorijah; ta sistem je omogočil priučenim delavcem, da so pri enostavnejših strojnih delih dosegli ali celo presegli dohodke kvalificiranih delavcev, in to je seveda izzvalo nejevoljo slednjih. Tam pa, kjer so obračunavali storilnost na podlagi strokovno ostro diferencirane osebne mezde, so — tudi za to so primeri — izražali nejevoljo priučeni delavci, ugovarjajoč — in ne povsem brez osnove — da za isto delo ne dobivajo istega plačila.

V skupini fizičnih delavcev ima diferenciacija po strokovnosti danes že objektivno oporo: posebna dela namreč zahtevajo od delavca različno strokovno znanje, in iz tega izhaja nujnost, da se razlika v zaslužku opre na pridobitev strokovnega znanja. To hkrati nakazuje, kako bo te diferenciacije lahko konec, namreč edinole s splošnim dviganjem in s stopnjevanim izravnavanjem strokovnosti.

Danes smo lahko pogosto priča nasprotno usmerjenemu procesu, diferenciranju; to je predvsem videti v kmetijstvu. To grupiranje fizičnih delavcev po strokovnosti, kot je izvedeno v industriji, povzroča nemajhne težave, saj se na sedanji stopnji delitve dela še niso diferencirale skupine glede na strokovnost. Novo pa si tudi tu prebija pot. Tudi v kmetijstvu je mogoče opaziti naraščanje deleža strokovnih delavcev in pojavljanje novih delovnih območij, ki terjajo specialno znanje in pripravljenost, podobno kot pri priučenem delu v industriji, recimo poznanje strojev ali gojitev intenzivnejših kmetijskih kultur.

Kakor smo na kratko razložili, je poklicna struktura v najtesnejši zvezi z izobrazbo prebivalstva. Poklic, ali bolje, strokovna delitev dela pogaja določeno stopnjo izobrazbe, dasiravno o absolutni ustreznosti le-te ni mogoče govoriti.

V strukturi madžarske družbe so se v tem pogledu dogodile izredno pomembne spremembe. Odstotek nepismenih se je v dobi 20 let znižal na približno polovico, s 5,9 % na 3 %; v istem času se je odstotek maturantov (s srednjo izobrazbo) podvojil, prej 4,2 %, sedaj 8,8 %. Vsekakor pa je treba pripomniti, da ti statistični podatki ne ustrezajo docela dejanskemu družbenemu stanju vsaj kolikor gre za prvo ugotovitev. Obstaja namreč oblika dejanskega analfabetizma, ki ni zajeta v gornjih statističnih podatkih. Govorimo o tistih, ki so se tako ali drugače naučili pisati in brati, vendar tega niso uporabljali in so že takó pičlo znanje spet pozabili, tako da bi jih morali pravzaprav uvrščati med nepismene, ker so zmožni napisati ali prebrati kvečjemu nekaj znanih besed, npr. svoje ime.

Kakor izpričujejo objavljene številke, se je izobraženost široko razmahnila. To se očituje ne samo v tem, da čedalje več dijakov končuje srednjo šolo in si pridobiva univerzitetno izobrazbo, marveč prav tako v tem, da se iz vrst odraslega prebivalstva oglašajo čedalje številnejši v t. im. večerne in dopisne šole. Vse to močno vpliva na družbeno strukturo in je eden glavnih virov visoke mobilnosti socialistične družbe. Hkrati pripada temu pomembna vloga pri preprečevanju, da bi se posamezne družbene plasti, čeprav samo v eni generaciji, zaprle vase. Popolna sprostitve tega gibanja je med glavnimi pripomočki, da bi delitev dela v socializmu ne porajala alienacije in ne vzdrževala alienacijskih družbenih odnosov.

Prebivalstvo glede na šolsko izobrazbo, po spolih, 1941—1960

leto, spol	10-leten	15-leten	18-leten	25-leten
	ali starejši			
	ne piše, ne bere ali samo bere	končal vsaj 8 r.	vsaj maturu	diploma univerze (višje šole)
1941				
moški	176 064	536 935	215 213	73 706
ženske	278 008	502 120	51 155	11 326
Skupaj	454 072	1 039 055	266 368	85 032
1941				
moški	138 070	713 808	245 045	76 088
ženske	208 945	711 164	111 424	14 803
Skupaj	347 015	1 424 972	356 469	90 891
1949				
moški	94 929	1 213 736	381 835	126 776
ženske	148 772	1 225 513	233 650	36 229
Skupaj	243 701	2 439 249	615 485	163 005
1949	ista starost v odstotkih			
moški	4,7	16,1	7,0	2,8
ženske	7,0	14,1	1,6	0,5
Skupaj	5,9	15,1	4,2	1,6
1960				
moški	3,8	21,9	8,1	3,1
ženske	5,2	19,5	3,3	0,5
Skupaj	4,5	20,6	5,5	1,7
1960				
moški	2,4	34,5	11,6	4,5
ženske	3,5	31,3	6,3	1,1
Skupaj	3,0	32,8	8,8	2,7

Poleg tega sprememba izobrazbenih odnosov predvsem neposredno učinkuje na poklicno strokovno strukturo: pomaga zblíževati posamezne družbene sloje, vnaša v njihova medsebojna razmerja nove momente. Med drugim je tak nov pojav, da je med fizičnimi delavci — in to ne le v vrstah strokovnih delavcev, temveč prav tako med priučenimi delavci — čedalje večje število maturantov. Povrh to prispeva, da se družbena diferenciacija med duševnimi in fizičnimi delavci izravnava ustrezno ciljem socialistične družbe.

Razvoj pa, kakor je to navadno, je tudi v tem primeru protisloven. Pri razdrobljenem delu od človeka večkrat ne zahtevamo dosti. Kvalificirani delavec z maturo, ki nastopa z večjimi pretenzijami, prihaja zato spričo takega dela v položaj, ki ga je neki psiholog označil tako, da »je delavec večji kot njegovo delo«. To stanje tem bolj pospešeno terja take ukrepe in tako vodenje podjetij, ki bodo ustrezno zahtevam humanizacije dela pomagali vzdigniti delavca iz omejitev dejavnosti, ki jih postavlja razdrobljeno delo.

Lastninski odnos, poklic, oziroma strokovna struktura in splošna izobrazba so v najširši zvezi z delitvijo osebnega dohodka. V naši državi ekonomisti temeljito preučujejo oblikovanje strukture dohodka, da s tem pomagajo ustvariti pravilna sorazmerja med poklici in strokami, vendar to vprašanje postaja vse bolj predmet socioloških raziskav.

V našem sistemu planskega gospodarjenja obstaja vsa možnost, da se odnosi med dohodki v družbeno korist ustrezno načrtno oblikujejo. Vendar zaradi razlik v konkretnem delu — predvsem zato, ker različna dela zahtevajo različno znanje, usposobljenost in pripravljenost — nimamo objektivne možnosti, da bi lahko uravnavali zasluzke in dohodke; zategadelj obstajajo pomembne razlike tako pri individualnem zaslužku kakor pri povprečnih dohodkih na člana družine.

Vprašanje, ki ga zastavlja naša raziskava, je predvsem, ali je nujno, da ohranjajoča se razlika v dohodku nastopa kot družben slojetvorni kriterij, podobno kot lastninski odnos in mesto v družbeni delitvi dela.

Znano je, da že daljši čas poteka diskusija med marksisti in nemarksisti. V modelih družbene strukture v smislu meščanske sociologije je še danes glavni — pogosto celo edini — slojetvorni znak razlika med dohodki. V nasprotju s tem je po marksizmu glavni znak lastninski odnos, ki sam po sebi določa delitev dohodka. Tako si moramo zdaj sami zastaviti vprašanje, ali v socializmu — kjer se je pomen lastninskih odnosov bistveno zožil — ne stopa na njihovo mesto razlika v dohodku.

Po moji sodbi nastopa v socializmu razlika v dohodku v primerjavi z lastninskimi odnosi kot drugačen znak, in mesto v delitvi dela pravzaprav ni nič drugega ko sekundaren znak, ki ga pogajata oba navedena činitelja in različne družbeno-demografske okoliščine. Spričo tega mesto v delitvi dela samo po sebi ne odloča o družbenem mestu posameznih oseb, čeprav mu pripada pomembna vloga pri formiranju življenjskega načina in v mnogih drugih družbenih pojavih. Razlika v dohodku, naj bo še tako pomembna oznaka družbene strukture, ne nastopa kot »sistematizirajoče načelo«. Zdravnik, mali obrtnik — mizar, traktorist v obdelovalni zadrugi — kar pri nas ni redko —, ki imajo isti dohodek, se v socializmu ne morejo prištevati istemu družbenemu sloju.

Po podatkih statistike gospodinjev (reprezentativna raziskava, ki je zajela 18 000 gospodinjev), ki jo vodi centralni statistični urad, je dohodek na družinskega člana pri glavnih družbenih skupinah močno različen.

V teh številkah so izkazana povprečja; drobljenje dohodka vsekakor v mnogem spreminja družbeno podobo, dobljeno z objavljenimi številkami. Večja je izenačitev, če ne presojamo dohodka na družinskega člana,

Povprečni mesečni čisti dohodek na družinskega člana v letu 1962:

1. Delavska družina	73,2 %
2. Nameščenske družine	100,0 %
3. Kmečke družine	66,4 %
4. Družine z dvojnimi dohodkom (kmetijskim in nekmetijskim)	70,8 %

marveč zaslužka. Na Madžarskem med osebnimi dohodki — zlasti še pri individualnih zasluhkih — ni več kričecih razlik, ki so bile značilne za staro madžarsko družbo.

Socialistična družba pa nikakor ne more imeti za cilj hitrejšega tempa izravnavanja, kot je današnji. Nasprotno, lahko je ugotoviti družbeno potrebo, da gmotno bolje kot danes nagrajujemo ljudi, ki so s svojo nadpovprečno usposobljenostjo in pripravljenostjo za družbo nadvse koristni (projektivni inženirji, visoko kvalificirani strokovni delavci itd.). To je danes izredno pomemben osnovni pogoj za hitrejši razvoj proizvodnih sil naše socialistične družbe. Kot pomemben kriterij sodi v strukturni model družbe razslojitev glede na bivališče, ki danes še v vsem obsegu odloča o izobrazbenih možnostih, vpliva na življenjski način, na možnosti izpolnitve prostega časa in še druge družbene odnose. Danes nastopa okoliščina kraja bivanja še kot pomembna determinanta pri izbiri poklica. Nikakor ne moremo npr. reči, da so možnosti za študij na univerzi danes že enake za mestno in za vaško mladino.

Za naselitvene razmere so pri nas značilne skrajnosti. Okoli 20 % prebivalstva stanuje v glavnem mestu, Budimpešta je danes industrijsko, znanstveno, kulturno in prometno središče. Hkrati živi približno 12,1 % zunaj vaških skupnosti, večidel na salaših. Ta naselitvena oblika — o kateri govori bogata sociografska literatura na Madžarskem — je nastala zgodovinsko in jo bo mogoče spremeniti le v daljšem času.

Iz te strukturne podobe je očitna nujnost za madžarsko družbo, da poleg Budimpešte razvije še druga industrijsko-znanstvena in kulturna središča in da čim hitreje odpravi naselitveno obliko salašev za kulturni in civilizacijski napredek. V državi se razvijajo nova vseučiliška mesta in velika industrijska središča (Miskolc, Győr, Veszprém, Szolnok itd.) hkrati pa z večjim ali manjšim uspehom poteka preseljevanje prebivalstva s salašev v večje vasi. Neizdelana pa je še perspektivna urbanistična zamisel, da tako rečem, strategija, za katero je poleg drugega potrebna tudi sociološka utemeljitev. Danes je še nedognano, kateri načini urbanizacije so glede na različne naselitvene tipe družbeno najsmotrnejši.

K strukturnemu modelu družbe sodi tudi razdelitev zaposlenih po temeljnih panogah narodnega gospodarstva, kar je pomemben družbeni činitelj celo pri istih poklicnih strokah. Že iz gornjega je razvidno, v kako velikem obsegu nastopa v kmetijstvu poklic kot slojektivni znak, in sicer ob istem lastninskem odnosu in v istem delovnem območju.

Zaposleni po panogah narodnega gospodarstva v odstotkih:

Leto	Zaposleni	Kmetijstvo	Industrija	Gradben.	Promet	Trgovina	Ostalo
1900	100,0	58,3	13,6	2,0	2,1	4,9	19,1
1910	100,0	52,2	17,0	2,5	3,0	5,7	19,6
1920	100,0	56,7	15,4	1,7	3,0	5,4	17,8
1930	100,0	50,8	17,8	2,8	2,7	6,3	19,5
1941	100,0	48,1	20,1	2,3	3,1	6,3	20,1
1949	100,0	49,8	19,7	2,2	3,7	5,0	19,6
1960	100,0	35,2	26,0	5,7	5,6	5,8	21,7

Kakor kaže objavljena statistična tabela, je tudi na Madžarskem opazen pojav, dobro znan iz mednarodnih podatkov, da na rovaš delavcev v kmetijstvu hitro narašča razmerje zaposlenih v industriji in v storitvenih panogah, ki so v tabeli izkazane v rubrikah: promet, trgovina, in ostalo. Danes je v državi zaposlena v kmetijstvu komaj ena tretjina. Hkrati ni dosti manjše število tistih, ki jih uvrščamo v »storitvene dejavnosti«, kakorkoli je že ta pojem težko definirati. Sem štejemo zelo različne dejavnosti, ki niso uslužbenskega značaja — natakarji, brivci, prodajalci, spredovniki itd., ki jih ni mogoče brez pridržkov razvrstiti v eno ali drugo izmed kategorij duševnih ali fizičnih delavcev. Glede na mesto v družbeni delitvi dela, glede na značaj dela in na način mišljenja se zaposleni v storitveni dejavnosti občutno razločujejo od fizičnih in duševnih delavcev, zaposlenih v različnih industrijskih panogah.

V naši družbi so še sloji, — in ne brezpomembni — ki jih na osnovi poprejšnjega ni mogoče uvrstiti v zasnovani družbeni model, čeprav so vredni pozornosti pri izdelavi družbene strukture. Tak je npr. sloj upokoencev, katerim življenjski način bržkone določa družbeno mesto, ki so ga imeli v času aktivnosti, vendar življenje upokoencev prinaša nove in pogosto zelo pomembne motive. Vsako družinsko strukturo danes označuje med drugim veliko število upokoencev (brez zaposlenega v družini), in to začuje novo potezo v življenju današnje vasi.

Na osnovi gornjih znakov ni mogoče uvrščati v družbeno strukturo sloja, ki ga poznamo v razredni družbi pod imenom lumpenproletarca in katerega člani v družbeni delitvi dela ne zavzemajo stalnega mesta.

V prikazani strukturi razdelitvi madžarske družbe ne najdemo razreda polfevdalskih veleposestnikov, kapitalistov in velikih vaških bogatašev, ki so imeli v predvojni družbi vsi pomembno vlogo. Po približnih podatkih je bilo leta 1938 150 tisoč družin, spadajočih v ta družbeni sloj.

Mnogostranske, vendar nikakor ne dovolj reprezentativne družbene raziskave kažejo, da se je pretežna večina teh ljudi že vključila v novo družbeno strukturo. Družbeni status jim določa njihovo individualno delo, ne več imetje, ki so ga izgubili in čedalje manj jih bremeni družbena obsodba njihovega nekdanjega razreda. Med njimi so se tisti, ki so bili privajeni kakšni stroki, po svojem delu sorazmerno lahko uvrstili med spoštovane člane družbe. Težji je bil položaj tistih, ki niso imeli nikakega

družbeno pomembnega strokovnega znanja, vendar je danes večina teh ljudi že dobila možnost, da si pridobi potrebno znanje za vključitev v družbeno delitev dela in se tako z delom včleni v socialistično družbo. Gotovo bi bilo napačno misliti, da bo v eni generaciji v vsakem pogledu izginila zgodovinsko nakopičena antihumana tradicija in družbena protislovnost, vendar bi bilo enako zgrešeno, če ne bi verjeli, da je mogoče spremeniti miselnost. Zato v strukturnem modelu vodilne madžarske družbe teh plasti ne navajamo posebej, čeprav je prehajanje stare strukture v novo ena izmed zanimivih družbenih raziskovalnih tem tako teoretično kot praktično.

Ali je po vsem tem družbeni model zapleten? Gotovo, toda ponazoritev družbene stvarnosti terja, da se ogiblje pretiranega poenostavljanja, hkrati pa nam večje matematično znanje omogoča, da lahko čedalje bolj zapletene zveze logično opišemo in razumemo. Matematični model uporabljamo kot pripomoček, da bolje razumemo zapletene probleme družbene strukture. Naj bo za zgled naslednja razpredelnica. Kakor uporabljamo družbeno strukturo, je to »n« dimenzijski prostor, kjer »n« pomeni število kriterijev, ki lahko pridejo v poštev kot družbeni slojtvorni znaki. Poglavitne sestavine so:

lastninski odnosi	a_1	a_{11}	a_{12}	a_{1m}
mesto v delitvi dela	a_2	a_{21}	a_{22}	a_{2m}
značaj bivališča	a_3	a_{31}	a_{32}	a_{3m}
odnosi po dohodkih	a_4	a_{41}	a_{42}	a_{4m}
družbeno-narodno gospodarska panoga	a_5	a_{51}	a_{52}	a_{5m}
izobrazbena raven	a_6	a_{61}	a_{62}	a_{6m}
	a_n	a_{n1}	a_{n2}	a_{nm}

Ne kriteriji in ne število skupin (m), ki se štejejo k temu ali onemu kriteriju, ne morejo veljati kot vezani. Vselej odločajo sociološki vidiki, ne le o tem, katere objektivne znake je treba upoštevati, marveč tudi o številu skupin, izoblikovanih na osnovi znaka.

Če se hočemo izraziti v matematičnem jeziku, lahko rečemo naslednje: v vsakem primeru iščemo vozlišča, ki nam omogočajo razumevati proučevane družbene pojave, ali razumeti znake, katerih usklajenost kaže na obstoj družbene plasti, ki ima do neke meje lastne značilnosti. Za formiranje zgoraj omenjenih vozlišč — za spoznanje ali priznanje, da je določen družbeni sloj sorazmerno samostojen nikakor ni potrebno, da podatek »n« vsebuje vrednosti, usklajene z vsemi elementi. To empirično stališče lahko zamegli dejstva in ne more biti oporišče za razumevanje. Vselej moramo razločevati, moramo izbrati znake, ki so primarni, ki si v najožjem pomenu besede podredijo, razveljavijo druge. Vedeti moramo namreč, da je znakov veliko, vendar nimajo vsi enake teže. Razumevanje družbenega pojava terja predvsem razločevanje bistvenih in nebistvenih potez.

S tem, kar sem napisal o današnji madžarski družbi, nikakor nočem zbuhati mnenja, da v tem družbenem modelu obstajajo nekake okame-
nele razlike — kjer je bilo mogoče, sem si prizadeval nakazati družbeno-
gospodarske pogoje danes že obstoječih neuravnanoosti. Naša družbena
ureditev v celoti omogoča, da se v začrtani družbeni strukturi neovirano
nadaljuje proces k človečanskim ciljem, da se okrepe in široko razmah-
nejo vsakršne zdrave tendence, k družbenemu sistemu višjega reda, v ka-
terem izginjata partikularno gledanje in (enostranski) interes.

Temu služi za našo družbo še dandanašnji široka »odprtost«, ali z
drugimi besedami: visoka mobilnost, ki deluje med družbenimi sloji.

V tej zvezi je vredno pripomniti, da je mobilnost mogoče razumeti
samo znotraj nekega družbeno gospodarskega sistema. Strukturi dveh
kakovostno različnih družbenogospodarskih formacij se tudi ločita med
seboj po kvaliteti. Govorimo lahko o njunem preslojevanju, ne o mobil-
nosti ali o preoblikovanju stare strukture v novo. Na to je treba paziti
tudi takrat, ko želimo primerjati mobilnost dveh kvalitativno različnih
struktur. V izoblikovani družbenozgodovinski formaciji — torej tudi v
socializmu — je mobilnost izredno pomembna značilnost.

V naši družbeni ureditvi je čedalje manj ovir, da se posamezne osebe
po svojih sposobnostih in po pripravljenosti uvrstijo v družbeni delitvi
dela. Obstaja široka možnost za spremembe družbenega mesta znotraj
generacije, še bolj pa je to dano današnji mladini. Med drugim vidimo
to po tem: v preteklem letu pri sprejemu na univerzo družbeno mesto
staršev ni bilo ne prednost ne ovira, prijavitelce so sprejemali po teme-
ljitnem preiskusu njihovih sposobnosti in njihove pripravljenosti, pa je
prišlo na univerzo okoli 50 % otrok fizičnih delavcev. Že to število zanes-
ljivo izraža mogočno družbeno spremembo, ki se je dogodila na Madžar-
skem v dveh desetletjih.

Vendar bi bilo napačno, če ne bi videli še druge plati tega vprašanja.
Kakor zginjajo materialno-gospodarski vzroki za zaprtost družbe, tako
stopa v ospredje razlika med družbenimi plastmi glede na hierarhijo
strok (prestíž), ki zajezuje zdravo gibanje. Takemu ocenjevanju je pri-
pisati, da del izobraženih staršev raje žene usodo svojih otrok v pogubo,
ko da bi jih vzgojili za fizične delavce, in narobe, da veliko delavskih
staršev ni pripravljeno niti za najmanjši napor, da bi šel njihov za to
sposobni otrok v inteligenčni poklic.

Socialistične narodne enotnosti ne krepí le oris nasprotij med družbe-
nimi plastmi, temveč tudi prikaz razlik pri vrednotenju strok. Družbeni
pedsodki, vezani na nekatere stroke — k različnim mestom v družbeni
delitvi dela — izginjajo postopoma iz naše družbe, in tudi s tem se poli-
tika narodne enotnosti vse bolj uresničuje ne le v pomenu politične eno-
nosti, namreč tudi v družbenih temeljih. Pri odpravljanju današnjih druž-
benih razlik nič ne koristi iluzionistično prikrivanje razlik, temveč nji-
hovo ponazarjanje.

Sociološko raziskovanje, ki ustrezno stvarnosti pomaga v posamez-
nostih razumeti današnjo strukturo naše družbe, pomaga uresničevanju
tega cilja.

Prevedel Stefan Barbarič

Ocene in poročila

»ČETRTO STOLETJE« Edouarda Glissanta, pomemben mejnik v literaturi
»francoskih« Antilj*

Edmond Ferly

Brez dvoma še ni prišel čas, ko bi se lahko lotili izčrpane študije o antiljskem romanu. Še pred kakim desetletjem je bil roman črnskega pisatelja velika redkost (če izvzamemo črnske pisatelje anglosaškega jezikovnega področja), razen morda na Haitiju, kjer so bile razmere za literarno ustvarjanje boljše — otočje uživa že od 1804 politično avtonomijo. Tako je Jacques Roumain že pred davnim zaoral ledino domorodne haitijske literature z dvema romanoma, »Začarana gora« (La montagne ensorcelée) in »Gospodarji rose« (Gouverneurs de la rosée), ki po pravici veljata za vzor antiljskega romana. Knjigi sta mogočni freski, polni realizma, njun avtor nam ob vsakem koraku predstavlja vsakdanje življenje svoje dežele in s tem postavlja pred nas sliko občutkov in značilnih prizadevanj haitijskega prebivalstva. Pot haitijske literature je bila tako začrtana, in nihče se ni čudil, ko je Jacques Stephen Alexis, po rodu tudi s Haitija, pred nekaj leti izdal dva romana, ki sta izšla skoraj drug za drugim: »Stari boter sonce« (Compère général Soleil) in »Drevesa glasbeniki« (Les arbres musiciens).

S »francoskih« Antilj pa ni bilo glasu, ki bi bil na tem področju kaj pomenil. Sam Aimé Césaire je priznal, da ga roman ne privlačuje, in je v nekem intervjuju izjavil: »Zdi se mi pa, da prihaja nov rod, ki se obrača za romanom; bojnem razdoru bo tako sledil čas analize.«

Césaire se ni motil, zakaj zadnji čas vidimo vedno več antiljskih romanopiscev, ki si utirajo pot med množico sodobne literature. To so: Paul Niger z dvema precej dobrima romanoma, ki pa po mojem mnenju daleč zaostajata za popolnostjo, ki smo jo vajeni v njegovih pesmih (»Mogočniki« — Les Puissants, »Zabe z gore Kimbo« — Les grenouilles du mont Kimbo); dalje Léonard Sainville) »Na dnu naselja« — Au fond du bourg) in Edouard Glissant z romanom »Razpoka« (La lézarde) — Prix Renaudot 1958 in z delom »Četrto stletje« — (Quatrième siècle), o katerem bomo tu spregovorili.

Omenjeni roman Edouarda Glissanta je neke vrste antiljska epopeja. Tu se res pričinja analiza, celo zgodovinska analiza. Glavna junaka tega dela, stari očka Longué in mladi Matija Béluse, sta zadnja iz potomstva dveh sužnje, ki ju je 1788 na otočju izkrcala ladja »Rose Marie«.

Prvi Langoué in prvi Béluse še ne prideta dobro iz ladijskega podkrovoja, ko se neznano zakaj spopadeta na življenje in smrt. Prvega je kupil plantažnik de la Roche, drugega plantažnik Senglis. Zaradi neke ženske se ti dve družini prepirata med seboj: ta mržnja se nam že takoj v začetku pokaže na

* Pravkar izšlo pri založbi Seuil v Parizu.

krovu Rose Marie. Ali je to pomembno? Vsekakor prvi Longoué takoj za tem, ko je bil kupljen, odide v gozd, Béluse pa sprejme suženjstvo na posestvu Senglijev.

Z opisom zgodbe teh dveh družin, ki sta stoletje in pol v nenehnih spopadih (čeprav jih žene véasih spravijo), nas avtor končno privede do svojih junakov. Pravijo, da je preteklost često glavni problem Antiljcev. Raziskovanje preteklosti, kot si ga zamislita očka Longoué in mladi Matija Béluse, pa se ne omeji le na zgodovino teh dveh družin od 1788 do 1946, temveč seže čez ta okvir, v čas, ko še ni bilo trgovine s sužnji.

Te pripovedi so za mladega Matija Béluse prava neskončna bera, zato neprenehoma oblega sobesednika s svojimi »zakaj« in »kako«.

»Povej mi, očka Longoué, kaj je to preteklost!« sprašuje.

»Praviš, da je bilo predtem še nekaj? Ali je to res?«

»Moral mi boš povedati, kako je bilo v deželah onkraj vodá!«

Toda ali očka Longoué ve, kako je bilo doli v deželah onkraj vodá, pa najsi bo še tako učen?

Rekli smo že, da je drugi roman Edouarda Glissanta pomemben mejnik v antiljskem romanopisju.

Ko je Glissant leta 1958 dobil Prix Renaudot za svoje delo »Razpoka«, je bilo slišati mnogo nasprotujočih glasov. Čeprav je ta knjiga polna naravne poezije, je dražila in vznemirjala bralce, ki se jim je »bleščalo v oči«. Velika množica vrivkov in oklepajev je onemogočala gladko branje, čeprav je skrivala v sebi bogato in mnogokrat lirično »nabito« prozo. (Jaz, na primer, sem pričel brati ta roman dolg le 250 strani, tri ali štirikrat, da sem ga lahko končal.)

Nasprotno pa »Četrto stoletje« lahko prebereš na dušek, pripoved je bolj tekoča, snov prikupnejša in osebe bolj očrtane.

V tem romanu je Glissant skušal razrešiti nekaj problemov, ki težé antiljskega pisatelja. Poglavitno je tu vprašanje poslanstva antiljskega romanopisca, poslanstva, ki ga Antiljci pojmujejo takole: spodbujati mora zavest svojih istobarvnih bratov, zato naj piše knjige, ki jim bodo pripovedovale o njihovi preteklosti, jim zbujele potlačeni občutek ponosa in zavest o njihovi vrednosti. Vse te elemente lahko najdemo tudi v »Četrtem stoletju«: Zavest, da pripadaš afriškemu narodu, ponovno prebujanje ponosa, ki se črta v nasprotovanju pasivnosti sužnjeve, priklenjenih na plantaže, in v uporabi »gozdnikov«.

Drug, enako pomemben problem vidi Glissant v uporabi jezika. Kaj mora in kaj lahko stori romanopisec, ki se izraža v jeziku, katerega večina njegovega naroda ne pozna, ali pa ga pozna zelo slabo? Vsa ta vprašanja je Glissant ostro zastavil, a jih do sedaj še ni popolnoma rešil. Moliérov jezik je pri njem pobarvan z bogato lokalno barvo, in Glissant mu večkrat spremeni obliko, če se mu tako bolje posreči izraziti jezik nekdanjih sužnjeve in navade Antilj iz časa kolonizacije. Vsi registri jezika so mu na voljo, tako vsakdanja govornica ljudi kot tudi zarotitve čarovnikov, ki nas, mimogrede povedano, spominjajo na »Čudežno orožje« Césaira. Kadar se pisatelj neposredno izraža, mu jezik teče v najlepši francoščini, v francoščini Aimé Césaira in njegovega »Cahier d'un retour au pays natal« (Dnevnik vrnitve v domovino), za katerega je nekoč André Breton dejal: »Crnc obvladuje danes francoščino bolje kot le kateri Francoz v naši deželi.«

Roman Edouarda Glissanta se je s svojim bogastvom, s silovitostjo in nežnostjo, s svojimi koreninami v muhasti naravi, ki te zdaj zbosi, zdaj znova obleče, in s svojim barvnim okvirjem svetlikajočega se morja že zdaj zapisal med velike stvaritve svoje dobe. Znova ponavljamo, da je to delo pomemben mejnik v romanopisju »francoskih« Antilj.

Prevedel A. C.

